

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

(з найдавніших часів до 60-х років XX століття)

Монографія

Рекомендовано до друку вченою радою
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.
Протокол № 9 від 26 квітня 2001 року

Зміст

ВСТУП	4
ЧАСТИНА I	
УМАНЩИНА: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	7
Розділ 1	
Уманщина з найдавніших часів до кінця XVII століття	7
Розділ 2	
Наш край у XVIII столітті	44
Розділ 3	
Уманщина у першій половині XIX століття	58
Розділ 4	
Соціально-економічний та політичний розвиток регіону у другій половині XIX століття	73
Розділ 5	
Буремні події початку ХХ століття та Уманщина	85
Розділ 6	
30-50-ті роки ХХ століття в історії нашого краю	116
ЧАСТИНА II	
СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ	148

ВСТУП

Шановний читачу!

Даруючи тобі цю книгу, ми сподіваємось, що подаруємо з нею і радість. Радість доторкнутися до сторінок нашої історії, радість і гордість за героїчні діяння наших предків, радість і від того, що у драматичних і страхітливих ситуаціях минувшини наш народ не стояв на колінах, не скнів і не занепадав духом, а боровся, мужнів і перемагав. Знати своє минуле, заглибитися в нього і пережити його разом з попередніми поколіннями, щоб винести уроки на майбутнє, – чи не є це радістю?!

Чимало істориків переважно постачали нам гіркий наркотик. Володимир Винниченко після прочитання чергового фрагмента "Історії України-Русі" записав у своєму щоденнику: "Читати українську історію треба з бромом, – до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що огризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Паршиві шаноліубці, національне сміття, паразити й злодії продають [Україну] на всі боки: хто більше дасть. Нашадки прадідів поганих повторюють погані діла дідів-поганців. І розшарпаний, зацькований народ знову безпомічно жде, якому панові його оддадуть... Ні, ні, української історії читати [читати] без бромю, без валеріанки або без доброї дози філософського застереження не можна"¹.

Історичний нарис, який тримає в руках шановний читач, можна назвати "історією без бромю". Його підставовою тезою є ствердження принципової нормальності нашої історії. Це не означає, що нашою метою є замінити гіркий наркотик солодким. Українство було і залишається ураженим тяжкими хворобами. Нормальність

¹ Винниченко В. Щоденник // Київ. – 1990. – № 9. – С. 122.

української історії полягає в тому, що всі ці хвороби не є смертельними, вони є радше хворобами росту національного організму.

Історія Уманщини теж має трагічні й героїчні сторінки. Цей край усім відрізнявся від інших земель України. Його географічне розташування (на межі кочового степу та прадавньої осілости) значною мірою визначало напрям політичного розвитку. З найдавніших часів територія Уманщини залюднювалася і спустошувалася, підлягала поновній колонізації, а потім знову лежала в руїнах і заринах. Але прекрасна родюча земля, віковічні ліси і чисті водоймища магнітом притягували до себе людність, і тому в історії нашого краю виділяється кілька етапів його заселення.

Упродовж історичного існування Уманщини відбулося чимало змін в її адміністративно-територіальному устрої. Була вона власністю Брацлавського староства В.Калиновського, а згодом перейшла до Потоцьких; Умань була військово-адміністративним центром Уманського козацького полку і сотенним містечком Брацлавського полку; була повітовим містом Вознесенського намісництва і Київської губернії; Уманню відала Київська казенна палата і військове міністерство Російської імперії; було місто центром військових поселень Кишинівської та Подільської губернії; перебувало і у віданні Київського цивільного губернатора. А у ХХ ст. Умань була окружним центром і центром Уманського району, який входив до складу Київської області. З утворенням Черкаської області (січень 1954 р.) Умань стала центром однойменного району, який існує і по сьогодні.

Та скільки б разів територія нашого краю не обезлюднювалася, скільки б ворогів не топтало нашу землю, скільки б голодоморів та репресій не зазнало населення Уманщини, які б адміністративні реформи не ділили і переділювали наш край, все ж історія Уманщини збереглася як найдорожчий наш скарб і дорогоцінним діамантом висвічується з глибини віків. Ми спробували доторкнутися до нього, очистити від пилу ідеологічних нашарувань і донести до читачів.

Мета нашої праці є скромною – звернути увагу читачів на найголовніші аспекти минулого Уманщини. Бо всеохоплююче, ґрунтовне і об'єктивне дослідження історії краю ще попереду.

Ми прагнули відтворити основні події історичного розвитку регіону, не втратити прізвищ та імен сучасників минулих епох і без усякої заангажованості та політизації привернути увагу та викликати інтерес до подальших наукових розробок нашої історії.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Коротко також про те, чого читач не знайде у цій книзі. По-перше – готової відповіді на всі запитання: чималу частину з них автори так і полишають відкритими. Особливо у другій частині нарису, де йдеться про історію сіл Уманського району. Ця ділянка дослідницької праці ще вимагає подальших розробок. По-друге – ідеалізованого набору героїко-патріотичних прикладів: ми просто викладали факти, свідомо уникаючи власних оцінок їх з метою подолання суб'єктивної сутності історичного пізнання.

На завершення вважаємо за найприсмніший обов'язок подякувати всім, хто був причетний до появи цієї книги. Ми висловлюємо щиру вдячність працівникам Уманського краєзнавчого музею Л.Гарбузовій та Л.Шуйській, викладачу Уманського педагогічного університету Я.Балановському, багатьом вчителям історії шкіл Уманського району, які передали нам зібрані ними матеріали про села Уманщини. Цей нарис не міг би з'явитися і без підтримки вченої ради Уманського педагогічного університету під головуванням академіка В.Г.Кузя. Ми вдячні і рецензентам – професорам Київського національного університету імені Тараса Шевченка Я.С.Калакурі та В.П.Шевчуку. І особлива вдячність директору Видавничо-поліграфічного центру Г.Л.Новіковій та технічним виконавцям цієї книги.

ЧАСТИНА I

УМАНЩИНА:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Розділ 1

Уманщина з найдавніших часів до кінця XVII століття

Територія нашого краю, як і Україна, була заселена людьми ще за первісного ладу. Це найдавніший період в історії людства, що поділяється на декілька етапів: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік і бронзова доба). Вчені-археологи та антропологи вважають, що давня людина з'явилася на території України у ранньому кам'яному віці – палеоліті, за так званої ашельської доби, що датується часом від 1,5 млн до 150 тис. років тому. Саме за палеоліту первісні люди поступово від збирання дикоростучих плодів і кормів переходять до полювання і землеробства, тобто виділяються з тваринного світу і починають виготовляти знаряддя праці з каменю, дерева і кісток, добувати вогонь, застосовувати одяг та споруджувати житло. Найдавніші люди досить інтенсивно освоювали нові території, де й проживали невеликими групами, що утворювали так зване первісне людське стадо. Не слід думати, що це були українці чи навіть узагалі слов'яни – давні археологічні культури не бувають етнічно "забарвлені", і поняття "етнос" може вживатися тільки до набагато пізніших часів. Але дані археологічної науки удревноють нашу історію, "опускаючи" її у глибину віків.

Первіснообщинні люди з'явилися на території нашого краю у період пізнього палеоліту, десь приблизно 15-18 тис. років тому. У процесі дальшого розвитку мисливства вдосконалювалися кам'яні знаряддя праці, збільшувалась їх кількість і виникали нові форми. З'явилися

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

різноманітні різці, скребачки, проколки, ножовидні пластини, накопичувачі дротиків та ін. Виникли і широко розповсюдились знаряддя праці з кістки і рогу тварин – гарпуни, шила, голки і т.п.

Удосконалення знарядь праці привело до збільшення продуктивності мисливства і збиральництва. У зв'язку з цим у людей з'явилася можливість створювати деякі запаси їжі і через це осідати на одних і тих самих місцях на досить довгий час. Для будівництва жител, крім дерева, широко використовувались великі кістки і шкіри тварин. Кілька таких жител утворювали поселення (стоянку) родової общини. Стоянки пізнього палеоліту у більшості випадків розташовувалися поблизу річок, у місцях, де водилось багато тварин, на яких полювали люди, і були сприятливі умови для збирання рослинної їжі. На стоянках будувалися довгочасні общинні житла напівземлянкового або наземного типу, що служили місцем проживання для значної групи людей. Усередині жител знаходилися добре обладнані заглиблені у землю вогнища.

На території краю відкрито три палеолітичні стоянки у селах Кути, Бабанка і Володимирівка (нині Новоархангельського району). Найбільш дослідженою є Володимирівська стоянка, що була відкрита колишнім працівником Уманського краєзнавчого музею археологом М.Якимовичем. Розкопки там проводилися у 1939-1940 роках. У 1946 році у Володимирівці працювала археологічна експедиція Інституту археології АН України.

У пізньому палеоліті сформувався сучасний фізичний тип людини та сталися помітні зміни у суспільному житті: дородова община змінилася більш високою формою організації суспільства – родовим ладом. Суспільною і економічною організацією людей став рід, який являв собою групу кровних родичів. Члени такої общини були пов'язані узами кровної спорідненості, яка велася за материнською лінією. Тому первісний етап родового ладу був материнським (матріархат). Пояснювалось це становищем жінки у тодішньому суспільстві: її обов'язком було збирання і готування їжі, ведення домашнього господарства, підтримування вогнища, виготовлення одягу тощо. Крім того, за пануючого тоді групового шлюбу батько дитини лишався невідомим; була відома тільки мати, від якої вівся рід. Тому на стоянках пізнього палеоліту знайдено скульптурні зображення жінок, вирізані з кістки або каменю.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Близько 14-12 тис. років тому почалася епоха середнього кам'яного віку – мезоліту. У цей період, поряд з удосконаленням знарядь праці, було зроблене важливе відкриття досить складного для того часу механічного знаряддя – лука. Великі родові колективи мисливців змінилися порівняно невеликими групами мисливців. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу самостійність і можливість полювати сама.

Крім мисливства одним із основних занять стає рибальство. У цей час були винайдені різноманітні пристосування для ловлі риби – гачки, сіті з поплавками, складна система загородок на ріках і озерах, а також човни, видовбані з цільних стовбурів дерев, та весла.

У IV-II тис. до н.е. (період неоліту) поряд із збиральництвом, полюванням і рибальством первісні люди почали переходити до скотарства і землеробства. Скотарство виникло у результаті приручення тварин. Спочатку тварини приручалися з метою створення запасів їжі, а потім – і для одержання молока, шкіри, вовни тощо. Пізніше, на основі збирання рослинної їжі, виникає вирощування хлібних злаків та городніх культур і відбувається перехід до землеробства.

Нові форми господарської діяльності забезпечувалися новими, більш доскональшими знаряддями праці. Необхідність їх виготовлення викликала появу більш високої техніки обробки каменю та кістки. Виготовлялися різноманітні сокири, тесла, долота, а також мотики, що застосовувалися як знаряддя обробітку землі та ін. Одним із важливих досягнень стає виготовлення глиняного посуду. Випалена на вогні глина була першим штучним матеріалом, котрий створила людина.

Великі зміни в неолітичну епоху відбуваються також і в суспільному житті людей. Формою організації суспільства стають племена. Це були об'єднані роди, які жили на сусідніх територіях і мали економічні та родинні зв'язки.

В неоліті (IV-III тис. до н.е.) у племен, які населяли територію сучасної Правобережної України і Молдавії, розвивалося мотичне землеробство і перехід до ранніх форм орного. Найяскравішою археологічною культурою цього періоду була трипільська (за назвою поселення поблизу с.Трипілья на Київщині, дослідженого В.Хвойкою). Вона характеризується величезною територією по-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ширення, довготривалим періодом поступового розвитку – протягом 1500-2000 років – без значних змін в основних рисах; у процесі поширення на нові східні території вона включала до себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, а також була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур "балкано-західноукраїнського" регіону, що безпосередньо межувала та підтримувала зв'язки з ареалом скотарських культур євразійських степів та неолітичних культур лісостепової й поліської зон Східної Європи. І ще однією особливістю, на думку сучасних істориків, є те, що трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. І хоч Трипілля не можна назвати "культурою кочуючих землеробів", деякою мірою до неї підходить поняття "культура пересувних землеробів". Племенам в умовах Лісостепу кожні 30-50 чи 60-80 років доводилося через виснаження ґрунту залишати засновані поселення та освоювати нові землі. Цим, зокрема, можна пояснити і утворення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині площею до 450 га, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів.²

Археологічна карта трипільських поселень на Уманщині засвідчує те, що пам'ятки цієї культури зустрічаються у більше, ніж 100 пунктах. Археологами досліджуються унікальні трипільські поселення-гіганти біля Тальянок (400 га), Майданецького (270 га), Доброводів (250 га).

У районі с. Майданецького було знайдено пізніє трипільське поселення загальною площею 300 га. На місці поселення виявлене кругове та радіальне планування вулиць, а також залишки 400 жител. Дослідники припускають, що загальне число жител у поселенні становило 1500, і в них проживало приблизно 20-24 тис. осіб.

У ході археологічних розкопок в с.Володимирівці виявлені 200 наземних жител, що розміщувалися у вигляді концентричних кругів. Характерною рисою жител цього поселення є наявність у них хрестовидних жертвенників, які уможливають висновок про існування релігійних уявлень у трипільців. Макети цих жител та

² Див. : Історія України: нове бачення : У 2 т. / О.І.Гуржій, Я.Д.Ісасвич, М.Ф.Котляр та ін.; За ред. В.А.Смоля. – К.: Україна, 1995. – С.13.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

трипільського поселення біля с.Сушківка експонуються в Уманському краєзнавчому музеї.

Трипільські племена обробляли землю з допомогою кам'яних і рогових мотик. Археологічні дослідження показують, що вони вирощували пшеницю, ячмінь і просо. Урожай збирали з допомогою серпів з кременними лезами або ножовидних пластин. Зберігалося зерно у великих глиняних посудинах і спеціальних зернових ямах. Поряд з землеробством у господарстві трипільських племен велику роль відігравало і скотарство. Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, а пізніше і коней. Важливе значення у господарстві мали також збиральництво, полювання і рибальство.

Високої досконалості у трипільських племен досягло виробництво глиняного посуду, його орнамент несе багату інформацію про духовний світ трипільців. Так, тричленна побудова орнаментальних композицій на стінках багатьох горщиків, можливо, є відображенням триярусної картини світу. У верхній частині горизонтальною хвилястою лінією зображували воду, посередині – сонце, місяць, краплі дощу, а в нижній частині – дерева, людей, тварин. Часто посуд розмальовували барвистими візерунками або оздоблювали заглибленим орнаментом у вигляді спіралей, кругів та інших геометричних фігур. Ці зображення мали певне значення у релігійних уявленнях трипільців. Культове призначення мали і глиняні скульптурні зображення жінок. Жінка у трипільських племен відігравала важливу роль у господарстві та займала високе становище у суспільстві. Багато жіночих статуеток, в яких підкреслюються ознаки жіночої статі, пов'язані з культом родючості. Вони передають образ жіночого божества, широко відомого у всіх ранньоземлеробських племен і тісно пов'язаного з уявленнями про велику богиню-матір, про матір-землю, від якої й залежить родючість.

Жили трипільці в наземних будівлях з дерева і глини з двосхилою покрівлею. Такі житла іноді були дуже великими і поділялися на окремі приміщення, в яких були глинобитні печі. Кожне приміщення займала окрема сім'я, а кілька найближчих за спорідненістю сімей займали все житло. Житла утворювали вулиці та квартали у центральній частині поселення. Крім житлових, досліджено також споруди, що могли використовуватися для громадських потреб.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

З приводу поступового зникнення трипільської культури істориками висловлюється низка гіпотез. Серед них такі: порушення екологічного балансу як наслідок екстенсивного ведення господарства; певне похолодання клімату; спроба перебудувати землеробську основу економіки на скотарську; внутрішні протиріччя та протистояння общин західного та східного ареалів; експансія степовиків та племен інших культур та ін. Найвірогіднішим є те, що всі ці чинники разом взяті й уможливили розчинення трипільської культури в конгломераті інших культур.

Далі на шляху прогресу давнього населення нашого краю, як і всієї України, був період бронзового віку з III до початку I тис. до н.е. (час широкого розповсюдження знарядь праці з бронзи – сплав міді та олова). Розвиток металургії бронзи і поява значної кількості металевих знарядь праці сприяли подальшому розвитку всього господарського комплексу. На початку епохи бронзи завершився процес виділення скотарських племен з-поміж інших. У скотарському господарстві, яке виникло з мисливства, що було справою чоловіків, основну роль у виробничому житті відігравали чоловіки. Ставши основною силою суспільного виробництва і власником головного суспільного багатства – худоби, чоловік посів провідне місце і в сім'ї: родовід і спадкування почали вестись за батьківською лінією. На зміну матріархату прийшов патріархат (відбувся перехід від материнського до батьківського роду).

Доба бронзи характеризується великою кількістю археологічних культур. На Уманщині у цей час проживали племена ямної та білоградівської культури. Основним заняттям племен ямної культури було скотарство, а землеробство в їх господарській діяльності займало менш помітне місце. (Назва культури походить від характеру захоронення померлих людей, яких хоронили під невисокими насипами, посипаючи землею з червоною фарбою. Червоний колір охри – колір сонця, вогню і крові символізував життя, світло і очищення.) Племена ямної культури мали високу для свого часу суспільну організацію патріархального типу. Матеріали курганних могильників, де в основному були захороненні чоловіки – голови сімей, підтверджують особливе місце чоловіка у житті племені ямної культури.

У кінці бронзового віку на Уманщині проживали племена, що займалися землеробством і скотарством, і залишки їх поселень були виявлені працівниками Уманського краєзнавчого музею у Біло-

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

грудівському лісі поблизу с.Піківець. Саме тому вони і мають назву поселень білогрудівської культури. Вони являють собою курганоподібні підвищення із золи (попелу) та інших побутових решток – уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю і тому називаються зольниками. У них було знайдено крем'яні виладиші до серпів, кам'яне долото, уламок шліфувальної кам'яної сокири, кістяні шило і долото, багато печини (обгорілої глини) з відбитками лози, з чого видно, що вона є рештками обмазки стін якоїсь згорілої будівлі.³

Протягом 1918-1927 років, у 1949 та 1951 роках було виявлено чимало поселень білогрудівської культури, що допомогло виокремити характерні риси цієї культури. У 1951-1953 роках археологами С.С.Бережанською та Г.Т.Титаренко досліджено дев'ять зольників і одне поселення біля с.Собківки. На місці колишнього поселення було кілька десятків розораних підвищень, при розкопках яких виявлено скупчення різноманітних побутових предметів та решток шматків печинини з відбитками лози, каменю, уламків глиняного посуду, крем'яних відщепів та кісток тварин. Ці підвищення, ймовірно, утворилися на місці стародавніх жител, частина стін яких була зроблена з лози, обмазаної глиною. Велику групу знахідок становили уламки глиняного ліпного посуду, лощеного і целощеного. Вони уможливили відтворити форму посуду – це високі банки, прикрашені по плічку гладким або розчленованим напінним валиком з пальцьовидними вдавинами. Цікаві знахідки цієї культури виявлені у Синицькому лісі поблизу с.Краснопілки. В одному з горбів-зольників висотою 60 см і діаметром 17 м знайдено три невеликі вогнища, що уможливило висновок про те, що зольником є залишки старовинного житла, а насип – це розвалені його стіни. Культурний шар на площі розкопок містить велику кількість уламків глиняного посуду, крем'яних, кам'яних та кістяних виробів. Великий, переважно так званий кухонний посуд, представлений уламками горщиків з плоским дном, прикрашених напінним валиком. Знайдені були також уламки мисок, кухлів з ручками, глибоких блюд тощо.

³ Див.: Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957) – К., 1957. – С.144.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Особливу групу становлять уламки чорних лощених посудин, прикрашених відбитками дрібнозубчастого штампа, великих посудин з відрізними трикутниками нижче плічок, що чергуються з пучками вертикальних смуг та горизонтальними лініями. Найдавнішими, на думку О.І.Тереножкіна⁴, є великі вкладиші для серпів зі слідами значної спрацьованості. З каменю були виготовлені зернотерки, шліфувана просвердлена клиновидна сокира-молот та інші предмети. Це свідчить про переважно землеробський характер господарства населення, яке залишило виявлені зольники.

Для білогрудівської культури характерні неукріплені поселення біля водойм. Зольники іноді знаходяться на поселеннях, іноді біля них, а іноді й на великій відстані від них. Краще всього зольники вивчені навколо Умані, а також у селах Собківка, Кочержинці, Ятранівка. Вони являють собою підвищення від 0,5 до 0,8 м, а іноді навіть 2 м; діаметр насипу – 20-24 м, іноді – 45-50 м. Щодо пояснення характеру зольників, то існує декілька думок. О.І.Тереножкін вважав їх залишками поселень, а інші дослідники припускають, що це останки культових будов. У зв'язку з культом вогню золу засипали в одне місце, яке вважалось священним і тому не руйнувалось.

На місцях поселень білогрудівської культури знайдено багато керамічного посуду, який умовно поділяється на кухонний, побутовий і ритуальний. З металевих виробів переважають бронзові прикраси, зброя та знаряддя праці. Про місцеве бронзолivarне виробництво свідчать знахідки у зольниках бронзолivarних форм для відливу ножів, браслетів, кельтів (форма для відлиття експонується в Уманському краєзнавчому музеї). Лише на єдиному білогрудівському поселенні біля с.Краснопілка було знайдено шматок залізного шлаку, який вміщував вісімдесят п'ять відсотків заліза і був добутий з болотної руди після плавки у сиродутному горні. Це перший, і тому нехарактерний, випадок залісної знахідки на білогрудівських поселеннях. Але він може бути підтвердженням тому, що племена білогрудівської культури трансформувалися у племена раннього залізного віку.

На початок I тис. до н.е. з переходом до виробництва заліза епоха міді-бронзи завершилася, і поширення нового металу сприяло да-

⁴ Див. : Тереножкін О.І. Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. – 1955. – Т.5; Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). – С. 145.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

льшому прогресу тогочасного суспільства. Але у IX-VII ст. до н.е. своєю активністю з-поміж інших племен виділяються степовики, які вміли не тільки обробляти залізо, а й виготовляти міцну залізну зброю. У них набуло розквіту кочове скотарство. На зміну осілим скотарям-землеробам, які мешкали у попередню епоху, прийшли численні кочові племена. Про одне з них – кіммерійців – дізнаємося в "Одіссей" давньогрецького поета Гомера. Провідне місце у кочовому скотарстві "людей кіммерійських" займало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів і давало значну частину продуктів харчування. Це було іраномовне населення, подальший розвиток якого був обірваний навалюю скіфів.

Найдавніші згадки про скіфів датовано серединою VII ст. до н.е. Вони підкорили собі осілі землеробські племена і створили велике об'єднання племен під назвою Скіфія. Про походження скіфів, їх спосіб життя тощо розповідає давньогрецький історик Геродот, який у V ст. до н.е. перебував у місті Ольвія і описав скіфське суспільство у своїх "Історіях". Ці свідчення доповнюються археологічними знахідками зі скіфських курганів (місць поховань загинувих скіфів). Багаті поховання мають велику кількість різноманітних предметів – зброї, художнього металічного і глиняного посуду, прикрас з дорогоцінних металів тощо. Біля поховань багатих осіб завжди знаходяться поховання вбитих у зв'язку із смертю цих осіб залежних від них воїнів, жінок, рабів і т.п.

В експозиції Уманського краєзнавчого музею представлені знахідки з курганного могильника у районі цегельного заводу поблизу залізничної станції Умань, а також з кургану біля с.Долинка (нині Монастирищанського району). Це парне поховання: знайдено чоловічі та жіночі скелети, а також скелет коня. На жіночому скелеті збереглося багато золотих прикрас, крім того, знайдено чимало побутових предметів: зброя, прикраси, наконечники списів і стріл, мідний казанок, родові знаки – амулети, грецькі ольвійські монети тощо.

Для суспільного життя скіфів характерними були риси військової демократії, коли війна і організація до війни були регулярними функціями народного життя. Скіфи були войовничими племенами, їх озброєння складалося з луків, стріл, списів і мечів. Скіфи часто здійснювали спустошливі набіги на сусідні племена, але в V-IV ст. до н.е. частина скіфів-кочівників поступово починає переходити до

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

осілої, унаслідок чого з'являються окремі городища. Скіфська спільнота являла собою багатий світ, у якому народи постійно зазнавали взаємовпливів, а воєнні успіхи скіфів значною мірою були зумовлені наявністю у них найдосконалішої для тієї доби зброї.

Скіфська держава ще існувала, а в II ст. до н.е. на найбільшій частині її території з'являються нові кочові племена – сармати. Сарматське суспільство перебувало на високому ступені розвитку, а їх господарство мало риси їх попередників. У військовій справі сарматські племена переважали скіфські. За свідченнями римського історика Тацита, коли "вони з'являлися кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору". У бою вони користувалися арканами, довшими, ніж у скіфів, мечами, списами. Уманський краєзнавчий музей експонує сарматські мечі та інші предмети цієї доби, зокрема, фібулу-застібку із міді з синьою і жовтою емаллю. Вона була виготовлена у Галлії та пройшла довгий шлях, аж поки потрапила на Уманщину.

Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло у I ст. н.е. Поступово частина кочового населення осідала у Північно-Західному Причорномор'ї, і вже у III ст. н.е. якась його частина ввійшла до черняхівської культури. Племена цієї культури протягом II-IV ст. н.е. заселяли Уманщину. Більше, ніж у 100 населених пунктах знайдені їх пам'ятки.

Черняхівську культуру відкрив відомий археолог В.Хвойка біля с.Ромашок на Київщині, назву ж її дав розкопаний поблизу с.Черняхів могильник цієї доби. На території України і Молдови відомо більше, ніж 2000 поселень і могильників черняхівської культури і тільки 160 з них можна вважати добре вивченими. Характерною особливістю черняхівської культури є чималі знахідки посуду, що виготовлявся за допомогою гончарного колеса, а також привізного скляного римського посуду, амфор, металевих прикрас та римських монет.

Черняхівці займалися землеробством і скотарством, у них були добре розвинені гончарне та ювелірне ремесла, розвивалися торгівля, особливо з Римом. Біля с.Погоріле знайдено чимало римських монет, а у районі р.Удич археологи виявили скарб з 450 монет, що підтверджує наявність зв'язків черняхівців зі Стародавнім Римом. Поселення черняхівської культури були витягнуті впродовж сонячних схилів водойм і склалися з безпідмуркових наземних буді-

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

цель на дерев'яному каркасі, стіни яких обпліталися лозою і обмацувалися глиною. Частими є знахідки залишок гончарних майстерень, двоярусних гончарних печей тощо.

Уманський краєзнавчий музей експонує цікаву знахідку черняхівської культури – кістяний стержень, – яким, ймовірно, черняхівці розписували посуд, прясла та інші побутові речі, на залишках яких виявлено орнамент. На території краю біля с.Максимівка, Черповоди, Ропотуха і Фурманка виявлено сліди металургійного виробництва. Крім того, носії черняхівської культури широко займалися обробкою деревини, оскільки під час розкопок багатьох поселень знайдено сокири, долота, тесла, свердла, шпильки та ін.

Унікальною і понині нерозгаданою є знахідка з черняхівського поселення біля с.Рижавки. Там дослідники виявили дві маленькі лінійні посудини, днища яких викладені склом. Про пряме призначення їх відповіді поки-що нема, але, ймовірно, ці посудини мали культове призначення, оскільки скло здавна наділялось магічною чудодійною силою.

Отже, у стародавню добу України і територію нашого краю населило розмаїття народів і племен, які залишили свій слід в історії, маючи у давнину власні самоназви та свої (довші чи коротші) історії. Починаючи з епохи бронзи, на Правобережжі зароджується прислов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце в українських землях. Але слов'яни з'являються на нашій території у перші століття нашої ери. Першими писемними джерелами про слов'ян є висловлювання римського письменника I-II ст. н.е. Плінія Старшого, історика Тацита і грецького географа Птоломея, які називали їх венетами. Візантійські автори VI ст. н.е. розповідають про численні слов'янські племена антів. А сучасна археологія безсила просліджувати історію слов'янства раніше, ніж з середини I тис. до н.е. Сам же термін "слов'яни" з'явився у творах європейських істориків VI ст.: готського Іордана, візантійських Прокоція, Атафія, Менандра та ін.

У першій половині I тис. н.е. у східнослов'янських племен почалося відокремлення ремесла від землеробства і розвитку товарного виробництва, розкладалися первіснообщинні відносини і порід з родовою общиною з'являється територіальна (суцільська) община. Утворилися великі об'єднання племен, на чолі яких стояли

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

наділені значною владою вожді, що спиралися на військові дружини. У цей період продовжувався процес відокремлення від землеробства деяких видів ремесла. Виділялися залізоплавильне, ковальське, мідноливарне, ювелірне і гончарне виробництво. У поселеннях і могильниках східних слов'ян знаходять у великій кількості глиняний посуд, зроблений на гончарному крузі: миски, глечики, горщики і великий посуд для зберігання зерна. Бронзові та залізні застіжки, пряжки та інші предмети відзначалися високими технічними і художніми якостями.

Численні знахідки римських монет у східнослов'янських землях є показниками розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі у східних слов'ян. У низці випадків були знайдені великі скарби римських монет, що свідчить про майнову нерівність, нагромадження багатства і виділення знаті у східнослов'янському суспільстві. Розвиток обміну і торгівлі у східних слов'ян підтверджується знаходженням предметів, привезених з міст Причорномор'я, країн Середземномор'я і Західної Європи – амфор для вина і олії, металічного і скляного посуду, витонченого керамічного посуду, прикрас та інших речей. Із східнослов'янських земель спочатку до Римської імперії, а потім, після її падіння, до Візантії вивозилися зерно, коноплі, льон, хутро, шкіра, мед, віск і риба.

Суспільно-економічні відносини у східних слов'ян у VI-VIII ст. н.е. мали напівпатріархальний-напівфеодальний характер. Вони знаменували собою перехідний період від первіснообщинного ладу до феодального. Майнове розшарування суспільства у східних слов'ян до середини I тис. н.е. привело до виділення класів і зародження державності. Державні утворення склалися на основі союзу племен. Головним призначенням апарату державної влади був захист майнових інтересів найбільш багатой та знатної частини суспільства, а також захист території від зовнішніх ворогів.

Унаслідок оформлення феодального базису у кінці VIII – на початку IX ст. утворилися три східнослов'янські державні утворення. За арабськими джерелами – це Куявія, Славія та Артанія. Найбільшими східнослов'янськими державами стали Київське і Новгородське князівства (Куявія і Славія), які об'єдналися у IX ст. під зверхністю Києва, що поклато початок існуванню ранньофеодальної давньоруської держави – Київської Русі. Вона належала до найбільших, найрозвиненіших економічно й політично і найсиль-

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

ніших держав середньовіччя. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили витривалі, хоробрі й мужні русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла і промисли, а руські купці були відомі у найбільших торгівельних містах.

Територія нашого краю ввійшла до складу Київської Русі. Ще у VII-VIII ст. на Уманщині жили слов'янські племена, а в селах Синиці і Звірки виявлено і досліджено слов'янські поселення цього періоду. Пізніше тут проходили "змійові вали", що збереглися з давньоруських часів. Це земляні вали, назва яких походить з прадавніх східнослов'янських племен, в яких оповідується як міфологічний народний герой Кузьмодем'ян, борючись з велетенським казковим змієм, начебто запрягав його у плуг і проорював гігантські борозни. Зміій сконав, а борозни збереглися у вигляді валів, названих на честь подій "змійовими". Та археологічна експедиція Інституту археології АН України встановила, що "змійові вали" створено наприкінці X – у першій третині XI ст. для захисту від набігів кочовиків-печенігів. Вали оточували Київ з півдня, сходу і заходу й простяглися приблизно на тисячу кілометрів, проходячи територією нашого краю із Ізенигородщини через с.Пальчик і с.Пісчане на захід повз с.Нерубайка, Копенковата і далі тягнуться на Поділля.

В експозиції Уманського краєзнавчого музею представлені вироби давньоруських ремісників: залізна сокира, коса, серп, зразки кераміки, наконечники списів, стріл, залізна кольчуга. Цікавим експонатом є залізна булава, знайдена біля с.Легедзино. У писемних же джерелах доби київської Русі Уманщина практично не згадується. Лише єдину побіжну згадку містить Київський літопис під 1165 роком, де розповідається про велику повінь на Дністрі та загибель близько трьохсот людей, які прийшли із-за Удича, тобто згадується річка Удич, що протікає у західній частині Уманщини.

Але і ці короткі відомості утверджують у думці, що уманські землі в князівських часів були заселеними, хоч і часто спустошувалися насадами кочових племен з півдня та південного сходу. "До якої землі могла належати Уманщина за князівських часів?" – ставить запитання відомий дослідник історії нашого краю М.Ткаченко⁵ і вислов-

⁵ Див.: Ткаченко М. Гуманщина в XVI-XVII вв. – К.: Українська АН, 1927. – С.6.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

лює припущення про те, що вона була скоріше пов'язана, принаймні східна частина, з Київською землею. Бо межа цієї землі по Побужжю є досить невизначеною, а на ранніх мапах земель Київської, Подільської та Волинської Уманщина за браком відомостей не вказується, а в пізніші часи пов'язується з Київщиною. М.Ткаченко припускає і зв'язок з Поділлям та Західною Україною. Для підтвердження він звертається до географічного положення Уманщини, яку перетинають притоки Південного Бугу, що пов'язується на заході та півночі з Поділлям, Галичиною і Волинням, а на сході доходить до Росі та інших річок. Отже, за князівських часів на Уманщині могли бути два впливи – галицький та київський.

У 30-х роках XII ст. Давньоруська держава почала втрачати політичну єдність і розділилася на півтора десятка князівств і земель. Почалась доба феодальної роздробленості, що була закономірним етапом у розвитку середньовічного суспільства. Однак, усупереч часто висловлюваній думці, Давньоруська держава не розпалася, а лише змінила форму: від одноосібної монархії перейшла до монархії феодальної, коли Руссю сумісно правила група найбільш впливових і сильних князів. Та все ж, роздрібненість послабила державу політично, що, ймовірно, полегшувало завоювання давньоруських земель монголо-татарами.

Упродовж 1237-1241 років монголо-татарські орди повоювали давньоруські землі, які були поставлені у васальну залежність від Золотої Орди (монголо-татарська держава у пониззі Волги). Завоюючи територію, кочовики знищували тисячі людей, роблячи винятки для ремісників та міцних молодих людей. Все населення було обкладене даниною на користь хана і татарської знаті. Воно сплачувало численні податки, відбувало багато повинностей, серед яких: поплужне, корм, тамча, ям, ловче і т.д. Але неправильно було б думати, що татари знищили все осіле населення. Цього вони фізично не могли зробити, та їм не вигідно їм було знищувати те, що давало великі прибутки.

У XIII ст. монголо-татарські завойовники заповнили і землі нашого краю. М.Ткаченко висловлює гіпотезу про те, що зайняття Уманщини кочовиками сталося без великих сутичок і основна маса корінного населення залишалася на батьківських землях або поблизу них. Усі повоювані давньоруські землі були поділені на тьми (окремі податкові округи), і Уманщина входила до складу Брацлав-

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

ської тьми. Територія краю обезлюдненою не була, бо у північній Уманщині тоді було багато лісів, і татарські табуни туди не заходили, та й люди мали де ховатися у разі наскоків грабіжників. Крім того, на межі трьох князівств – Київського, Волинського, Галицького – шириться болохівський рух (боротьба громад проти князівсько-дружинного устрою), який підтримували татари і, за припущенням М. Грушевського⁶, принаймні північна частина нашого краю, платячи данину, могла більш-менш спокійно жити своїми формами життя. Щодо південної Уманщини, то можливо, татарський вплив тут був більший, і це не в останню чергу пов'язане з її окраїнним становищем. Однак, Торговиця, яка на самому півдні Уманщини, вже існувала (на р. Синюсі). З першої половини XIV ст. відомо про існування там руїн від зводів, підземель, підлог, що були вкриті мармуром, та решток мурів. Є також відомості про існування в той час Звенигорода – сучасної Звенигородки.

У цілому, на Уманщині швидко (якщо доречний такий вислів) інтегрується татарська зверхність, яка і не була повсюдною, і політика литовських князів сприяла її виживанню. У XIV ст. землі нашого краю звільняються від золотоординської залежності. У 1363 році литовський князь Ольгерд розбив загопи монголо-татарського ханів на річці Синюсі, що стало кінцем монголо-татарського іга на території Уманщини. І хоч татарська зверхність була великим лихом для населення, але територія за цей не вилюдніла і не спустошилася.

Литовські князі домоглися офіційного визнання від татар володіння цією територією. В одній із своїх грамот хан Менлі-гірей підтвердив передачу своїм батьком Хаджі-гіреєм (фундатором Кримської держави) багатьох українських земель. Серед них і згадується Київська "тьма" (земля). "Брацлавська тьма з усіма приналежностями данями, землями й водами, Сокальська з усіма приналежностями, землями і водами; Звенигород (у полудневій Київщині) з приналежностями, данями, землями й водами; Черкаси з приналежностями, землями і водами"⁷. Звичайно, це не гарантувало повної безпеки від татар, оскільки у XV ст., з утворенням Кримського ханства, продовжуються напади кримських татар на українсь-

⁶ Див.: *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI-XVII вв. – К., 1927. – С. 7.

⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. IV. – С. 86.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

кій землі, й саме тоді наш край був перетворений на ту "Гуманську пустиню", якою звали цю територію пізніше польські джерела.

Дослідник історії Уманщини Г.Бевз⁸ звертається до польських документів, де йдеться про те, що після 1548 р. "на тому дикому і завмерлому на той час степу, званому Уманню, знаходили самі тільки знищені селища і пасіки". І тому робить висновок, що десь раніше, у XV ст., тут були і селища, і пасіки, і тільки пізніше їх знищили.

Таким чином, підкреслимо ще раз думку про те, що Батиева навала принесла незлічені нещастя давньоруському народові, уповільнила його соціально-економічний, політичний і культурний розвиток. Нічого, крім горя і нещасть, вторгнення відсталих у соціально-економічному і культурному плані кочовиків не принесло і населенню нашого краю, але його територія не було обезлюднена і повністю розорена. Селяни Уманщини і за татарського панування могли засівати свої поля, розводити пасіки, полювати, а жити – в лісах чи й десь аж на Вінниччині, а сюди навідуватись час від часу. А можливо й за татар частина населення Уманщини жили осіло, як і раніше, платячи данину кочівникам. Це вже пізніше, у другій половині XV ст., з утворенням Кримського ханства, татари прокладають шляхи своїх грабіжницьких походів на українські землі через Уманщину: Чорний, Удицький, Кривошаровський та Звенигородський шляхи. Цими шляхами татари довго приходили на територію Уманщини, Волині та сусідніх земель, полонили населення, палили поселення і перетворювали родючі й квітучі землі на обезлюдненні пустелі.

У XIII ст. у Східній Європі утворилася ранньофеодальна Литовська держава. Використовуючи феодальну роздробленість давньоруських земель і ослаблення їх унаслідок монголо-татарської навали, литовські князі почали захоплювати сусідні землі. У XIV ст. зміцніле Литовське князівство захопило всю Західну Русь, більшу частину Південно-Західної і частину Північно-Східної Русі. Для захоплення цих земель литовські феодали використали також їх прагнення визволитися від іґа Золотої Орди. Литовські князі завдяки вдалій політиці "без гвалту і крику" поступово розширювали свої володіння. Бо вони і від татар захищали, і пристосовувалися до чужих звичаїв і порядків, поважали чужу релігію і куль-

⁸ Див. : Бевз Г. Історія Уманщини // Уманська зоря. – 1995. – 25 січня.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

туру. Тому українцям було вигідніше підкоритися литовським князям, ніж монголо-татарським ханам.

У XIV ст. Уманщина, як і більшість українських земель, перейшла під зверхність Великого князівства Литовського. Це було прогресивним явищем, оскільки було ліквідоване золотоординське іго, статус державної отримала давня українська мова, і хоч селянство платило податки, але їх було значно менше, ніж за часів золотоординської зверхності. З 1362 по 1384 рік Київський удільний князь Володимир Ольгердович здійснив вдалі походи проти орди і відтіснив її. Кілька десятиліть по тому кочівники не з'являлися на Уманщині. Саме тоді між Дніпром і Дністром побудовано три лінії укріпшень. Третя лінія проходила через Канів, Черкаси, Звенигород, Брацлав, Вінницю. Не виключено, що вже тоді між Звенигородом і Брацлавом, що були сполучені великою господарською дорогою, існувало якесь укріплення і на місці сучасної Умані.

У другій половині XIV ст. на українські землі ласі погляди кидали польські феодалі. У цей час Польському королівству, як і Великому князівству Литовському, загрожувала німецька агресія. І великий литовський князь Ягайло Ольгердович у 1385 році уклав договір про унію (об'єднання) Литви з Польщею до однієї держави. Креська унія була викликана необхідністю протидії німецькій агресії, але польські феодалі прагнули використати унію для підкорення собі Литви і підвладних їй українських земель. Литовський князь зобов'язався повернути у католицтво все населення своєї держави і приєднати до Польщі литовські та давньоруські землі. Унія мала велике значення для зміцнення польської феодальної держави, яка йшла назустріч періоду свого розквіту.

Креська унія відкрила шлях в українські землі польським феодалам і католицькій церкві. У XV – першій половині XVI ст. литовські, польські, українські, білоруські бояри і князі злилися в єдиний пануючий стан, який за польським зразком почав називатися шляхтою, шляхетством. Шляхетство складалося з двох груп: великих землевласників – магнатів, панів – і дрібних та середніх землевласників – шляхти. Процес об'єднання Польщі та Литви продовжувався аж до остаточного їх об'єднання у 1569 році (Люблінська унія). Утворювалася єдина держава Річ Посполита і майже всі українські землі (крім Закарпаття і Буковини) опинилися під владою польських магнатів і шлях-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ти. Український народ попав під важкий феодальний, принизливий культурно-національний й релігійний гніт.

У XV ст. Україні загрожує ще одна небезпека – з боку Туреччини і Кримського ханства. У 1498 році турки вперше напали на українські землі, спустошили і пограбували галицькі міста, і в той же час почалися напади на Україну татар Кримського ханства, яке відділившись від Золотої Орди, визнало васальну залежність від турецького султана. Але спочатку кримські хани були союзниками литовських князів. Зі вступом на ханський престол Менглі-Гірея відносини кримчаків з литовським урядом були зіпсовані, і почалися загарбницькі набіги кримських кочівників. У 1482 році Менглі-Гірей напав на Київ, "град взя ... и огнем сожже... Полону бесчисленно взя, а землю Киевскую учиниша пуста," – повідомляє Никонівський літопис.

Після нападу на Київ кримські феодали часто повторювали наскоки на Україну. Вторгалися на Київщину Поділля і далі, палили, руйнували і спустошували міста і села, тисячі людей забирали у полон, продавали їх у рабство на східних ринках. Кров і жах, тисячі забитих і проданих у рабство людей, розорені, спалені міста і села, витолочені луки і поля – ось що несло Кримське ханство українському народові протягом свого існування (з другої половини XV – до кінця XVIII ст.). Турецько-татарські напади зустрічали слабкий опір з боку польського і литовського урядів. Михайло й Костянтин Острожські "поразивши на голову татар на берегах р.Сороки, у Брацлавщині, преследовали их до истоков р.Умы и тут истребили всех до одного"⁹, та все ж населення краю дуже страждало від наскоків південних сусідів.

Величезна територія України по Південному Бугу, нижній і середній течії Дніпра, дуже потерпала від цих нападів. Населення старалося селитися навколо замків – Києва, Брацлава, Вінниці, Житомира. Черкас, Канева, Чернігова та ін. Проте ці замки були у поганому стані й не могли бути надійним захистом від татар. Незважаючи на те, що литовські князі почали сплачувати кримським ханам щороку велику грошову данину, татари не переставали нападати на українські землі. І головний тягар оборони українських земель від турецько-татарської агресії ліг на плечі українського люду.

⁹ Цит. за: *Т-ий К.Й.* Краткий очерк истории города Умани. – Б.м., 1888. – С.8.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Невдосконалена охорона південних українських земель відкрила дорогу для татар і вони сильно руйнували тут поселення. Польські історики у кінці XVI ст. відмічали, що на південь і схід від Брацлава – а саме тут Уманщина – були і села, і дорога, і замок, і городища, щоправда – зруйновані. Так, Й.Верещанський писав, що "Україна колись рясніла багатствами краще всього видно по спустошених церквах. Замки, або вірніше городища – такі міцні, що коли б укріпити їх баштами, то вони зробились ба неприступними..." "На південь і схід Брацлавля простягнулась пустиня, дорога порівняно безпечна є тільки до Вінниці. Колись ішов прямий шлях до Черкас, Канева і Києва. Але на запитання ревізора про цю дорогу місцеві люди відповідали, що, починаючи від Брацлавля всі села, через які проходить колишній шлях запустили "від поганства", але коли відбудувати замок Звенигородський і заселити замки людьми пенежними, які б жили там постійно зимою і літом, тоді б від татар зробилось би безпечніше, і села могли б знов осісти."¹⁰ Кримські татари настільки часто і жорстоко нападали на Уманщину, що вона швидко перетворилася на "Гуманську пустиню".

Але перед тим, як стати "пустинею", землі краю рясніли щедрими врожайми і процвітали. Той самий Й.Верещанський, маючи на увазі землі на південь і схід від Брацлава, відмічав, що українські землі можуть бути житницею для інших країн, поля такі чудові, то простягаються рівнинами, то перерізаються горами і лісами, в характер їх веселий та врожайний. Тут так багато худоби, звірів, різних птахів, риби, що можна сказати – то обітована земля, яка тече молоком і медом. Вона притягує до себе людину, з якого народу б вона не виходила, як магніт залізо. І виникає це від особливості країни: небо України веселе, клімат здоровий, земля плодотива. І на цій родючій землі вирувало досить заможне життя. Замки Брацлав, Звенигородка та їх територію мав у "держанин" від Великого князя Литовського І.Четвертинський, потім Брацлав, Вінниця, Звенигородка перейшли до К.Острозького, що мав титул помісника Брацлавського, Вінницького, Звенигородського (територія Уманщини у цей час входила до складу Брацлавського та Звенигородського замків). Потім цією територією володіли О.Сан-

¹⁰ Там же, Історія Уманщини // Уманська зоря. – 1995. – 8 лютого.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

гушкович та М.Збаразький. У 1516 році тримання замків було передано Р.Сангушковичу.

У XV ст. великі володіння на Уманщині мав Семен Кошка. Родина Кошків переселилася з Волині на Брацлавщину тоді, коли, будучи ще вільною від нападників татар, ця територія процвітала. Та згодом "настали літа злі", бо бусурманські орди грабували і спустошували її, а тому постійно жити тут ставало все важче і важче. Люди тікали звідси здебільшого на Поділля, але зв'язків не поривали, бо татари тільки час від часу набігали, грабували, полонили. Та все ж ці півтучі землі обезлюднювались і спустошувались.

У XVI ст. починається новий період заселення території нашого краю. Щоправда, польські джерела стверджують, що "грунти Гуманський та Звенигородський почали залюднюватися тільки наприкінці XVI ст." Але це не зовсім так, бо то був початок польської колонізації краю. А вже у першій половині XVI ст., незважаючи на напади татар, починається залюднення території уходниками, вільними добиччиками, "данниками", козаками, що йшли з Волині, Київщини, Полісся та Білорусі. Цей колонізаційний рух на Уманщині пов'язаний із загальним залюдненням Наддніпрянщини, що тоді відбувалося. Новоприбула людністьєдналася з козацьким елементом, місцевими жителями, які ніколи назавжди не покидали цих земель. В описі Брацлавського замку, складеному шляхтичем, є відомості про місцевих жителів. В них було чимало пасік, городи, сади, оранку, але з цього всього вони не дають нічого господарю на замок – "нема нікоторого пожитку та послуги". Далі у документі зазначається, що невідомо, від кого вони одержали свої наділи. І тому пропонується накласти на них податки, щоб відрізнити цих "подлейших" від тих, хто отримував право від уряду на земельні володіння.¹¹ Польський уряд не хотів визнавати тих поселенців власниками земель і протиставляв їм "урожайних" бояр, шляхту. Бо ті, невідомо звідки прийшли, називають себе боярами, тримають під собою селища, іноді не несуть ніякої служби... І навіть їх прізвища вказують на просте походження: Кудренко, Мишко Хорт, Митко Золотар, Комар, Козар, Дмитро Звенигородець та ін.

¹¹ Див. : Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Киев, 1868-1908. – Т. 1.– Ч. VI. – С. 26.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Звісно, що для польської влади вони були небажаними і визнавати їх власниками земель, на яких вони сиділи, вона не хотіла. Тому їх не вказували в офіційних документах, стверджуючи, що "грунти Гуманські та Звенигородські – пустоші".

Але ж це не так, оскільки вже у другій половині XVI ст. на території краю існувало кілька поселень. Серед них Буки, Вороне, Мушурів, Романівка, Соколівка, Торговиця. Всі вони, крім Торговиці, позначаються на так званому Звенигородському ґрунті, у північній частині або східній частині Гуманщини. Найпізніше серед цих поселень виникають Буки. Як зазначається у джерелах, зайнявши самовільно землю на звенигородському ґрунті, це поселення заснував власник Соколівки та Вороного Федір Бозанович. А вже у 1592 році галицький магнат Ю.Стусь захопив Буки з навколишніми ґрунтами і в 1604 році передав їх своєму зятю О.Калиновському, що згодом став власником всієї Уманщини.

Наприкінці XVI ст. на "гуманських та звенигородських ґрунтах" виникають нові поселення, серед яких: Бабанка, Багва, Ботвинівка, Верхнячка, Гереженівка, Городецьке, Івангород, Іваньки, Кожухівка, Кути, Маньківка, Псярівка, Сушківка, Талалаївка, Христинівка, Циберманівка, Ягубець та ін. З початку XVII ст. є відомості про те, що ці поселення були чималими, "мали багато димів", тобто виникли раніше. Так, у 1629 році Буки мали 317 димів, Вороне – 103, Городецьке – 123, Кожухівка – 111, Соколівка та Іваньки – 684, Христинівка – 121 і т.д.¹² Тобто людності на цій території проживало багато і аж ніяк "пустинною" вона бути не могла.

Після Люблінської унії (1569) посилюється польська колонізація території нашого краю. Заселені місцевим населенням землі, в офіційних документах звані "пустощами", привласнюються польськими магнатами і шляхтою, іноді вони насильно захоплюються і переділяються між заможними польськими родами. Так, у 1594 році С.Клещовський вчинив збитки Д.Шеремету, бо на його землях – ґрунтах Звенигородських та на річках Бабанах, Івані, Гірському Тікичу ловив бобрів та різного звіра – лося, оленів, диких кабанів, диких кобил та ін. А володіннями Ю.Стуся зацікавився Я.Островський. У 1603 році він з 2000 душ "конно з возами, з роз-

¹² Див. | *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI-XVII. – К., 1927. – С. 13.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ним оружєм" заїхавши з Липовця і Тетієва, пограбував пасіки біля Буків; він забрав 850 вуликів та інше майно у підданих міщан вінницьких і цим учинив тим підданим шкоду немалу.¹³ Здобуваючи землі та підданих, експлуатуючи місцеві багатства, польська шляхта та магнати дбали про свої інтереси, про задоволення економічних потреб, про власне збагачення. І тому немає підстав підкреслювати роль польської влади у залюдненні південних українських земель, бо вона дбала про своє забезпечення набагато більше, ніж про залюднення краю та його охорону. Простий люд, козаки, уходники та селяни залюднювали спустошені татарами землі, а польські магнати та шляхта одержували тут володіння пізніше за королівськими грамотами та постановами польського сейму.

Саме так, у руслі загального напрямку привласнення земель, на початку XVII ст. за сеймовою ухвалою отримав земельні володіння на Уманщині В.О.Калиновський. У 1609 році в ухвалі польського сейму говориться про те, що б за великі заслуги В.О.Калиновського, старости Вінницького та Брацлавського, пожалувати йому на правах власності пустиню, що зветься Гумань, і лежить у Брацлавському старостві. А далі описані межі цієї "Гуманської пустині". Це чимала територія, що знаходиться між двома татарськими шляхами – Кривошаровським і Удицьким, починається від верхів'їв ріки Кублича, урочища Кам'янецького Рогу та річки Удича, далі Удичем до Бугу, Бугом до Синюхи – це один бік пустині. А з другого – від лісів Вірменських до Яворчиків, від Яворчиків до лісків Лядських, далі до Берестова, від Берестова до верхів'їв річки Бабанки, що розмежовує ґрунт Гуманський від Буцького, далі річкою Бабанкою, що впадає в Ятрань, потім Ятранню до Синюхи і від Синюхи до Бугу. З усіма урочищами і річками, що впадають у р.Уманку, пустиня ця протягається на сім миль.¹⁴ Але виявилось, що комісія, яка описувала цю територію, "помилилась" у визначенні її меж, а замість 7 вона мала 300 миль довкруг. До цієї території були приєднані ще володіння Калиновського на Брацлавщині, Вінниччині, Звенигородщині, що поставило перед їх володарем низку завдань.

¹³ Див. : Архив Юго-Западной России... – Т.II. – Ч.VII. – С. 385-388.

¹⁴ Див. : Там само. – Т.I. – Ч.VII. – С. 204.

ГУМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Можливо саме у цей час поселення Гумань стає центром володінь Калиновського, оскільки з 1629 року є відомості про те, що там було 1067 димів.¹⁵ Для захисту Гумані від набігів татар був побудований замок, обнесений ровами і валами, його охороняли козаки, яких Калиновський набирав з місцевих жителів. Навесні 1629 року уманські козаки, переслідуючи татар після грабежу ними уманських хуторів, розбили їх, коли ті поверталися до Криму з великою здобиччю та ясиром (полоненим людом). А трохи пізніше, у 1644 році на уманських землях, між Воронним і Охматовим було розбито 20-тисячну орду під командуванням перекопського мурзи Туган-бея. Але, крім оборони земель від кримчаків, перед магнатом В.О.Калиновським виникли й економічні та соціальні проблеми.

За існуючим звичаєм власник території нашого краю спробував змінити назву Гумань на Калининград, але остання не прижилася. Мабуть перша назва мала глибоке коріння, та її не вдалося викоринити з пам'яті місцевого населення. Придбавши обширні землі, Калиновський, як й інші шляхтичі, переймався інтересами власної наживи та експлуатації місцевого населення і природних багатств краю. Особливо нещадно починають нищити ліси (заради добування поташу – карбонату калію). Тоді поташ був дуже потрібний для виробництва скла і мила, а його отримували з дерев'яного попелу у спеціальних будах. Тисячами бочок вивозили з тих буд поташ, продаючи спиртним комерсантам. З 1634 по 1638 рік відомі два контракти, за якими П.О.Калиновський зобов'язувався поставляти поташ з буд гуманських, куницьких, іванських, маньківських, буцьких, мушурівських та ін.¹⁶ Варварське знищення лісів здійснювалось заради власного збагачення польського маната. Але це, ймовірно, не задовольняло величезних потреб уманського магната, бо практикуються й інші форми наживи, зокрема, здача сіл у заставу. Так, у 1646 році Городецьке було віддане у заставу Ф.Юшковському, Верхнячка – Я.Лешинському за 1500 золотих; у 1647-1650 роках Соколівка – за 7500 золотих орендувалась О.Горлиновим та ін. Як видно і оренда сіл давала немалі прибутки їх власнику.

¹⁵ Див. | Архив Юго-Западной России... – Т.1. – Ч. VII. – С. 207.

¹⁶ Див. | *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI-XVII вв. – К., 1927. – С. 17.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Щодо становища простого люду, то варто підкреслити, що на Уманщині, як і на всій Україні, у добу польської колонізації, йому жилося важко. Французький інженер Г.Боплан, який у 1630-1647 роках керував відбудовою фортець в Україні, у тому числі й Уманської, залишив свої спогади про це.¹⁷ Селяни, відмічає він, там дуже вбогі, бо повинні робити три дні на тиждень разом зі своїми кіньми на користь свого володаря та давати йому, відповідно до якості землі, багато мір зернового хліба, силу каплунів, курей, гусей та курчат на Великдень, Зелені Свята та Різдво; поза тим – возити дрова для потреб свого володільця та відбувати тисячу інших повинностей..., окрім того, поміщики вимагають від них грошової повинності, також десятини від баранів, поросят, меду, усіх фруктів та третього бика кожні три роки. Їхні володільці користуються безмежною владою не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям, така велика воля в польського панства, що живе ніби в раю, а селяни перебувають ніби у чистилищі. Тобто, селянство було закріпачене і повністю безправне, а це не могло не стати причиною народних рухів за визволення.

У першій половині XVII ст. Україна являла собою вузол складних економічних, політичних і соціальних суперечностей, основною з яких була суперечність між соціально-економічним і політичним розвитком України та політикою колоніально-національного гноблення шляхетської Польщі. Ця жорстока політика гнітила, насамперед, і найбільше закріпачене селянство, а внаслідок цього соціальні суперечності між селянством і польськими феодалами визначали собою основну суть суперечностей між Україною і Польщею. Але панування польської шляхти (загарбання нею величезної кількості землі та її політичне панування) глибоко зачіпало інтереси інших станів і груп українського суспільства. Дрібна українська шляхта, козацтво, міщани, духовенство, зазнаючи утисків і розорення з боку польських магнатів, католицької та уніатської церкви, змушені були збройною боротьбою добиватися зміни існуючого становища.

¹⁷ Див. : *Левассер де Боплан Гійом. Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їїніми звичаями, способами життя і ведення воєн.* – К., 1990. – 256 с.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Політика насильства, експлуатації й розорення, ополячування і окатоличування українського народу викликала чимраз більше невдоволення народних мас і визначала необхідність боротьби за визволення від іноземного гніту, але ще раніше, у XVI ст., однією з поширених форм протесту проти іноземних і місцевих поневолювачів стали втечі селян на південні, малозаселені землі. Селяни-втікачі (згодом козаки) у верхів'ях Південного Бугу, на річках Собі, Синюсі, Тесміні, Росі, у середині течії Дніпра, у районі Канева-Черкас заповнюють чимало слобод та хуторів. Утікали у ці місця наймужніші і найвідважніші – ті, кому воля була дорожча за життя, хто не тільки був ладен дати збройну відсіч панам, а й сміливо виходив у степ назустріч татарам. Із року в рік кількість козаків на Наддніпрянщині зростала. "Де байрак – там і козак", – говорила народна приказка. Козаки заводили оранку, займалися "уходництвом", мисливством, рибальством, бджільництвом. Озброєні козаки не лише боронилися від степовиків, а й самі нападали на татарські улуси.¹⁸

Територія нашого краю у цей час вважалася козацькою землею. На Уманщині людності значно збільшилося за рахунок втікачів з півночі й заходу України: Сюди її з Північної Київщини, Волині та Поділля гнало свавілля магнатів та шляхти. У 1629 році в Умані налічувалось уже 1067 димів, а близько середини XVII ст. у місті проживало 9600 осіб оподаткованого населення.¹⁹ Умань була ремісничим і торговельним осередком, у передмістях якого проживало хліборобське населення. Місто було оточене багатьма селами, серед яких Бабани, Краснопілка, Кочубіївка, Городецьке, Іванівна (тоді Лемен, Цімерманівка) Дмитрушки, Сушківка, Косенівка, Подрівка (Ятранівка) та ін.

Про Умань середини XVII ст. залишив цікаві спогади Павло Алеппський (з міста Алеппо у Сирії), що разом зі своїм батьком патріархом Макарієм III подорожував по Україні у 1654 і 1656 роках. Про Україну із захопленням він писав, як про "прекрасну країну, що повна мешканців і замків, як гранатне яблуко зерен".²⁰ У козацькій землі його найдужче захоплювало те, що люди, за ма-

¹⁸ Див.: Мельник Л.Т. Козацтво на Україні (друга половина XV-XVI ст.) // Історія України: Курс лекцій. – К., 1991. – С.117.

¹⁹ Див.: Архив Юго-Западной Росии... – Т.2. – Ч. VII. – С. 406.

²⁰ Стешинский В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.82.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

лими винятками, навіть здебільшого жінки та дівчата, вміють читати та знають порядок богослужіння, церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неукраїнками по вулицях.

У різних розділах щоденника П.Алепського підкреслено високу культурність жителів козацької землі, описано прекрасні будови у різних містах і містечках. Описуючи побут українців, автор вказує на те, що "міщани (в Умані) одягнуті в дуже гарне вбрання". Про Умань пише, що там було три фортеці. Одна з них "це велика дерев'яна цитаделя на горі. Її саме тепер відновлюють, копають рови, укріплюють сильними вежами та постачають до неї гармати". Про церкву в Умані зазначає, що вона "велична, висока, з залізною банею, помальованою гарною зеленою фарбою. Церква дуже простора, вся розмальована, побудована з дерева... Над притвором гарна дзвіниця. В притворі високо загорожена галерея, звернена до головного вівтаря; за нею стоять співаки та співають із книг з нотами під звуки органів, голоси їх розносяться наче грім". Будинки в Умані високі та гарні, в них багато округлих різнокольорових вікон... Місто має дев'ять церков із напрочуд високими банями.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. Уманщиною, як і всією Україною, прокочується хвиля народного невдоволення політикою Речі Посполитої, що виливається у селянсько-козацькі повстання. У 1591-1593 роках вибухнуло народне повстання під проводом К.Косинського, а у 1594-1596 роках велике селянсько-козацьке повстання очолив С.Наливайко. За рахунок селян-утікачів козацький загін швидко перетворився на справжнє військо, у складі якого було чимало вихідців з нашого краю. Саме на Уманщині к 1596 році Северин Наливайко зимував і поповнював свої загоны. Але, спрямоване проти володарювання Речі Посполитої, повстання було придушене, а його ватажка після жорстоких катувань страчено у Варшаві. У 30-х роках XVII ст. прокочується хвиля повстань під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці) та Дмитра Гуні. До речі, у двох останніх повстаннях (1637 і 1638) активну участь брало і населення Уманщини, зокрема, надвірні козаки магната Калиновського. Саме на зламі 30-40-х років XVII ст. уповні виразними стали наслідки колонізаторської політики правлячих кіл польської Корони, у межах якої було об'єднано практично весь масив українських земель.

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

На середину XVII ст. Україна була готова вибухнути всенародним повстанням, скільки попередні селянсько-козацькі повстання показали настрої народних мас. І різке посилення економічного тиску, швидкі темпи закріпачення, наростання національно-релігійного гноблення, а також зіткнення інтересів козацької України й Речі Посполитої привели у 1648 році до вибуху – Національно-визвольної війни. Вона розпочалася у першій половині лютого 1648 року із захоплення Запорозької Січі й обрання гетьманом Війська Запорозького Богдана Хмельницького й тривала аж до 1676 року. Основними підсумками цієї війни було створення соборної держави в етнічних межах України й утвердження у ній нового соціально-економічного ладу з дрібною (фермерського типу) козацькою власністю на землю. З огляду на останнє, війна, по суті, являла собою національну революцію.

Навесні 1648 року, після звістки про розгром польсько-шляхетського війська під Жовтими Водами і Корсунем, на боротьбу вийшло і населення Уманщини. Повстання вибухнуло з надзвичайною силою. М.Грушевський наводить свідчення сучасника про те, що "хлопська сваволя, почавши від Гуманя таку гору бере, наче друге військо Хмельницького."²¹ Для керівництва повстанським рухом до Умані прибув соратник Б.Хмельницького – Максим Кривошів. Разом з Іваном Ганжею (що вже був призначений уманським полковником) вони очолюють повстання проти польсько-шляхетського режиму. Почалися розправи з гнобителями у Немирові, Гуманщині, Брацлаві, Умані та інших містах і селах краю.

Разом із розвитком повстання почалося організоване формування військових частин. Саме тоді був сформований і Уманський козацький полк як військова та адміністративна одиниця. Територію полку означив історик І.Крип'якевич. Дозволимо собі досить поширене цитування з його досліджень. "Границі Уманського полку в 1649-1654 рр. ... були такі.

На заході межа йшла Кальницьким (Вінницьким) і Брацлавським повітами; крайні міста тут – Іванків (?), Цибулів, Івангород, Вербич, Бельдіє, Дадичин, Соболівка, Кирилівка, Бершадь, Романівна, Домішів. Гранична межа проходить в районі річок Собу і Бугу.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.8 – С. 194.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

На півночі і північному сході сусіди у 1649 р. Білоцерківський, у 1654 р. – Паволоцький і Білоцерківський полки крайні міста з цього боку – Цибулів, Годзівка, Буки, Маньківка.

З півдня межі полку доходили до степу і були дуже нерівні. Далеко на південь йде вузький хлин від брацлавської границі по р.Удич; найдальшими південними поселеннями тут є Демівка, Романівна і Бундурівка на річках Савранці та Яланці.

У східній частині полкової території найбільш віддалені Уманська сотня і належні до неї Псярівка і Сушківка у районі р.Ятрані".

Уманський полк поділявся на 14 сотень. Найбільша – Уманська (м.Гумань), а далі – Маньківська (Маньківка – сотенне містечко), Івангородська (Івангород), Бузівська (Бузівка), Цибулівська (Цибулів), Іванська (Іваньки), Бабанська (Бабани), Бершадська (Бершадь), Кочубіївська (Кочубіївка), Бутанська (Буки), Кисляцька (Кисляк), Соболівська (Соболівка), Романівська (Романівка), Ладизинська (Ладизин). Звернемо увагу на те, що сотенними містами були здебільшого давні поселення, які мали фортеці – Умань, Іваньки, Буки, Романівка, Соболівка, Цибулів тощо. Територію Уманського полку складала здебільшого володіння Калиновських. Частина східної території історичної Гуманщини (Звенигородщина) належала до інших полків.

За реєстром 1649 року Уманський козацький полк налічував 2949 козаків і був більший від сусідніх – Брацлавського і Вінницького. Цей реєстр називає сотників та кількість козаків у кожній сотні. Це такі:

1	Сотня	Гуманська полкова	295 козаків
2	Сотня	Маньківська – Гришай Бовдирь	251 козак
3	Сотня	Івангородська – Василь Бублик	201 козак
4	Сотня	Бузівська – Іван Черкас	171 козак
5	Сотня	Бабанська – Степан Килимей	198 козаків
6	Сотня	Бершадська – Лук'ян Гродзенко	188 козаків
7	Сотня	Кочубіївська – Гринєць Шелест	204 козаки
8	Сотня	Цибулівська – Іван Гродзенко	226 козаків
9	Сотня	Іванська – Минько	248 козаків
10	Сотня	Бутанська – Прись	219 козаків
11	Сотня	Романівська – Гринєць Рудий	239 козаків
12	Сотня	Кисляньська – Степан Мовчан	201 козак
13	Сотня	Соболівська – Андрушко Филенко	154 козаки
14	Сотня	Ладизинська – Юрко Яхненко	153 козаки

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

В усіх сотнях, крім Гуманської, сотників зазначено точно, але пізні відомості про полк значно коротші, хіба за винятком 1654 року.

У 1654 році після Переяславської ради був проведений опис козацьких полків, і в цих переписних книгах, походження яких пов'язується з присягою людності московському царю, є відомості про Уманський козацький полк. Вони дають підстави стверджувати, що на цей час територія полку, отже і його чисельність, змінилася. Так, не згадується Бершадська та Цибулівська сотні, але більше визначилися сотні Білоцерківського та Корсунського полків, що межували з Уманським полком. З колишнього Білоцерківського відіуються Боярка, Кам'яний Брід, Шаулиха, а з Корсунського – Лисянка, Водяники, Звенигородка.

У списку 1654 року називається Бабанська сотня, Бузівська як Бузувська, Бучанська. Івангородська сотня не згадується. У цій околиці лежить згадане у списку м-ко Орадівка і можливо воно стало сотенним, а можливо м-ко Хрестиполе (нині Хрестинівка) було центром сотні. Названа Іванська сотня (м-ко Іванка – нині село Іваньки) та Ладизинська. А от Кисляньська сотня вже не згадується, мабуть до неї входили міста Вербич і Кубич та м-ко Степанівка, що згадані у списку 1654 року і це змінило назву сотні. Не знаходимо у новому реєстрі й кочубіївської сотні, можливо до неї належало м. Верховка (нині – Верхнячка), що згадується у новому списку. Манківська сотня названа, а поряд і сусіднє м.Цімерманівка (можливо і воно стало сотенним містечком). Не згадана і Романівська сотня (м.Романівка, над притокою Яланця (по Бугу), можливо до неї належали м.Демівка (тепер – Димівка) і м-ко Бундурівка, що названі. Соболівська сотня залишилася, але, ймовірно, розширилась і до неї входили м-ка Манчюлка, Мшарова (тепер – Мишарівка) та Стажгородок (нині – Стражгород). Уманська сотня залишилася, а поряд названі м-ка Псарівка (нині – Ятранівка), Сушківка і Єгубець (нині – Мгубець). По сусідству з Іванською сотнею називається м-ко Конелая (нині – с. Конела), можливо і воно було сотенним містечком. Як бачимо, територія полку змінилася, порівняно з його границями за попереднім реєстром, але це відбулося не тільки з Уманським полком. Залежно від перебігу військових дій на козацькій території, чисельність і межі полків часто змінювались.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Щодо керівників Уманського козацького полку, то відомості ми маємо теж далеко не повні. Першим полковником був Іван Ганжа, що загинув у Пилявецькій битві (1648) і дві козацькі могили на полі бою названі Ганжівками як пам'ять про героїчну смерть уманського полковника. У реєстрі 1649 року Уманським полковником названий Йосип Глух, але перед ним ще був Шпепка або Степка. Про Й.Глуха є відомості у Зборівському договорі, а також у дже-релах про битву під Берестечком.

Після Й.Глуха полковниками були Матвій Нечай, Степан Байбуза (наказний, тобто тимчасово призначений і, мабуть, з перервами) Григорій Держановський, Михайло Ханенко, що у 1670-1674 роках був гетьманом Правобережної України (до того ж – народився в м.Умані), Григорій Білогруд, Максим Булига, Іван Лизогуб, Гродзенко, Скидан, а потім Степан Яворський, при якому у 1674 році турки зруйнували Умань. З XVIII ст. ще менше відомостей залишилося про керівників Уманського козацького полку.

Відомо, що у перший період Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького (1648-1654) Уманський козацький полк брав участь у всіх великих битвах і активно підтримував політику гетьмана України. Але населення Уманщини у цей час дуже страждало від кримських татар, з якими Б.Хмельницький уклав військово-політичний союз у боротьбі проти Речі Посполитої. Це були ненадійні союзники, оскільки їх, насамперед цікавили військові трофеї та матеріальні вигоди від великої війни. Дуже часто вони самі вільно грабували український люд, брали полонених, руйнували поселення. Так, на Уманщині були пограбовані Бабанка, Торговиця і Цибулів. Є відомості про те, що у 1649 році м.Умань мало поставляти провізію для 70 тис. війська Туган-бея, що стояло у Саврані та Чечельнику.

Перші блискучі перемоги козацько-селянського війська уможливили укладання Зборівського мирного договору (1649), за яким, окрім всього іншого, територія Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств оголошувалась козацькою, і тут сформувалася українська козацька державність з полково-сотенним військово-адміністративним поділом в основі. Але наступний Білоцерківський трактат, після поразки під Берестечком (1651), обмежував козацьку державу тільки Київським воєводством, а на Чернігівщині і Брацлавщину поверталася польська шляхта. У тому числі й на

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

Уманщині знову розташовуються польські війська і повернення поляків супроводжувалося репресіями і реквізиціями.

У зв'язку з тим, що на території нашого краю знову з'являються татари і поляки, її населення змушене постійно перебувати на воєнному становищі. У 1653 році московські послы Стрешньов та Бредихін, проїжджаючи через Буки, Бабани, Маньківку, Ціберманівку, побували і в Умані, а в своїх повідомленнях до Москви вказували на постійний військовий стан місцевої людності. Населення змушене було або оборонятися, або гинути, або тікати від татар, що ходили тут і у полон брали та грабували людність. Так, навесні 1653 року на Умань напало польське військо під керівництвом С.Потоцького та С.Чернецького. Захопивши частину міста, так зване Нове місто, поляки прагнули повного його завоювання. І тільки своєчасна допомога Вінницького полковника І.Богуна врятувала місто від остаточного зруйнування, а населення – від загибелі. І тому постійний військовий стан населення був вимушеним і життєво необхідним.

Після укладання військово-політичного союзу України з Росією (Переяславська угода 1654 р.), боротьба з польсько-шляхетською армією продовжується. У Б.Хмельницького з'являється новий союзник – Російська держава, а кримські татари переходять на сторону Речі Посполитої. У 1654 році польські війська зайняли Обозівку, Таванівку, Орадівку, Христинівку. У травні того ж року загоны польсько-шляхетської армії на чолі з коронним гетьманом С.Потоцьким знову оточили Умань. Місто мужньо захищали Вінницький та Уманський полки, і після кількох невдалих спроб штурму поляки відійшли від міста, руйнуючи навколишні містечка і села.

На початку 1655 року польське командування, об'єднавшись з татарською ордою, продовжило наступ на Умань. Захопленню Уманської фортеці польські воєначальники надавали великого значення, оскільки вона була однією з найбільших на півдні, від входу до нею, значною мірою, залежав успіх нової військової кампанії. Захистом міста керував сподвижник Б.Хмельницького Іван Богун. Умань була оточена високими валами і сухими ровами. Щоб зробити вали неприступними, Богун звелів обливати їх водою і при тріскучому січевому морозі вони швидко перетворилися на слизькі крижані та важкодоступні гори.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

У цей час, дочекавшись підходу загонів російських ратних людей з воєводою Шереметьєвим, Б.Хмельницький з основними силами селянсько-козацького війська виступив з-під Білої Церкви. Непода-лік містечка Охматова він зіткнувся з поляками і битва набула затяж-ного характеру. За свідченням Самовидця, "не так стрільбою, як голоблями з заней били й многих побили ...". Протягом ночі під ке-рівництвом Б.Хмельницького було зведено неприступні укріплення, здебільшого з возів і саней, які ставили один на одного, снігу і тру-пів. Польське командування не віддавало наказу до початку штурму табору, сподіваючись, що оточені у лютий мороз у полі, без палива і води українці та росіяни складуть зброю. Але табір оборонявся, і за перші два дні боїв польська армія втратила близько 6 тис. жовнівів. А згодом табір знявся з місця і почав просуватися до Охматова, і всі спроби польської армії польської армії розірвати його чи спинити не мали успіху. Ця кровопролитна битва, що ввійшла в історію як "Дрижопільська" (поле бою через сильний мороз перетворилося на поле дрозі), не виявила переможця і жодні зі сторін не могла відра-зу продовжити наступальні операції. Просування польсько-татар-ських військ углиб України було зупинене.

Після битви під Охматовим (січень 1655 р.) Уманщина лиши-лась у сфері впливу поляків і татар. Останні за звісткою 1657 року були під Сушківкою, Уманню, де пограбували торгівців і захопили у полон їх та невеликий козацький загін. Польсько-кримське вій-сько відійшло на терени Брацлавщини, де С.Потоцький дозволив союзникам як винагороду брати ясир. До кінця березня край пере-творився на руїни.

Після смерті Б.Хмельницького (серпень 1657 р.) ситуація ускладнюється і на Україні, у тому числі й на Уманщині, почина-ється великий неспокій. До повноліття Юрія Хмельницького геть-маном України став Іван Виговський (1657-1659), політика якого призвела до справжньої громадянської війни. Лівобережні козацькі полки та частина правобережних виступили проти гетьманування Виговського (до речі, уманський козацький полк і його старшина займали вичікувальну позицію у боротьбі проти гетьмана).

Після того, як було скинуто І.Виговського, гетьманом було про-голошено Юрія Хмельницького (1659-1663). З російським урядом він укладає договір – "Переяславські статті", які відновлювали со-юз України з Росією, укладений 1654 року. Під Переяславськими

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

статтями стоїть підпис і уманського полковника Михайла Ханенка, що свідчить про активну підтримку уманськими козаками політики нового гетьмана. У результаті військового шантажу московського керівництва текст статей було змінено і влада гетьмана в козацькій Україні значно обмежувалась. Російські воєводи одержали право прибути разом із залогами до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава й Умані. В Умані московським воєводою був князь Григорій Козловський.

1660 рік приніс погіршення становища України. У лютому 10-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом С.Потоцьким знову вторглося на Брацлавщину, намагаючись захопити Могилів. Зазнавши невдачі, воно зробило спроби оволодіти Брацлавом, Ладжином та Уманню, але теж безуспішно. Російське військове командування з участю гетьмана й старшини ухвалило вкрай ризикований план подальших дій, який передбачав роздвоєння лівобережних і правобережних полків. У той час польська армія рішучими діями у середині вересня оточила російсько-українське військо неподалік Любара (на Житомирщині), а після відходу до Чуднова заблокувала його. Ю.Хмельницький діяв повільно і нерішуче і лише на початку жовтня з правобережними полками (у тім числі й Уманським) прибув до Слободи, що в 20 км східніше від Чуднова. Відбулася кровопролитна битва, яка не принесла успіху жодній стороні. Розпочалися переговори між козаками і польським королем. Уманський полковник М.Ханенко був у складі комісії, яка підготувала Слободянівський трактат, що завершив цю військову баталію і передбачав відновлення на Правобережжі протекторату Речі Посполитої.

У Правобережній Україні наростало невдоволення населення реставрацією польсько-шляхетських порядків. У першій половині січня 1663 року Ю.Хмельницький зрікся гетьманства й новим гетьманом на Правобережжі старшинська рада обрала П.Тетерю (1663-1665). Він спробував домогтися від Варшави збереження "усіх волюностей" для Війська Запорозького, але польський уряд відхилив подібні домагання. І тоді, навесні 1663 року, спалахнуло велике повстання проти відновлення шляхетського панування. Весною 1664 року повстання прокотилось і Брацлавщиною. Цьому сприяв похід великого загону запорожців на чолі з І.Сірком. До рук повстанців потрапили Умань, Вінниця, Меджибіж та інші великі міста. І.Сірко

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

вирішив зайняти Чигирин і пішов назустріч загонам запорожців наказного кошового С.Турівця та росіян Г.Косагова. Однак, наприкінці березня на Правобережжі з'явилося 15-тисячне польське військо, очолюване С.Чернецьким, і повстання було придушене. Протягом літа-осені боротьба ще тривала, але хвиля національно-визвольної боротьби пішла на спад. Населення Брацлавщини та Київщини зазнало величезних втрат. За підрахунками польського дослідника В.Маєвського, загинуло і було взято татарами у неволю щонайменше 70-120 тис. осіб. Є й визнання самого С.Чернецького: "100 000 уже тут загинуло цього хлопства у цьому році".

І все ж з початку 1665 року повстанський рух підіймається з новою силою. У лютому активізував свої дії полковник І.Сербин, який укріпився в Умані. 30 березня було розгромлено жовнірів під Торговицею. Їх корогви зазнали поразки під Гумельцями, Вільшанкою та Лисянкою. Запеклі бої відбувалися на околицях Умані, у ході яких загинув І.Сербин. У цей час П.Тетеря, прихопивши військовий скарб, клейноди, архів і корогви, утік до Польщі. Правобережжя залишилося без гетьмана.

Україна на цей час була розчленована на два гетьманства зі своїми урядами і, до того ж, була дуже спустошена. За деякими підрахунками, на середину 60-х років XVII ст. Правобережна Україна втратила 65-70 % свого населення. За таких умов гетьманом на Правобережжі був обраний П.Дорошенко (1665-1676), який був прихильником об'єднання українських земель. Але на шляху консолідації українських земель у межах незалежної національної держави виникли незборимі труднощі. Наприкінці січня 1667 року був укладений московсько-польський Андрусівський договір, який передбачав перемир'я між Росією і Річчю Посполитою на 13,5 років. Він узаконував поділ України: Лівобережжя залишалось у складі Росії, а Правобережжя, окрім Києва, входило до складу Речі Посполитої.

Проводячи політику балансування між Московією і Річчю Посполитою, для здійснення мрій про об'єднання обох частин України, П.Дорошенко намагався заручитися надійною підтримкою Криму й Порту. У 1668 році він перемагає лівобережного гетьмана І.Брюховецького, і здавалося вже близьким здійснення заповітної мрії. Але, дізнавшись про вторгнення на Брацлавщину польських полків, П.Дорошенко залишає Лівобережжя і повертається на Правобережжя. У цей час на гетьманську булаву претензії заявив П.Суховій, підтри-

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

маній Запорожжям та Кримським ханством. А в кінці грудня того ж самого року лівобережна старшина обрала своїм гетьманом Д.Многогрішного (1668-1672). За таких умов П.Дорошенко у березні 1669 року приймає протекторат султанської Туреччини.

Улітку 1669 року різко загострилася політична боротьба. На бік П.Суховія переходить значна частина козаків Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Кальницького і Паволоцького полків. На початку липня біля с.Конончі гетьман був оточений татарською ордою і козаками П.Суховія. Облога тривала п'ять тижнів, і лише після прибуття турецького чаушу, який привіз гетьманські клейноди П.Дорошенку, татари відійшли до Криму. П.Суховій відступив до Умані, де відмовився від гетьманської булави.

8 вересня 1669 року Уманський, Кальницький, Паволоцький і Корсунський полки зібралися на раду під Уманню й проголосили уманського полковника М.Ханенка гетьманом Правобережної України. Тепер на Правобережжі одночасно діяли два гетьмани. М.Ханенко присягнув перед польським гетьманом Яном Собеським на вірність та вічне підданство польському королеві, який зобов'язувався зберігати старі козацькі права та вольності. Комісари принесли Ханенкові з Острога від короля клейноди, прапор, литаври. У зв'язку з обранням на гетьмана Михайла Ханенка Самійло Величко із сумом нагадував: "І таким-то дійством і состояніем, одна по обох сторонах Дніпра суцая Україна, бідная і упадлая кошкоорусская Отчизна, того 1670 року, на все конечний свій упадок і запустініе на три гетьманства і части розділися, і єдино матірна братія за поводом умовредних властолубців прежде описаних і настояних тогда гетьманів своїх, в недруги собі обратилися, не слухая словеси Євангельського: а що розділиться дім на ся, то запусієт". Але вибір новим гетьманом був зроблений: він перейшов під заступництво Польщі, про що доносив цареві 27 січня 1671 року архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель.

Який же він був, наш земляк-уманчанин? У польських джерелах знаходимо характеристику його іноземцем-сучасником з 1671 року. "Була це людина років сорока, середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, яке що виглядав доволі мужикувато, але сміливо і войовничо. Ті, що мають з ним постійно діла, кажуть, що він виявляє більше сер-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важливих міст України і перейшов до запорожців з іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох синів і жінку: старший із матір'ю в полоні у Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царграду, де й сидить у Семибаштовім замку; третій перебуває під доглядом у княгині Заморської, матері короля". Ставши гетьманом, М.Ханенко розпочинає кількालітню війну з П.Дорошенком за гетьманство над усім Правобережжям. Його підтримують запорожці й І.Сірко, які незлюбили Дорошенка за те, що він віддався невірним бусурманам.

У серпні 1672 року біля с.Четвертинівки, що неподалік від Ладжижина, у двобій вступили війська обох гетьманів. Козацько-польські війська М.Ханенка зазнали поразки і втекли до Ладжинського замку. Отямившись, Ханенко з'єднався з поляками, але його ім'я на якийсь час губиться у полум'ї пожеж і руїн. А польський король після цієї поразки змушений був укласти з турками і дорошенківцями важку Бучацьку угоду (18 жовтня 1672 р.). Він віддавав Туреччині Поділля, а Брацлавщина і південна Київщина відійшли під булаву Дорошенка, який проголосив самостійну державу під протекторатом Туреччини.

Повертаючись до своєї столиці Чигирина, Дорошенко зупинився в Христинівці й карав прибічників М.Ханенка. Уманці визнали Дорошенка своїм гетьманом, який полковником тут призначив Грозденка і поставив свій гарнізон, що складався з найманих полків – Сердюцького і Компанійського. Полковник Силичич на Великдень 1673 року, будучи п'яним, учинив бійку на вулиці, й розгніваний народ вигнав його. Уманці знову покликали до себе Ханенка, який жив тоді на Волині. Він востаннє вступає у битву з Дорошенком за булаву і просить допомоги у запорожців і поляків, а з ними вирушає до Чигирина. Війська обох супротивників зіткнулися біля Стеблева. На допомогу Дорошенку підспіла кримська орда, і польські війська та козаки були розгромлені. Ханенкові міста – Умань, Ладжин, Лисянка та інші віддано туркам на спустошення. Умань турки взяли в облогу і уманський полковник Яворський та козацькі старшини на запрошення турок з'явилися в їхньому таборі для мирних переговорів, але були підступно взяті у полон. Уманці відчайдушно захищалися, але турки вірвалися до

УМАНЩИНА З ДАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XVII СТОЛІТТЯ

міста підземним ходом, знищили залишки хоробрих захисників і спалили місто. Є відомості, що з козацьких старшин турки зняли шкіри, понабивали їх соломною і відіслали султану, що знаходився під Ладижином. Так було знищене місто у 1674 році. Тепер на місці турецького табору знаходиться передмістя Умані Турок.

Населення Правобережжя кидало рідні краї, переселяючись на Лівобережжя. Правобережна Україна незабаром остаточно втрачає залишки своєї політичної та державної самостійності, й сусідні держави Росія, Польща, Туреччина поділили Україну між собою. У березні 1674 року М.Ханенко поклав булаву і бунчук перед лівобережним гетьманом і в 1680 році помер. А незабаром весь край перетворився на велику руїну, обезлюднів, здичавів. За три-чотири роки багаті та людні колись міста Ладижин, Умань, Брацлав та інші стали пустою, і в народній пам'яті цей період зафіксувався під назвою "Руїна".

До кінця XVII ст. Уманщина залишалась пустою. Де раніше були гарні міста і села, – свідчив сучасник, – там тепер не можна було зустріти ні житла, ні людського обличчя; тільки дикі звірі шаталися по краї та місцями зустрічалися купи людських кісток, для яких покривалом слугувало тільки небо. Такою була в кінці XVII ст. вся Правобережна Україна, яку на початку того ж століття називали другою "землею обітованою". Про Умань дійшло повідомлення за 1686 рік: за свідченням сучасного документа, місто лежало в руїнах, жителів у ньому зовсім не було, а на околичних полях кочувала татарська орда.²²

²² Дип. : *Т-й К.И.* Краткий очерк истории города Умани // Киевская старина. – 1888. – № 8. – с. 190.

Розділ 2

Наш край у XVIII столітті

XVIII ст. принесло відродження на територію Уманщини. Довго пустувати багата уманська земля не могла, сюди поверталися за Дніпра колишні жителі та прибували втікачі від феодального гніту з підвладних Речі Посполитій українських земель. У 1726 році Умань стає володінням графа Франциска Салезія Потоцького, який на Київщині та Поділлі мав обширні простори земель та лісів. Йому належало 400 тис. кріпаків. 40 міст і містечок та кілька сотень сіл.²³ У народі побутував переказ про те, що граф мав 999 сіл і на запитання, чому б не придбати ще одного, відповідав, що і дурень назве тисячу, а 999 вимовить лише добре обізнана людина.

Але залюднення Правобережжя, у тім числі й Уманщини, відбувалося за складних політичних обставин. Андрусівський мир офіційно відновив польське панування у Правобережній Україні, а це означало повернення до кріпосницьких порядків, колонізації краю шляхом нав'язування православному населенню унії та католицизму. І хоч шляхта давала поселенцям пільгові роки (слободи), протягом яких з метою притягнення до своїх маєтків робочих рук населення звільнялось від будь-яких феодальних повинностей, та все ж це була тимчасова політика. Бо по закінченню слобід (а це припадало на 60-ті роки XVIII ст.) відновлювались феодально-кріпосницькі порядки та повинності селян. Це було однією з економічних причин народних виступів, відомих під назвою гайдамацьких повстань. Селяни боролися не лише проти феодальної експлуатації, а й за чинш (грошова данина), вільну торгівлю, проти феодальних монополій і боротьба загострювалася у тих районах, де селяни тривалий час жили на слободах та чинші, де вони спілкувалися з козаками Запорозької Січі.²⁴

²³ Див. : ЦДІА України. – Ф.49. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.248.

²⁴ Див. : *Маркіна В.О.* Соціально-економічні передумови Коліївщини // Коліївщина 1768 : Матер. ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. – К., 1970. – С.65.

У другій чверті XVIII ст. повстанський збройний рух проти шляхти зосереджується на території Київського й Брацлавського воєводств, де були для нього найбільш сприятливі умови: наявність значної кількості ще вільної або цілком покріпаченої людності та близькості кордонів Запорозької Січі, Лівобережної України, Молдови та Туреччини. Назву цього руху ("гайдамацький") виводять з арабсько-турецького "гайде", "гайда", "гайдамак" – у розумінні гнати, ворохобити, турбувати, свавільничати. В історичних джерелах перша згадка про гайдамаків зустрічається під 1717 роком.²⁵ Гайдамацькі загони нападали на польсько-шляхетські маєтки, палили або захоплювали шляхетське майно, знищували документи, руйнували костьоли і уніатські церкви, нападали на орендарів, корчмарів, лихварів, купців.

Перший напад гайдамаків на Умань згадується під 1737 роком. Тоді вони захопили і пограбували місто. Наступні набіги гайдамаків на Умань супроводжувалися жорстокою розправою над ними. Так, у 1738 році губернатор Умані підступно розбрів 102 запоріжців, які в'їхали в місто, і наказав повісити їх; у 1740 році в Умані було страчено трьох запоріжців; у 1749 році – захатовано вісім запоріжців... А у відповідь на це у 1749 році гайдамаки проникли до уманського замку і вбили трьох ксьондзів...; у 1750 році – спалили місто...; упродовж 1755-1757 років – завдали графу Потоцькому втрат на 120 тис. злотих.²⁶ По цьому в краї наступило затишшя, але воно було недовгим, бо у близьким часі розпочалося повстання, що потрясло все Правобережжя.

У 60-х роках XVIII ст. на Уманщині було відносно спокійно, місто відбудовувалося, і в 1760 році йому було надано Магдебурзьке право, що давало можливість на самоврядування та пільги купцям і місцевим ремісникам. А 28 березня 1761 року урочисто починалося завершення спорудження могутньої фортеці, яку граф Потоцький намагався перетворити на центр міжнародної торгівлі. Тут щороку відбувалося дев'ять одноденних, дві триденні та один двотижневий ярмарок²⁷. Сам Потоцький тоді в Умані не жив

²⁵ Див. | Гуслистий К. Коліївщина: Історичний нарис. – К., 1947. – С.10.

²⁶ Див. | Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : 36. док. – К., 1970. – С. 97, 133, 137, 140, 200, 254.

²⁷ Див. | ЦДА України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Арк. 2.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

(він мешкав у Кристинополі – нині Черновоград Львівської області), а всіма справами управляв призначений ним комісар або губернатор. З 1757 року головним управителем Уманської волості був Францішек Заремба-Горжавський, а чоловік його племінниці Ігнац Дешпот Рафал Младанович тоді ж став губернатором Уманського ключа. У місті стояв полк надвірних (при дворі) козаків з 2 тис. осіб і загін з 60 осіб шляхти, які несли "колейну службу" (синонім міліції при магнатських дворах).

Власник Умані вирішив "викорінити" у своїх маєтках православну віру. З цією метою у 1762-1763 роках Белзький і Холмський уніатський єпископ М.Рило організував у місті кількамісячну семінарію для підготовки уніатських ксьондзів. На Уманщині впродовж одного року стали до ладу 100 уніатських церков. За наказом графа Потоцького в місті було виділено ділянку землі для розташування базилианського монастиря з шестикласною школою для дітей шляхти. І у 1765 році монастир і базилианську школу було відкрито²⁸. Потоцькі подарували базилианам два селища: Гредзюнку (Гереженівку) і Монастирок (Малу Маньківку), які давали монастирю щорічний прибуток 3325 та 1072 польські злоти, відповідно, а всього з надходженнями від чиншового, орендного та грошового зборів виходило 5000 польських злотих.²⁹

В Уманському монастирі було чотири місіонери та 10 ксьондзів-учителів. Першим ректором (ігуменом) став Іраклій Костецький. У 1768 році монастир був розгромлений повстанцями, базилианці на чолі з ректором загинули, тільки десятьом вдалося втекти з місця. Після придушення повстання монастир відновив свою діяльність, тільки до 1794 року, коли був закритий російською адміністрацією, що повела боротьбу з уніатством. А в 1796 році, завдячуючи проханням графа Потоцького до імператриці Катерини II монастир і училище відновили свою діяльність.³⁰ Порушуючи хронологію, зазначимо далі, що у 1830-1831 роках монастир став центром підготовки шляхти до участі у польському повстанні на Уманщині. Незважаючи на укази Біло-Руської духовної консисторії про недопущення участі церковних служителів у польському

²⁸ Див. : ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 1415. – Арк. 464.

²⁹ Див. : Трипольський Н. Базилианские монастыри в Киевской губернии // Киевские губернские ведомости. – 1872. – № 9. – С. 202-207.

³⁰ Див. : ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 34. – Спр. 1415. – Арк. 464.

повстанні, все ж вони активно підтримували повстанський рух. Так, архіви містять повідомлення про таке: у квітні 1831 року арештували ченця за участь у бунті.³¹ І подібні повідомлення не поодинокі. Саме тому, у 1831 році Гереженівка і Монастирок разом з 400 душами були конфісковані, а у 1832 році й сам монастир був закритий. Шестикласне училище при ньому чекала така ж сама доля. Спроби домогтися відновлення діяльності монастиря та училища у 50-х роках XIX ст. не увінчалися успіхом. Католицький костіол у 1831 році також закрили, перетворивши його на православну церкву. Але це ми відмітили, забігаючи наперед, а поки що, напередодні Коліївщини, Уманщина стараннями її власника була значною мірою покатоличена.

У другій половині 60-х років XVIII ст. національно-релігійний гніт, доповнений жорстокою експлуатацією, досяг високої відмітки. Але чому саме гайдамацький рух і Коліївщина розвивалися у південно-східних районах Правобережної України, тобто на землях нашого краю?

Відповідаючи на це питання, виділимо два аспекти.

По-перше, зміни у соціально-економічній структурі краю (закріплення терміну слобід і введення панщини) стали економічною причиною подій 1768 року.

По-друге, Коліївщина почалася у тій частині Правобережної України, де більше всього зосередилося втікачів-селян від феодалного гніту. Сучасник-поляк засвідчував те, що у той час як у внутрішніх областях все мовчало і творило волю від покоління до покоління, на пограниччі дух особистості волі був розвинений вищою мірою, і біснування шляхетських деспотів не могло довше тріяти українське простолюддя.³²

У цей же час ускладнилося внутрішнє становище Речі Посполитої. Після смерті Августа III королем став Станіслав Понятовський, якого підтримував і царський уряд Катерини II. Понятовський намагався обмежити анархію, посилити королівську владу, зміцнити державну централізацію, послабити вплив світських та цер-

³¹ Див.: ЦДІА України. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1-3.

³² Див.: Куриш П. Рассказ современника-поляка о походах против гайдамак // Записки Оттавий Русен. – Стаття из второго тома. – Б.м., б.г. – С.101.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ковних феодалів на політичне життя країни, яка вже агонізувала. І в 1667 році на сеймі прихильники короля поставили питання про зрівняння у правах іновірців з католиками. Це викликало шалений опір магнатів-католиків, які в кінці лютого 1768 року зібрались у містечку Барі (на Поділлі) і утворили військову організацію – Барську конфедерацію. Загони барських конфедератів воювали проти польського короля та російських військ, які прибули на його підтримку. Жорстокі дії барських конфедератів теж прискорили народний виступ. А поява російських військ на Правобережжі була витлумачена населенням як допомога Росії у боротьбі проти польсько-шляхетського гноблення.

Значну роль у підготовці повстання відіграв Мотронинський монастир (недалеко від Чигирина), бувший за виразом одного документа, "первоначальним сборищем и гнездом гайдамак". Ігуменом Мотронинського монастиря і правителем усіх православних церков на Правобережній Україні був Мелхіседек Значко-Яворський. Маючи підтримку російського уряду, він активно боровся проти унії, брав під свій захист усіх, хто повертався з унії в православ'я. Уніати і католики прозивали його "царем схизматицьким", "першим різником і бунтарем". Енергійна антиуніатська діяльність Значко-Яворського і поїздка його до двору Катерини II були ґрунтом, на якому виникла серед народу поголоска про те, ніби він був організатором і керівником повстання, і ніби Катерина II надіслала йому "Золоту грамоту", яку він дав М.Залізнякові.

Навесні 1768 року Максим Ієвлевич Залізняк став послушником Мотронинського монастиря, скуштувавши до цього сирітського життя у селі Медведівці, де народився. З молодих літ він козакував на Запорозжжі, а потім працював на рибних промислах на Дніпрі. З'явившись у Мотронинському монастирі, Залізняк незабаром проголосив себе полковником і зібрав у Холодному Яру гайдамацький загін, з яким у другій половині травня вирушив у похід по Правобережжю. Спочатку він взяв Жаботин, а потім рушив через Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Канів, Мошни, Лисянку. Повстанці знищували шляхту, католицьке духовенство, орендарів, захоплювали і палили панські маєтки, міста і замки, ділили між собою шляхетське майно і заводили козацькі порядки.

Від Лисянки М.Залізняк рушив до Умані. Уманська фортеця мала міцні укріплення, в'їзду браму гарнізон піхоти, а в самому

місті був полк надвірних козаків під орудою полковника Обуха. Одним з сотників цього полку був Іван Гонта. З юних літ він був убитий до надвірного війська графа Потоцького і за воєнні заслуги отримав від нього у дожиттєве володіння села Розсішки та Орадівку. 9 червня двохтисячний повстанський загін підійшов до Умані та розпочав облогу.³³ У місті, що було переповнене польським та єврейським населенням, яке сподівалося на захист за стінами уманської фортеці, стало відомо про переговори І.Гонти з М.Залізником і перехід сотника на бік повстанців. Наступного дня уманський губернатор Р.Младанович погодився здати фортецю і гайдамаки увірвались до міста. Народна пам'ять зафіксувала ці події словами відомої історичної пісні

"...Обступили город Умань в обідній годині.
 Обступили город Умань, покопали шанці
 Та вдарили з семи гармат у середу вранці...
 Під Уманем, славним містом, великої кручі,
 Гей, поміли уманьчики, запорожців ждучи.
 Гонта, сотник уманський, поміж військом ходить,
 Із Максимом Железняком через листи говорить.
 А в неділю рано стали да у дзвони бити,
 Гей, став Гонта з козаками під Умань підходити.
 А в понеділок перед обідом із гармат загули,
 А в вівторок іще раньше, Уманя добули".³⁴

Добувши Умань, повстанці готувалися до поширення повстання. М.Залізник розсилав по Правобережжю універсали, в яких закликав до продовження боротьби. Ось, наприклад, в одному з них говорилося таке: "Кидайте хати, жінок, улюблених дітей, не тужіть за ними, бо скоро побачитеся. Дасть Бог перемогу і будете собі паннами вільними".³⁵

Але розмахом повстання була стурбована не тільки Польща, а й керівництво його правлячі кола царської Росії. З наказу Катерини II у другій половині червня 1768 року у центр повстання прибуло російське військо під командуванням генерала Кречетнікова, який

³³ Там же. ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 11-13.

³⁴ Пісня про Максима Жалізняка // Історичні пісні. – К., 1961. – С. 514, 515.

³⁵ Там же. Голубуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування. – К., 1961. –

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

надіслав до повстанського табору під Уманню донський козацький полк Гур'єва. 27 червня 1768 року Кречетніков одержав рапорт від полковника Гур'єва про захоплення М.Залізняка та І.Гонти, а з ними 65 запорожців та 780 правобережних козаків; при цьому у повстанців було взято 14 гармат, багато рушниць і до 1000 коней.³⁶

Разом з царським військом діяло проти гайдамаків і польське військо. Особливо люто розправлявся з повстанцями регіментар Стемпковський, що укрити свій шлях шибеницями і палями. Розіслані по містечках військові команди всюди вивідували про причетних до бунту селян, брали їх та висилали до різних місць, найбільше в містечко Кодню поблизу Житомира, де містилась військова команда. "Із 336 справ, що є в самій лише "Коденській книзі", 218 закінчились карою на смерть, причому з 218 – 9 четвертовано, 151 одрубано голови, 57 повішено і 1 посажено на палю".³⁷ Довго пам'ятав народ про цю страшну Кодню; навіть склалося в народі прокляття: "Бодай тебе свята Кодня не минула".

Доля ватажків Коліївщини склалася трагічно. Залізняка та інших гайдамаків – російських підданих – карав російський уряд. У серпні 1768 року Київська губернська канцелярія ухвалила гайдамакам вирок, керуючись рескриптом Катерини II Залізняка, "яко главного нарушителя пограничной тишины", було ухвалено "коловать и живова положить на колесо", але замість цього – "бить кнутом, дать сто пятьдесят ударов и, вырезав ему ноздри и поставя на лбу и щеках указанные знаки, сослать в Нерчинск в каторжную работу вечно". По дорозі на заслання, в околицях Охтирки, у слободі Котельві, Залізняк з частиною гайдамаків втік і за деякими свідченнями, брав участь у селянській війні у Росії під проводом О.Пугачова (1773-1775).

Підданому польської корони І.Гонти було теж підготовлено люту кару. За вироком суду страта мала тривати 14 днів; у перші 10 днів кат мав вирізати зі шкіри Гонти пасма, а потім четвертувати і вирвати серце. Ксаверій Браницький, начальник військ у краї, зменшив катування і Гонта зазнав смерті на сьомий день. Страта відбувалась у селі Сербин поблизу Могилів-Подільського.³⁸

³⁶ Див. : Гуслистий К. Коліївщина. Історичний нарис. – К., 1947. – С. 28.

³⁷ Там само. – С. 29.

³⁸ Див. : Яциурський Х.П. Город Умань: Краткий исторический очерк. – Умань, 1913. – С. 20.

Таким чином, Коліївщина, центром якої були землі нашого краю, була обезглавлена і придушена, але ввійшла яскравою сторінкою до історії визвольної боротьби українського народу. Вона збереглася у пам'яті народу – в історичних піснях, переказах і легендах. А Т.Г.Шевченко присвятив їй один з найбільших своїх творів – поему "Гайдамаки". Про визвольну боротьбу народних мас у часи Коліївщини Т.Г.Шевченко у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", писав, що покійні земляки у цьому відношенні (йдеться про Коліївщину) нітрохи не уступили будь-якій європейській нації, а у 1768 році... навіть першу французьку революцію перешоголяли.

Після Коліївщини Уманщина на деякий час занепала, але невдовзі почала відроджуватися. Поштовхом до нового заселення території краю, можливо служили дві події. Перша – у 1772 році Уманщина перейшла від графа Франца Салезія Потоцького (який помер) до його сина Станіслава Фелікса Потоцького, і друга: перший поділ Польщі (1772).

Станіслав Фелікс був єдиним сином у батька і успадкував його величезні маєтності та борги. У 22 роки він став одним з найбагатших магнатів Речі Посполитої. Молодий граф упродовж 1770-1772 років пережив сімейну трагедію. Через протистояння батька 17 лютого 1771 року загинула його перша дружина Гертруда Комировська, яка забрала в могилу і ненароджену дитину. Після смерті дружини Станіслав подорожував Чехією, Австрією, Швейцарією. 1772 рік приніс йому гіркоту втрати батьків – 7 січня померла мати Анна, а 22 жовтня – батько Франц Салезій.

На початку 70-х років XVIII ст. на Уманщину прибували селянські втікачі з Полісся та Західної України,³⁹ а граф Потоцький на територію краю переслав своїх підданих з Руського, Волинського та інших воєводств, де були розташовані його маєтності.⁴⁰ Дбаючи про свої уманські маєтки, граф Потоцький таким чином сприяв відновленню території Уманщини. Знову вводилися слободи – пільгові терміни – звільнення переселенців від феодальних повинностей на чотири-шість років. Упродовж цих років селянське го-

³⁹ Див.: ІЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 317. – Арк. 21; Спр. 989. – Арк. 8-9; Спр. 1101.

⁴⁰ Див.: ІЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 1377. – Арк. 53-56.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

сподарство міцніло, і тільки потім магнат запроваджував феодальні повинності. Селяни, що пізнали свободу від феодальних повинностей, хай навіть і за короткий термін, ставали непокірливими і боролися проти покріпачення. Найпопулярнішою формою протесту ставали втечі. У 1768-1785 роках з Умані та навколишніх 22 сіл на слободи під Кагарлик, Арханград, Єлисаветград та інші міста втекло 539 кріпаки.⁴¹

Цікавим є те, що якщо Ф.Потоцький відбивав напади інших магнатів, які прагнули повернення втікачів, то його син Станіслав сам вимагав повернення збіглих селян. Зокрема, через суд він вимагав від С.Любомирського повернення своїх підданих: у 1777-1778 роках – 114 душ; у 1782 – 242 душі.⁴² Від яких же повинностей втікали кріпаки графа Потоцького? Здебільшого від поширення та збільшення панщини з 20 до 90 днів на рік, а також від скорочення і відміни чиншу, тобто грошової ренти. Адже саме вона давала можливість інтенсивніше вести селянське господарство, йти на заробітки або займатися промислом. Селяни хотіли платити чинш, а не відбувати панщину. Так, жителі м.Буки звернулися до графа Потоцького з проханням – по закінченні слободи "посадити на чинш".⁴³

У XVIII ст. у відносинах господар – виробник з'явилась нова постать – посередник-орендар. Що примушувало таких землевласників, як Потоцький, здавати свої маєтки в оренду? Мабуть, це потреба у грошах і, ймовірно, бажання оточити себе васалами-шляхтичами, які були союзниками у політичній боротьбі. Найбільш поширеною формою оренди на Уманщині була посесія – на період від одного до трьох років, але дуже часто посесор отримував село на довгий термін і лише періодично поновлював контракт із власником. Так з 1770 по 1788 рік с.Подобне було віддано в оренду поміщику Феліксу Понятовському, с.Ладжинка знаходилось у посесії у шляхтича А.Злотницького з 1772 по 1794 рік.⁴⁴

Крім посесії, були й інші види оренди: суборенда, половинна оренда, застава, оренда окремих прибуткових промислів (напри-

⁴¹ Див. : ЦДІА України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 1-13.

⁴² Див. : Там само. – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 5.

⁴³ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1094. – Арк. 8.

⁴⁴ Див. : Там само. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.2280, 1854; Спр. 1841. – Арк. 2-3.

НАШ КРАЙ У XVIII СТОЛІТТІ

клад, корчемна оренда). Наведемо дані про зростання прибутків С.Потоцького з уманських маєтків упродовж 1777-1792 років, що уможливило висновок про відродження господарського життя на Уманщині.

Рік	кількість сіл	прибуток у злотах	Прибуток у % від різних видів оренди та промислів						
			чинш	корчевна оренда	посесія			дес.	різні
					чинш	корч.	усього		
1777	168	1632094	5,5	27	14	38,5	52,5	-	15
1792	312	3001740	11,4	63,4	-	-	13,3	4,6	4,7

Джерело: ЦДІА України. – Ф.49. – Оп.3. – Спр.17. – Арк.4, 236.

Поряд з чиншем існувала і панщина. На Уманщині в кінці 60-х років XVIII ст. на 178 сіл було 17 фільварків, а в кінці XVIII ст. на 312 сіл було 40 фільварків. Найбільшими з них були Уманський, Пабанський, Рижавський, Молодецький та ін. Збільшенню кількості фільваркових господарств сприяло те, що з маєтків графа Потоцького здійснювалися поставки продовольства у російську армію. Так, у 1783 році було поставлено продовольства на загальну вартість 413 тис. злотих.⁴⁵ Для забезпечення цих поставок на Уманщині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, горох, просо, коноплю. Обробляли землю свійськими тваринами селян. У той же час в Умані був кінський завод, на якому у 1777 році було 345 коней. Цю тяглову силу використовували тільки для екіпажів та особистого війська.⁴⁶ Крім коней, у господарстві графа Потоцького розводили корів, свиней, овець.

У кінці XVIII ст. все більшого поширення у господарстві С.Потоцького набуло бджільництво. Тільки на пасіці Торговицького ключа було 245 вуликів. А невеликі пасіки були в усіх маєтках графа.⁴⁷

Поряд з виробництвом сільськогосподарської сировини здійснювалась і часткова її переробка. Граф С.Потоцький розширював промислове будівництво і в уманських селах з'явилися лісопилки, віскобойні, цегельні заводи тощо. Так, у 1786 році в Умані працю-

⁴⁵ Див.: ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 1841. – Арк. 2-3.

⁴⁶ Див.: Там само. – Оп. 2. – Спр. 172, 2120.

⁴⁷ Див.: Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 1826.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

вала цегельня,⁴⁸ скляна фабрика,⁴⁹ а в с.Звірках та с.Ладиженці були побудовані винниці.⁵⁰

Разом з кріпацькою використовувалась і праця за платню. Так, Уманську ратушу у 1782 році будувало більше від 21 осіб із Сушківки, Христинівки, Попівки. За місяць роботи вони отримали 206 злотих 15 грошей. Підсумкова заробітна платня на будівництві в мастках Потоцького коливалися від 6 до 16 злотих.⁵¹

Значні прибутки отримував власник Уманщини від продажу спиртних напоїв, повністю монополізувавши їх виробництво. Горілка та пиво продавались у власних селах, переважно примусово.

Наведені дані уможливають висновок про поступове відродження Уманщини після повстання 1768 року. Але після тимчасового послаблення феодального гноблення (запровадження слобод та чиншу) знову поширення набула панщина та низка інших повинностей.

Закінчувалося XVIII ст. подіями, що помітно вплинули на подальший розвиток Уманщини. У травні 1791 року сейм Речі Посполитої проголосив нову конституцію. Вона мала припинити шляхетську анархію, створити міцний державний апарат, навести порядок і цим продовжити життя Польській державі, яка неуклібно рухалася до свого краху. Прихильник шляхетських вольностей граф Потоцький у липні 1791 року звернувся до графа Потьомкіна за підтримкою у боротьбі проти радикальних кіл Польського сейму. Могутній магнат не міг чекати і був проти перетворень у Речі Посполитій. Упродовж 1791 року він з Ржевуцьким та іншими магнатами виконував план протидії радикалами. Реалізація цього плану мала здійснитися у вигляді конфедерації. І коли у січні 1792 року Польський сейм позбавив Потоцького та Ржевуцького всіх державних посад та титулів, то у березні того ж року вони здійснили таємну подорож до Санкт-Петербурга і зустрілися з Катериною II. Був погоджений план майбутніх дій і 14 травня 1792 року в містечку Торговиця (володіння графа Потоцького) було проголошено конфедерацію. Маршалом конфедерації став С.Потоцький, великим гетьманом – К.Браницький, польним гетьманом – С.Ржевуцький. Торговицька конференція діяла під наглядом російського

⁴⁸ Див. : ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 431.

⁴⁹ Див. : Там само. – Спр. 433.

⁵⁰ Див. : Там само. – Оп. 1. – Спр. 1832. – Арк.1; Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1817. – Арк. 3.

⁵¹ Див. : Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 1831. – Арк. 3.

уряду, зокрема під спостереженням особливого уповноваженого бірона Бюлера. З червня конфедерація переїхала до Умані, і польський король Станіслав Понятовський, розуміючи не вигідність свого становища, визнав її. На середину 1792 року вся Правобережна Україна була захоплена Росією, а після цих дій Прусія стала вимагати свою частку польських земель. Дипломатична боротьба завершилася 12 січня 1793 року укладенням конвенції між Росією і Прусією про другий поділ Польщі.⁵² Пізніше до конвенції приєдналась Австрія.

Отже, Уманщина у складі всієї Правобережної України у 1793 році відійшла до Росії. Спочатку місто Умань у 1795 році було визначене повітовим містом Вознесенського намісництва, а за два роки у ході адміністративної реформи у Південно-Західній Росії воно відійшло до Київської губернії.⁵³ Умань стала у 1797 році центром Уманського повіту Київської губернії.

Приєднуючи Правобережну Україну, російський царизм добре усвідомлював, що швидке запровадження загальноросійських порядків ускладнить ситуацію. І тому на приєднаних землях зберігався порядок і законність, що існували до травня 1791 року. Шляхці не втрачала нічого, а навпаки, російська держава виступала захисником її інтересів.

Граф Станіслав Щенсний Потоцький зберіг всі свої володіння, але закоханість у Софію Де Челіче-Глявоне-Вітт перевернула все його життя. Не отримавши згоди від дружини Юзефіни на розлучення, граф уклав з нею угоду (7 травня 1793 р.). За домовленістю керівництво маєтками переходило до Юзефіни, а вона зобов'язувалась сплачувати Потоцькому 50 тис. дукатів (900 тис. злотих) щорічно. Сам же граф з Софією залишають Польщу та Росію і переїждять до Гамбургу з мріями про Америку.

Але по часі очевидною стала нездатність Юзефіни управляти величезними маєтками і переслідування магната у Польщі, можливо, привели до усвідомлення Потоцьким свого майбутнього – орієнтація на Росію. Він пише листа імператриці Катерині II, в якому наполює, що не бажає мати іншої вітчизни, окрім царства її ім-

⁵² Там : История Польши. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т.1. – С. 339-342.

⁵³ Там : Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб, 1830. – Т.28. – № 21440. – С. 500-501.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ператорської величності. А в травні 1795 року граф Потоцький повертається до Росії, отримавши від Катерини II найвищий в імперії генеральський чин – генерал-аншефа.

Повернувшись на Правобережжя, Станіслав Потоцький займається відродженням своїх величезних маєтків і клопочеться про розлучення з Юзефіною. Тільки у квітні 1798 року у Тульчинському католицькому костюлі відбулася урочиста церемонія вінчання Софії та Станіслава. У тому ж році у молодого подружжя Потоцьких народився син Олександр. Це було великою і очікуваною радістю, бо до цього у Софії померло троє немовлят.

У той же час будувалася славнозвісна "Софіївка", яка згодом стала окрасою не тільки Умані, а й дорогоцінною перлиною у вінку прикрас України. Але, шановний читачу, ми дозволимо собі перегорнути цю сторінку в нашому нарисі з таких міркувань. По-перше, кількома рядками чи сторінками тут не обійтися, то має бути окрема і велика розповідь. А по-друге, є чимало прекрасних спеціальних досліджень історії парку і ми відсилаємо тебе до них.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. Умань була одним із значних міст України. Її населення складало з 3248 чоловіків та 2810 жінок. За віросповіданням та видами занять вимальовується така картина:

Верстви населення та віросповідання	Чоловіків	Жінок	Усього
Купці: євреї	38	27	65
християни	6	7	13
Міщани: євреї	1268	998	2266
християни	176	151	327
Православні священики	10	-	10
Католицькі ксьондзи і базиліани	16	-	16
Чиновники	26	-	26
Військові чини	36	-	36
Діти чиновників	12	10	22
Дворяни та чиновні люди	68	-	68
Селяни удільних	17	13	30
Селяни з економії	950	100	1650
Дворови люди	12	6	18

Все інше населення – кріпаки та служителі магната С.Потоцького. У місті не було вулиць і кварталів, воно поділялось на шість частин. Кам'яними спорудами в місті були: будівля Базиліанського монастиря, православна церква, вісім житлових будин-

Розділ 3

Уманщина у першій половині XIX століття

Початок XIX ст. ознаменувався для Умані деякими змінами. Місто, як і раніше, залишалося власністю Потоцьких, і це створювало певні труднощі для державної адміністрації. І тільки у 30-ті роки це питання вирішилося на користь держави. А ще з початку століття монопольне володіння Потоцьких Уманщиною почало рушитись. Так, у 1800 році село Черповоди було продане А.Мошинському; у 1808 році Дубова продана Ф.Перетяткевичу; у тому ж році села Ропотуха, Шарин, Текуча і Ладигенка стали власністю Ст.Шолайського; у 1811 році с.Заячківку купив Юзеф Юр'евич; с.Ободівку придбали у власність Я.Марковський та К.Туляницький, а села Ухоже та Шельпахівка купила у графа Маріанна Чарковська.⁵⁵ С.Потоцького змушували продавати свої маєтності за борги, які з'явилися у ході будівництва "Софіївки", а надто через бездумне тринькання грошей на всякі забаганки.

У березні 1805 року Станіслав Щенний Потоцький помер, залишивши спадкоємцям величезні маєтності. Тільки у Подільській та Київській губерніях йому належало 11 маєтків:

Тульчинський – 1 містечко – 30 сіл – 18005 душ чоловічої статі
Хашчеватський і Теплицький – 2 містечка – 57 сіл – 15513 душ
Голованівський – 2 містечка – 66 сіл – 15835 душ
Браїлівський – 1 містечко – 5 сіл – 2673 душі
Немирівський – 1 містечко – 49 сіл – 8201 душ
Могилівський – 1 містечко – 11 сіл – 4500 душ
Уманський – 5 містечок – 49 сіл – 57193 душі
Дашівський – 2 містечка – 21 село – 5538 душ
Ольховецьке староство – 1 містечко – 793 душі
Гайсинське староство – 5 сіл – 1081 душа
Звенигородське староство – 29 сіл – 6917 душ
Усього: 16 містечок – 429 сіл – 130249 душ населення
Річний прибуток – 2 млн. 1890 злотих.⁵⁶

⁵⁵ Див. : *Похилевич Л.* Сказання о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С.356-358; ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 299, 301, 302.

⁵⁶ Див. : ЦДІА України. – Ф. 2214. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 48.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Після смерті графа розпочалась боротьба за володіння маєтностями між дружиною Софією та дітьми від шлюбу з Юзефиною. Попику допомогу Софії у боротьбі з Ярославом та Станіславом Потоцькими надали Юрій Потоцький та сенатор Новосельцев. І тільки у 1809 році спадкоємці дійшли згоди щодо поділу володінь графа Потоцького. Його дружина Софія мала розпоряджатися власністю своїх дітей до їх повноліття. Майже всі землі Потоцького в Уманському повіті перейшли під опіку Софії, окрім Підвисочанського ключа, що став володінням Володимира Потоцького⁵⁷.

У 1809 року Софія Потоцька вела переговори про продаж Умані державі, але пожежа, що сталася через засуху, завадила цій угоді. Пожежа знищила в місті чимало будівель, 209 з яких належали графині Потоцькій⁵⁸.

Софія Потоцька опікувалась маєтками своїх дітей до смерті (1822), попередньо поділивши їх між дітьми у заповіті. Найскладнішими були стосунки з сином Мечиславом і тому у передсмертному заповіті (від 22.V.1822 р.) графиня підкреслювала, що він надіяний син, приєднавшись до її переслідувачів, зачинив перед ото двері дому, в якому вона прожила 24 роки (у Тульчині). І тому, згідно з волею матері діти отримували: Софія Потоцька (Кисельова) – Торговицький ключ; Ольга Потоцька (Наришкіна) – Тальнівський ключ; Олександр Потоцький – Соколівський та Уманський ключі; Болеслав Потоцький – Немирівський ключ; Мечислав Потоцький – нічого; Іван Вітт (син від першого шлюбу) – села Чорна Кам'янка, Юрполь, Папужинці та інші у Херсонській губернії. Інші ж маєтності ділилися між дітьми для сплати боргів матері (близько 15 млн злотих). Мечислав отримував у володіння тільки землі за батьковим заповітом⁵⁹.

У першій чверті ХІХ ст. у селах Уманщини, що належали Потоцьким, продовжувала існувати оренда. Ще в кінці ХVІІІ ст. граф Потоцький для більшості своїх кріпаків завів такі порядки: панщина з квітня по жовтень не перевищувала два дні, а в решту місяців була по одному дню. Кріпаки сплачували чинш (грошовий оброк) і виконували такі повинності: шарварки, заорки, оборки, зажинки,

⁵⁷ Дов. : ІЦДІА України. – Ф. 2214. – Оп. 1. – Спр. 36; Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 7.

⁵⁸ Дов. : ІЦДІА України. – Ф. 2214. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 58-59.

⁵⁹ Дов. : ІЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 267; Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 7.

обжинки тощо⁶⁰. Це не могло не викликати невдоволення селянства, і хвиля народного руху не вщухає. Але після жорстокого придушення Коліївщини, масовими стають втечі селян-кріпаків. У рапорті на ім'я Потоцького повідомлялося, що протягом 1768-1785 років з Умані та 22 навколишніх сіл утекло 539 кріпаків. А згодом урядовець Плотницький доповідав, що на берегах Дністра і Чорного моря знайшов селян Потоцького і повернув йому 120 осіб.⁶¹

У другій половині XVIII ст. один за одним послідували три поділи Польщі (1772, 1793, 1795). У результаті двох останніх вся Правобережна Україна, відповідно і Уманщина, відійшла до Російської імперії. У 1795 році Уманський повіт увійшов до Вознесенського намісництва, а вже 30 листопада 1796 року указом Павла I намісництва ліквідовувались і утворювались губернії. Уманський повіт входив тепер до Київської губернії.

Соціально-економічний розвиток Російської імперії початку XIX ст. спричинив погіршення економічного і правового становища основної маси селянства. Тяжкий феодальний гніт, жорстокість поміщиків і безкарність царських чиновників були причиною заворушень і в селах Уманщини. Антикріпосницька боротьба проявлялась у різних формах. Так, кріпаки відмовлялися виконувати панщину, ламали знаряддя праці, підпалювали мастки, вбивали панів і управителів. Нерідким явищем був збройний опір місцевій владі та царським військам. Значного поширення набуло подання скарг, але за це селян переслідували, і тому зріла недовіра до "справедливості" органів царської влади. Але віра у доброго царя традиційно зберігалася.

У першій половині XIX ст. продовжувалися масові втечі селян, яких не зупиняли покарання та заслання до Сибіру. На 1816 рік 25 тис. селян Київської губернії, до складу якої входила і Уманщина, вважалися відсутніми в місцях їх проживання. Селяни села Підвисоке Уманського повіту впродовж 15 років (з 1811 по 1826) відмовлялися виконувати феодальні повинності й не підкорялися військовому тиску.

⁶⁰ Див. : ЦДІА України. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 193; Спр. 2. – Арк. 340.

⁶¹ Див. : Маркіна В.А. Магнатське помістя на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. – К., 1970. – С. 103.

Кріпосницьке гноблення викликало протест не лише селян, а й передових представників поміщицького класу. Якщо селянський протест виявлявся у формі втеч або стихійних бунтів, то дворяни, які усвідомлювали неможливість життя по-старому, пішли на створення конспіративних організацій з метою здійснення державного перевороту. З дворянським революційним рухом початку XIX ст. пов'язана і Уманщина. Незважаючи на те, що в Умані не було окремої управи на зразок Тульчинської чи Кам'янської, місто було ланкою в ланцюгу декабристських організацій України. Тут у 1819-1825 роках жив один з керівників Кам'янської управи Південного товариства князь С.Г.Волконський; на нарадах у нього на квартирі бували декабристи П.І.Пестель та В.Л.Давидов.

4 грудня 1825 року в Умані було затверджено остаточний план повстання на Півдні, але 13 грудня був арештований П.Пестель. За кілька днів на нараді в Умані О.Поджіо пропонував підняти повстання, захопити м.Тульчин і звільнити П.І.Пестеля. Але вичікування позиція деяких членів організації спричинила до втрати ініціативи, а потім – до арештів. Князь С.Г.Волконський був арештований 5 (7) січня 1826 року. Його маєток і квартиру в Умані було обшукано. На початку лютого 1826 року Сергія Григоровича доставили до Петербургу, але на допитах він мовчав або повторював те, що вже було відомо слідству. Цар Микола I так сказав про С.Волконського: "Не відповідав, стояв як дурень, являв собою поганій приклад злодія і дурної людини"⁶².

Генерал С.Г.Волконський був одним з 121 засудженого арештанта. Смертна кара була замінена каторгою, а за дев'ять років – сибірським поселенням. Весь сибірський шлях поруч пройшла і його дружина Марія Миколаївна, яка потім висловила так: "Якщо навіть дивитися на переконання декабристів як на безглуздя та на політичну нісенітницю, то треба справедливо сказати, що той хто жертвує життям за свої переконання не може не заслуговувати поваги співвітчизників"⁶³.

Придушення декабристського руху і розправа з його керівниками спричинили пожвавлення селянського руху. А до того ж, з при-

⁶² Пасифова Б. Декабристи. – М., 1989. – С. 363.

⁶³ Галкин А. Во глубине сибирских руд. – М., 1969. – С. 129.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ходом царя Миколи I селяни пов'язували покращання свого становища. Та ці сподівання виявились марними і навесні 1826 року Київську і Подільську губернії охопив селянський рух, а поступово центр його перемістився на Уманщину, де ще жила пам'ять про повстання 1768 року. Великі селянські виступи відбулися у селах Іваньки та Мошурів під проводом солдата Дніпровського піхотного полку Олексія Семенова. Опираючись на віру селян у "добраго царя", О.Семенов видавав себе за обер-офіцера, якому, мовляв, відповідно до указу імператора доручено арештовувати поміщиків, заковувати їх у кайдани і відправляти до Петербургу. У зв'язку з цим Семенов просив допомоги у селян, і ті радо її надали в Іваньках, а в Мошурові пана не вдалося схопити, то арештували посесора і економа. У Тальному селяни теж відмовились працювати на пана, і повстання поширювалось. Але невдовзі прибули каральні війська, і владі вдалося придушити селянські виступи. 150 селян потрапили до в'язниці, а вирок військового суду О.Семенову про смертну кару через колесування було замінено на 101 удар батоном, тавро і каторгу. Активних учасників подій З.Катериногу, С.Качуренка, В.Кириченка та інших покарано плітками і теж відправлено на каторгу, а багатьох селян теж після побиття плітками віддали у солдати⁶⁴.

У півшій половині XIX ст. повітове місто Умань було досить великим. Так, у 1827 році в ньому проживало 5858 душ населення, не враховуючи кріпаків. Серед міського населення було: 87 чиновників, 176 шляхтичів, 134 купці, 3795 міщан, 697 ремісників, 194 хлібороби, базиліанських ченців і учнівської молоді 744, наймитів і наймичок 70 душ. У місті було два заводи – пивоварний та медоварний, три млини, три церкви, костюл, Базиліанський монастир і три синагоги. З навчальних закладів діяли школа при монастирі, повітова духовна школа, парафіяльна школа та два пансіони для дівчат. За сприянням власника Умані Олександра Потоцького був побудований театр, в якому виступали заїжджі артисти, зокрема з Києва. Медична справа була поставлена таким чином: на весь Уманський повіт було п'ять лікарів, один військовий лазарет, шпиталь графа Потоцького та дві

⁶⁴ Див. : Тайные общества в России в начале XIX столетия: Сб. матер., статей и воспоминаний. – М., 1926. – С. 140-150.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

літєки. Усього у повіті проживало на той час 58647 селян чоловічої статі, 46 поміщиків, 2378 шляхтичів⁶⁵.

Тимчасове затишшя, що охопило Російську імперію після декабристського виступу 1825 року та послідуєчого за ним селянського руху, було перерване польським повстанням 1830-1831 років. Національно-визвольний рух проти російського панування в Королівстві Польському, що розпочало 29 листопада 1830 року варшавське таємне товариство молодих польських офіцерів, поширився і на Правобережну Україну. Адже сейм, складений переважно з магнатів і шляхти, утворив уряд, який поставив на меті відродити Річ Посполиту в кордонах 1772 року, тобто включаючи Правобережну Україну. Серед повстанців переважала шляхта – дрібні землевласники, управителі маєтків, орендарі. Деякі лідери повстання закликали звільнити кріпаків і цим привернути селян на свій бік, але більшість шляхти відкинула цю думку як надто революційну. Уманська шляхта теж не стояла осторонь. Від графа Потоцького до дрібного шляхтича – всі взяли участь у підготовці та розгортанні повстання.

Власник Умані Олександр Потоцький напередодні повстання поповнив десятками населених пунктів Уманщини, в яких проживало 18174 ревізійні душі⁶⁶. Дослужившись до звання полковника, він подав у відставку, але як свідомий патріот Польщі, сповнений шляхетських імпульсів, він не міг лишитися осторонь від цих подій. Власним коштом він формує польський полк кінноти, а задля цього виїздить до Варшави, звідки вже не повертається. Влітку 1831 року в його маєтку в Умані був проведений обшук, у ході якого вилучено 132 одиниці різної зброї. Тоді ж на власність Потоцького було накладено секвестр, а пізніше конфісковано⁶⁷. Після придушення повстання граф Потоцький живе в Італії, Німеччині та Франції. Царським указом від 4 жовтня 1834 року учасники повстання, що втекли за кордон оголошувались вигнанцями, їм заборонялося повернення до Росії. О.Потоцького оголошено вигнанцем у 1838 році⁶⁸. Пізніше, у кінці 50-х – на початку 60-х років граф По-

⁶⁵ Дов. : ЦДДА України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 3, 39, 58; Спр. 632. – Арк. 1-3; Спр. 636. – Арк. 1-4; Спр. 637. – Арк. 1-24.

⁶⁶ Дов. : ЦДДА України. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 664. – Арк. 6-7.

⁶⁷ Дов. : Там само. – Арк. 121; Спр. 1066. – Арк. 248.

⁶⁸ Дов. : Киевские губернские ведомости. – 1839. – № 7. – С. 222.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

тоцький приїздив до Росії та був у Києві, але ця поїздка стала можливою після амністії політичним в'язням і вигнанцям, яку проголосив імператор Олександр II при своїй коронації.⁶⁹

Більшість підозрюваних за участь у повстанні дворян було заарештовано. За провину їм вказувалась їх відсутність у своїх маєтках і перебування невідомо де після 20 квітня 1831 року. Так, шляхтич Радзівевський з Мошурова приєднався до повстанців під Дашевом у квітні-травні та був засуджений воєнним судом з конфіскацією маєтку.⁷⁰ Власник Верхнячки і Бузівки Флоріан Ясинський хоч і заявив у письмовій формі про свою непричетність до повстання, але при обшуку в його маєтку було знайдено зброю, що свідчило про зовсім інше.⁷¹

Цікавою і маловивченою проблемою є роль православних приходських священиків у придушенні повстання. З архівів відомі, наприклад, такі факти: священик Касьян Калиновський повідомляв, що поміщик с.Покотилова Соколовський у квітні 1831 року разом із шляхтичами Дукашевичем, Юзом, Дворницьким, Бутковським та всіма селянами готувався до бунту. Вони були озброєні піками і обмуштровані за рахунок Соколовського. Після Пасхи вони весь час тренувалися, а потім всі разом кудись зникли на кілька днів. Вірогідніше всього, що вони брали участь у боях під Дашевом 14-15 травня.⁷²

З подібним доносом звернувся в Уманську Приватну Комісію священик зі Старих Бабанів Білецький. Він повідомляв, що шляхтичі Залютинський та Багринський відлучалися зі своїх маєтків спочатку у с.Доброводи, а потім їздили під Дашів. То самий Білецький стверджував, що шляхтичі Метелицькі, Гурковський та Галишевський брали участь у бунті.⁷³ Роман та Андріан Метелицькі, про яких доносить Білецький, справді були замішані в антиурядових діях. На початку квітня 1831 року вони поширювали чутку про майбутню різанину в Умані та під час обшуку в них вилучено зброю та дві валізи патронів.⁷⁴

⁶⁹ Див. : ЦДІА України. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 60.

⁷⁰ Див. : ЦДІА України. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3.

⁷¹ Див. : Там само. – Спр. 12. – Арк. 2-3; Спр. 3. – Арк. 2-10.

⁷² Див. : Там само. – Спр. 16. – Арк. 2.

⁷³ Див. : Там само. – Спр. 24. – Арк. 10-11.

⁷⁴ Див. : Там само. – Спр. 15. – Арк. 7-14.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Серед арештованої уманської шляхти, причетної до повстання, були М.Рафалович (власник с.Коржова) та син Михайло, Кароль Занольський (поміщик), Ст.Гевартовський (підпоручик), О.Сидицький (шляхтич), Х.Конкович (ксьондз), Ф.Пулиховський (вчитель), Я.Врочинський (шляхтич), Ст.Оришгодський (посесор), Гр.Козловський (шляхтич), І.Саноцький (посесор), Фр.Лозинський (посесор с.Білашки), М.Невмінський (посесор с.Кобринова), Фр.Покутинський (посесор с.Поташ), В.Душакевич (шляхтич), С.Радзиевський (шляхтич) та ін.⁷⁵ Всі вони були ув'язнені після повернення до своїх маєтків, але й тих, хто вирвався до Австрії, теж знайшла російська царська влада. Так, у 1832 році з Австрії до Росії було передано шляхтичів Уманського повіту П.Завадського, С.Варго, І.Лісовського, і Комісія зайнялася виявленням їх причетності до польського бунту⁷⁶.

Процес повернення повстанців-втікачів продовжувався не один рік. Кого російський уряд не зміг повернути, ті були оголошені вигнанцями із забороною повернення до Росії. З Уманщини це були: Гавський Альберт (шляхтич), Жуковський Сидір (шляхтич), Кошовенко Нестор (селянин із с.Лещіновки), Постеленський Карп (студент), Потоцький Олександр (граф), Пушкарець Ігнат (селянин), Рафалович Андріан (син поміщика с. Коржова), Сераковський Ігнатій (дворянин), Яворський Яків (посесор с. Ксьондзівка) та ін.⁷⁷

Доля учасників повстання, що залишилися в Росії, склалась порізно. Так, наприклад, шляхтича Лашевського Дворянське Депутатське зібрання не визнало дворянином і його було віддано у солдати. Багатьох позбавлено дворянства і переведено у громадяни або однодворці чи міщани. А посесори Іполит та Олександр Чаровські та шляхтич Подольський дали підписку у вірності імператору Миколі I і уникли покарання.⁷⁸ Власність шляхтича М.Поплавського, що була конфіскована у 1831 році, наступного, 1832

⁷⁵ Див.: ЦДДА України. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 4.

⁷⁶ Див.: Там само. – Спр. 9. – Арк. 2-3.

⁷⁷ По указу імператора о лицах признанных узгнанными России (4.X. 1834) // Киевские губернские ведомости. – Киев, 1839. – № 18 (5.V). – С. 609-612.

⁷⁸ Див.: ЦДДА України. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 12; Спр. 21. – Арк. 21.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

року повернута власнику, бо його причетність до польського повстання не було доведено.⁷⁹

Після травня 1831 року повстання поступово вщухає. У вересні того ж року російські війська штурмом взяли Варшаву, і польська шляхта втратила свій вплив на Правобережну Україну. У 1831 році польські школи переведені на російську мову викладання, оскільки вона стала офіційною. 1834 року замість польського ліцею у Києві було організовано університет, який мав русифікувати молодих шляхтичів. Костьоли зачинялися, замість них відкривалися православні храми. У містах ліквідувалось магдебурзьке право, що дісталось у спадок від Речі Посполитої. З 1840 року все судочинство мало здійснюватися тільки за Законами Російської імперії, а не за Литовськими Статутами. В Умані було закрито католицький костьол і Базилянський монастир. Уманський маєток Олександра Потоцького, що складався із 43 населених пунктів, в яких налічувалось 16699 селянських душ, був конфіскований у державну казну, а у 1838 році відчислений у розпорядження Міністерства військових поселень.⁸⁰

У місто Умань, що було центром володінь графа, був направлений уповноважений Київської палати Йосип Квітка. У своєму звіті він зазначав, що маєток описаний і знаходиться під охороною поліції. Особливу увагу уповноважений приділив "Софіївці". "Софиевский сад графа Потоцкого найден в первобытном состоянии. Постоянно при саде работают 30 человек, кроме сего, всякую весну отпускаются рабочие люди для чистки сада и прочего до 3000 человек обоого пола... Ежегодное содержание сада и всего в нем находящегося стоило в прошлом году 3500 р. серебром"⁸¹. А далі Квітка висловлює думку про можливість скорочення витрат до 2500 крб. сріблом на рік.

До березня 1832 року управління Уманським маєтком під наглядом поліції здійснював колишній управитель Потоцького – Вікентій Расевич. У березні Київська казенна палата призначила нового управителя – гвардії капітана Маркевича. Того ж року все управління конфіскованими маєтками остаточно перейшло до казенних палат.⁸²

⁷⁹ Див. : ЦДІА України. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1-2.

⁸⁰ Див. : Там само. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 173⁶. – Арк. 42; Оп. 1. – Арк. 230-231.

⁸¹ Там само. – Ф. 553. – Оп. 2. – Спр. 1066. – Арк. 243-248 зв.

⁸² Див. : Там само. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 92-193.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Для управління будь-яким господарством, а тим більше таким великим, потрібен був негайний облік наявного – люстрація. Люстрацію Уманських маєтків Потоцького було розпочато 9 серпня 1833 року. Для її проведення було утворено Уманську Ліквідаційну Комісію у складі повітового предводителя дворянства, члена земського суду, повітового землеміра та ін. Нагляд за діями комісії здійснював комісар Уманської повітової контори поручик Носач-Посков.⁸³ Ліквідаційна комісія мала прийняти в казну маєток Потоцького, зробити його опис і ліквідувати борги з наявних коштів.

Процес люстрації був досить довгим. До цього спричинили надзвичайно великі розміри землеволодіння Олександра Потоцького. А вже конфісковувалось 42 населені пункти, в яких проживало 16699 душ.⁸⁴ Це такі населені пункти (у дужках вказано кількість ревізійних душ – кріпаків і дворових): Умань (752), Малі Дмитрушки (230), Доброводи (351), Свинарка (384), Пиківець (213), Танське (388), Степківка (333), Ст.Бабани (539), Городецьке (450), Бабанка (623), Паланочка (159), Війтівка (340), Ксьондзівка ІУ (180), Бабаночка (158), Аполянка (264), Паланка (571), Полянецьке (389), Сушківка (426), Собківка (257), Старі Дмитрушки (281), Новомолодецьке (306), Кочубіївка (377), Звірки (74), Псярівка (616), Громи (429), Кочержинці (174), Гродзеве (373), Олександрівка (61), Старомолодецьке (472), Маньківка (979), Подобна (431), Берестовець (258), Цеберівка (369), Яроватка (85), Нестерівка (518).⁸⁵

Крім того, за маєтком були чималі борги. Тільки приватним особам граф заборгував 297277 крб. в асигнаціях, 6486 червонців і 479160 крб. сріблом.⁸⁶ А ще власник маєтку мав отримати значні кошти від своїх боржників. Це були ті, хто купив у Потоцького його селі і ще повністю не розрахувався. Так, наприклад, пані Колискова, купивши за 83295 крб. сріблом село Тальянки заборгувала 34312 крб. сріблом, а пан Пршигодський мав борг за село Русалівку 56400 крб. сріблом.⁸⁷ І до того ж, існували борги в межах клану Потоць-

⁸³ Див.: ЦДДА України. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 173⁶. – Арк. 75, 50.

⁸⁴ Див.: Там само. – Арк. 42 зв., 81.

⁸⁵ Див.: Там само.

⁸⁶ Див.: Там само. – Арк. 47.

⁸⁷ Див.: Там само. – Ф. 1411. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 111.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ких, що утворилися через плутанину у розподілі спадщини Софії.⁸⁸ І на кінець, декілька сіл були в оренді або посесії. Це Свинарка, Старі Бабани, Городецьке та інші. Тому Ліквідаційній Комісії потрібно було перевірити укладені контракти, а вже потім вимагати повернення до казни недоїмок або розірвати угоди.⁸⁹

Тому твердження чиновників про неможливість через об'єктивні причини завершити люстрацію у 1834 році відповідало дійсності. А тому люстрація Уманського маєтку завершилася 12 січня 1835 року.⁹⁰ Незважаючи на борги, місто Умань залишалося казні – "...нельзя предполагать, чтобы долги онаго равнялись стоимости имения, да и в таком случае город Умань все же остается в казне за долги Государственному Земельному Банку..."⁹¹.

Упродовж 1836-1837 років у конфіскованих селах засновувались військові поселення. Це була особлива організація військ у кріпосній Росії, за якої солдати поєднували військову службу з веденням сільського господарства.

У 1838 році Умань і навколишні села остаточно відчисленні у відання військових поселень.⁹² Військовим поселенцям жилося тяжко. Для них існував суворий режим – на роботу вони ходили за військовими сигналами, обробляли не тільки землю, яка їм належала, а й урядову, заготовляли корм для кавалерійських частин, виконували ще різні повинності. "Тяжкі то були часи. Зовнішній порядок був великий. Вулиці були прямими, хати всі однакові і стояли одна від одної на однаковій одлеглості; од шляху були чисті гарні паркани. В полі селяни обробляли казенні лани. Будували манежі, цейхгаузи і другі казенні будинки. За всяку роботу відповідальність була страшенна. Военні команди наводили порядки різкама (шпіцрутенами)"⁹³.

На Уманщині військовими поселеннями були села: Городецьке, Кочержинці, Громи, Псярівка, Паланка, Степківка, Гродзево, Герженівка, Доброводи, Дмитрівське, Бабани, Бабанка, Торговиця,

⁸⁸ Див. : ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 268. – Арк. 58.

⁸⁹ Див. : Там само. – Ф. 442. – Оп. 66. – Спр. 173^б. – Арк. 47.

⁹⁰ Див. : Там само. – Арк. 81, 163.

⁹¹ Там само. – Ф. 442. – Оп. 65. – Спр. 382. – Арк. 39.

⁹² Див. : Там само. – Ф. 445. – Оп. 1. – Ч. III. – Спр. 2629. – Арк. 4.

⁹³ *Яцуржинский Х.* Село Молодецьке, Уманського повіту. Історичний нарис // Союз. Умань, 1918. – №39. – С.2.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Свердликове, Камінече, Павлівка, Війтівка, Циберманівка, Краснопілька, Берестівець, Молодецьке, Помийник, Подобне, Маньківка, Дзензелівка, Кащенці, Соколівка, Нестерівка, Шаулиха, Папушинці, Чорна Кам'янка, Онуфрїївка. Усього Військовому міністерству на Уманщині в кінці 30-х років ХІХ ст. належало: 21 тис. селенських душ, 129066 дес. землі, 10 винокурних заводів, чотири цегельні, поташня, шкіряний завод, черепичний завод, 38 млинів, три броварні, дві медоварні, три заводи м'ятних вод та два свічкові заводи. Військові поселенці сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо та коноплі, а також в незначній кількості пшоп. Населення військових поселень займалося і бджільництвом. Державними були 2820 вуликів. Військові поселення були влаштовані у тих селах, які конфісковувалися у графа О.Потоцького та інш, що були продані у 1840 році з Торговицького ключа у військове відомство Софією Кісельовою (Потоцькою).⁹⁴

Часи військових поселень – трагічна сторінка в історії Уманщини. На початку 40-х років почалася реалізація програми переселення та ліквідації населених пунктів. У 1842 році село Полянецьке було перенесене і стало передмістям Умані (після 1864 р. жителі повернулися до свого села). Рекомендувалося ліквідувати такі заселені пункти: Звірки, Піківець, Олександрівку, Собківку, Таньково, Свинарку, Заячківку та ін. Так, с.Собківка було ліквідоване, а жителі його переселені у с.Псярівку (тепер Ятранівка). Але колишні собківчани не прижилися на новому місці, їх тягло до рідного сарніня і вже у 1862 році уманський пристав "відкрив" невідоме село Собківку.⁹⁵

Як вже зазначалося, життя військових поселенців було тяжким, воєдино жилося і їх дітям. На Уманщині, у с.Бабанці, діяла кантоністська школа, в якій діти від 7 до 18 років готувалися до військової служби. Режим у школі був суворим і особливих знань вона не давала, переважала військова муштра. Для Бабанки вона була великою тягарем, бо харчувати всіх 750 кантоністів доводилось мешканцям села.⁹⁶

⁹⁴ Там же. ЦДА України. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 3054. – Арк. 113-118.

⁹⁵ Там же. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. р 3990. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43; ЦДА України. – Ф. 445. – Оп. 4. – Спр. 3; Оп. 1. – Спр. 187.

⁹⁶ Там же. ДАЧО. – Ф. р 3990. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 6.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Незважаючи на появу військових поселень, в Уманському повіті переважало поміщицьке господарство. На 1844 рік на території повіту проживало 38998 поміщицьких селян чоловічої статі. Поміщиків, що мали більше 100 душ чоловічої статі було 37, менше 100 душ – 18. За розмірами земельної власності картина була такою: до 100 дес. землі мали 2 поміщики, від 100 до 500 – 43, від 500 до 1000 – 18, понад 1000 дес. – 7.

У кінці 40-х і в 50-х роках швидкими темпами розвивалося вівчарство і вирощування коней. Розведенням коней займалися у Тальному (завод поміщиці Наришкіної (Потоцької)) та Рижавці (завод графа Мощинського). Перший був заснований 1838 року, а другий – 1840. У них розводили арабську, перську, англійську, турецьку та польську породи коней.

Найбільшими власниками вівчарень на Уманщині у цей час були.⁹⁷

Прізвище власника	Кількість овець	Виробництво вовни
Липковський	1370	70 пудів
Чарковський	1800	120 пудів
Марковський	1231	75п. 15 фунтів
Рожицький	1790	80 пудів
Журавський	3200	152 п. 20 фунтів
Рогозинський	2100	110 пудів
Трицемський	2050	215 п. 10 фунтів
Юкім	300	31 п. 20 фунтів
Непокойчицький	300	31 п. 20 фунтів
Сенковський	500	52 п. 20 фунтів
Наришкіна	1526	50 пудів

Щодо м.Умані, то сучасники відзначали, що у середині XIX ст. воно являло собою "Київ у мініатюрі". Сюди приїздили не тільки високі чини, а й імператори. У 1820 році в місті побував Олександр I, у 1828, 1830 і 1847 роках – Микола I, у 1859 році – Олександр II. У місті було багато працівників, військової та цивільної знаті. Великим був рух екіпажів та безперервні чумацькі валки. У роки військових поселень заснована Міщанка, розширена Софіївська Слобідка, а на місці Грекової Застави забудована Велика Фонтанна вулиця.

⁹⁷ Див. : *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – Спб., 1822. – Ч. I. – С. 333; Ч. II. – С. 92-93, 167.

УМАНЩИНА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1845 року було затверджено герб Умані. У верхній його частині зображено державний герб Російської імперії на золотому тлі, а нижня поділена ще навпіл: ліворуч – український козак з пікою на блакитному тлі; праворуч – на червоному тлі схрещені уланська шабля з косою, зверху уланська шапка, а знизу серп.

У 1849 році в Умані проживало 8267 жителів. З них: 4 генерали, 73 офіцерів, 260 дворян, 56 церковних служителів, 284 купці, 1367 нижчих чинів, 148 ремісників та інші міщани. У місті було 908 житлових будинків, 200 крамниць, шкіряний завод, 2 свічкові заводи, потопнова фабрика, 15 питних закладів, 6 церков та 12 синагог. Уманські купці жваво торгували мукою та салом з Києвом, Одесою, Харковом, Полтавою та іншими містами. Пшеницю продавали за угодами в Києві, Одесі та Бердичеві. Приїжджі купці зупинялися у трактирі та двох гостиницях. Поволі розвивалась і медична справа: у 1846 році за сприянням військового відомства було збудовано водолікарню. У 1853 році від центру міста до Софіївки було прокладено бруковану вулицю Садову.

У тім самім часі освітній та культурний рівень населення знижувався. За час існування військового поселення в Умані не відкрито жодного навчального закладу. Діяли тільки духовне училище, засноване 1818 року, початкова школа для дітей духівництва. Були закриті пансіони для дівчат, а будинок театру (збудований О.Погоцьким) був пристосований для військового манежу. Епідемія холери, що спалахувала на Уманщині у 1813, 1830-1831 роках, не обминала цю місцевість і пізніше. Вони знову повторювалися у 1847, 1848, 1853 роках, а на весь повіт було тільки три лікарні.⁹⁸

Після поразки Росії у Кримській війні (1853-1856) царський уряд розпочав реформи. Однією з перших була ліквідація військового поселень у 1858 році. "Вийшла для казенних поселенців воля – тоді їм оддана була вся земля. Землі було аж надто. Хто не хотів брати землю, тому насильно накидали"⁹⁹. Селян-поселенців було

⁹⁸ Див.: *Фундуклей И.* Вказ. роб. – Ч.1. – С.445-448.

⁹⁹ ЦДІА України. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1-12; Спр. 207. – Арк. 12-14; *Яшуровський Х.* Село Молодецьке, Уманського повіту, Історичний нарис // *Союз.* – Умань, 1911. – № 39. – С. 2.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

переведено на становище державних.¹⁰⁰ А Умань за два роки перейшла у відання Київського цивільного губернатора.¹⁰¹

Після ліквідації військових поселень культурне життя в Умані отримує новий імпульс. У 1859 році на Івангородському передмісті у приміщенні волосної управи відкрито початкову школу, де навчалося 20 хлопчиків.¹⁰² Але більш значнішою подією в історії Уманщини стало переведення з Одеси у серпні того ж року Головного училища садівництва (відкрите у листопаді 1844 р. при Одеському ботанічному саді). Його навчально-виробничою базою стала "Софіївка". Трохи пізніше, у 1868 році, воно було перетворене на Уманське училище землеробства і садівництва, а згодом – на Уманський сільгоспінститут.¹⁰³

¹⁰⁰ Див. : ЦДІА України. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 340.

¹⁰¹ Див. : Киевские губернские ведомости. – 1861. – 11 березня.

¹⁰² Див. : Киевские епархиальные ведомости. – 1872. – 1 березня.

¹⁰³ Див. : Уманський сільськогосподарський інститут: Монографічний нарис. – Черкаси, 1957. – С. 5, 6.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розділ 4

Соціально-економічний та політичний розвиток регіону у другій половині ХІХ століття

У середині ХІХ ст. Російська держава перебувала у кризовому стані, оскільки Кримська війна загострила суперечності соціально-економічного і політичного розвитку. Феодально-кріпосницька система доходила до краху і очевидно стала назрілою потреба її реформування. Народне невдоволення існуючими порядками підняло хвилю народного руху, а особливого розмаху набув селянський рух у 1855 році в Київській губернії. В історію він увійшов під назвою "Київська козаччина". Коли уряд оголосив запис до військового ополчення (для ведення Кримської війни), то простим людом це було зустрінуте як відновлення козацького устрою. Не минув цей рух і Уманського повіту. У селах Вороному та Костянтинівці селяни поміщика Рогозинського у березні 1855 року відмовились відробляти панщину, записувались до Козацького ополчення і подали скаргу про переобтяження повинностями та жорстоке поводження з ними управителя маєтку. 250 чоловік с.Вороного оголосили священику про готовність вступити на військову службу, записалось 150 чоловік і цим зірвали роботу в маєтку. У скарзі на управляючого і поміщика селяни виклали свої вимоги. Справу розглядав земський урядник, який заспокоїв селян, пообіцявши створити комісію для перевірки фактів скарги, і тільки тоді відновився порядок в маєтку. А в травні 1855 року на ім'я міністра внутрішніх справ Бібікова був поданий рапорт про спад селянського руху "Київська козаччина" в Уманському повіті, де зазначалося, що "...відновлено спокій і порядок, ніяких нових заворушень з 29 квітня 1855 р. не було".¹⁰⁴

Невдоволення існуючими порядками проявлялося селянством Уманщини різними формами. Це і селянські заворушення, і масові втечі від поміщиків, і подача скарг тощо. Наведемо приклади. Так, у повітову адміністрацію один із урядників доповів про заворушення у с.Поташ. Серед його жителів поширювались чутки про

¹⁰⁴ Селянський рух на Україні 1850-1861 рр.: Зб. док. та матер. – К., 1988. – С. 94.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

підготовку повстання, яке планувалося на Пасху 1854 року. Гаслом стало – "різня дворян і поміщиків". Такі ж чутки поширювались у селах Паланочка, Мошурів, Криве. По селах передавалося картина "Уманська різня", яка ніби датується періодом повстання.¹⁰⁵

Популярними залишалися і втечі. Незважаючи на покарання після затримання, селяни масово втікали у південні повіти, де жилося вільніше. Ось документальні свідчення: упродовж 1851-1852 років з 342 маєтків Київської, Волинської та Подільської губерній втекло 417 кріпаків. У травні-вересні 1853 року втекло 16, повернуто 45 селян-кріпаків Уманського повіту. У січні-вересні 1854 року втекли 18, повернуто 317 селян з Київського і Уманського повітів. У січні-травні 1855 року повернуто 24 втікача до Уманського повіту. У січні-листопаді 1856 року затримано 77 втікачів з Уманського повіту, а впродовж 1855 року – 44. За січень-травень 1859 року повернуто 26 втікачів, але чимало селян втекли.¹⁰⁶ Це, звичайно, не повна статистика, але вона показує, що втечі від кріпосного гніту і шукання волі на середину XIX ст. стали масовими і виражали протест селянства проти існуючої феодально-кріпосницької системи.

У 1850-х – на початку 1860-х років масовими стали подачі скарг селянами Уманського повіту на своїх поміщиків чи управителів. Скарги подавались на ім'я генерал-губернатора або безпосередньо на ім'я царя Олександра II. Скаржилися на утиски поміщиків, невиплату ними грошей та жорстоке поводження. В архівах збереглися скарги селян м.Покотилове на поміщика Йокиша (1852), с.Янківка на поміщика Добровольського (1854, 1855), с.Ботвинівка на поміщика Госяницького (1859), с.Антонівка на графа Любомирського (1859). Особливо можна виділити скарги селян с.Шельпахівка (1857) та с.Добра (1860) в адміністративні і церковні установи на священників за надмірні побори при виконанні церковних треб.¹⁰⁷

Серед селян м.Покотилове, сіл Ольшанка, Паланочка, Мошурів і Оксанино впродовж 1854 року поширювались чутки про вбивств-

¹⁰⁵ Див. : *Марков Г.І.* Соціально-політична боротьба в Україні в 50-60-х роках XIX ст. – К., 1981. – С. 23.

¹⁰⁶ Див. : *Селянський рух на Україні 1850-1861 рр.:* 36. док. та матер. – К., 1988. – С. 333, 347, 363, 371, 389.

¹⁰⁷ Див. : Там само. – С. 343, 352, 369, 379, 390.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

по пана. А у 1857 році с.Хижня, у 1858 році с.Голяківка, у 1858 році у багатьох селах повіту ширяться чутки про звільнення від кріпацтва. Починаючи з 1852 року у селах повіту все частішими стають відмови від виконання феодалних повинностей. Але поступово селяни від мирних форм протесту (втечі, скарги, невиконання повинностей тощо) переходять до більш активних форм боротьби. Так, у березні 1860 року в м.Покотолове селянин Рубенко побив поміщика Йокиша.¹⁰⁸ Все це засвідчувало суспільно-політичну кризу і примушувало царський уряд задумуватися над реформуванням існуючої феодално-кріпосницької системи.

Наступним кроком на шляху реформування тогочасного суспільства стало скасування кріпацтва царським Маніфестом від 19 лютого 1861 року. Відповідно до "Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності" селяни, користуючись садибою та польовим наділом, мали відбувати панщину або платити оброк. Таке становище вважалося тимчасовим, оскільки впродовж певного часу між конкретним поміщиком і селянами мала укладатися угода про викуп землі. До укладення викупної угоди стосунки між поміщиком і селянами регламентувалися уставними грамотами.

У 1863-1865 роках більшість поміщиків Уманського повіту уклала з об'єднаннями тимчасово зобов'язаних селян викупні угоди. Для прикладу: 21 жовтня 1865 року між поміщицею с.Гордашівки графинею Софією Львівною Шуваловою та об'єднанням селян укладено угоду про викуп землі. На 237 дворів (1 тяглий, 194 піших, 42 городників) припадає для викупу 578 дес. землі біля селищських садиб. На кожен двір, як бачимо, виділялося трохи більше 2 дес. садибної землі. Польового ж наділу на один двір припадало 6-7 дес. Оброк в Уманському повіті складав 15 піших днів або 2 крб. 70 коп. за дес.у орної землі.¹⁰⁹

Упродовж 1864-1865 років майже всі поміщики Уманського повіту уклали викупні угоди з колишніми власними селянами про умови викупу землі. У середньому по повіту земельний наділ на одну селянську душу не перевищував 2-3 дес. Ціна одної десятини

¹⁰⁸ Див. : Селянський рух на Україні в 1850-1861 рр.: Зб. док. та матер. – К., 1988. – С. 413, 352, 369, 379, 390.

¹⁰⁹ Див. : ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 844; Ф. р-4178 (обласна редакція) "Історія міст і сіл УРСР. Черкаська обл." – Оп. 1. – Спр. 706.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

землі у повіті коливалася в межах 30-40 крб. Всі укладені викупні угоди підлягали затвердженню Київською губернською, а пізніше Головною викупною установою, з друком інформації про затвердження у періодичній пресі.¹¹⁰

Нові відносини між селянами і поміщиками, що склалися у ході реформи 1861 року, породжували нові конфлікти і в основному – через межування селянських і поміщицьких земель. Так, у 1864 році між селянами с.Красний Кут і поміщиком П'ясецьким виник конфлікт через обмежене наділення селянських господарств пасовиськами і сінокосами. Селяни напали на поміщика і побили його, унаслідок цього випадку п'ятнадцять поміщиків-поляків Уманського повіту подали генерал-губернатору прохання, в якому просили не тільки захистити їх від селян, а й покарати – "дабы подобный случай своеволия и буйства не повторился еще в больших размерах". Прохання поміщиків було задоволене і до Красного Куту було введено війська, а 10 місцевих селян було віддано до суду. У 1870 році селянські заворушення мали місце у селах Гордашівка, Соколівка, Лащова та Білі Млини. У 1886 році селяни с.Вишнополя та с.Колодистого проводили масові потрави поміщицьких пасовищ та сінокосів, а в Колодистому навіть дійшло до стрілянини між селянами та прислугою поміщика Мінковського.¹¹¹

У другій половині XIX ст. хвиля суспільно-політичного руху не спадала, оскільки реформа, зберігаючи поміщицьке землеволодіння, була половинчастою і не вирішила найпекучішого питання – земельного. І до того ж, національно-політична ситуація у Російській імперії настільки загострилася, що країна жила в очікуванні нового соціального вибуху. З одного боку, продовжувався селянський рух за завершення аграрної реформи і активізували діяльність різночинницькі гуртки інтелігенції, а з іншого, таємно готувався новий виступ польської шляхти за звільнення з-під влади Російського царизму. І тому, на початку 1860-х років до всіх повітів Правобережжя були призначені чиновники з особливими дорученнями за контролюванням ситуації. До Умані прибув надвірний

¹¹⁰ Див. : ДАЧО. – Ф. 833. – Оп. 1. – Спр. 779; Киевские губернские ведомости. – 1866. – №11, 12, 38, 42, 48, 53, 55, 58, 59, 62-65, 67, 81-83, 87, 92, 93, 96, 99, 106, 138, 149.

¹¹¹ Див. : Державний Архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 179. – Спр. 535. – Арк. 4, 6 зв.; Оп. 202. – Спр. 269. – Арк. 1 зв.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

радник Друкарт. Його головним завданням був пильний нагляд за польськими поміщиками, шляхтичами і духовенством.

Повстання польських патріотичних сил почалося у січні 1863 року і своєю метою проголошувало рівність усіх громадян без різниці віри і роду, походження і стану, передання у селянську власність наділів із державною компенсацією їхньої вартості поміщикам. Визвольний рух швидко поширився Правобережною Україною. На півдні Київської губернії повстання почалося одночасно у Васильківському, Таращанському, Канівському, Уманському та Липовецькому повітах.

В Уманському повіті загони польської шляхти діяли біля с. Романівка. У квітні 1863 року цей загін діяв вже у Радомишльському повіті, де 29 числа біля с. Соловйовка було вбито дворянина Адолафа Перетяткевича. Його батько Фортунат володів у ті часи частиною містечка Дубова.

На Правобережній Україні повстання протрималося менше місяця і було жорстоко придушене. Трагічно склалася доля учасників цих подій з Уманщини. Так, дворянин Григорій Любецький був засуджений на п'ять років на заводи, Іван Міхалевський (дворянин) засуджений на поселення, Владислав Залютинський (дворянин) отримав адміністративне покарання, Тарас Мединський (міщанин) відправлений у солдати на чотири роки, Леонтій Горбатюк (селянин) – на три роки, Писиф Держановський (дворянин) покараний засланням на рудники на 12 років, В'ячеслав Казрманський (дворянин) – на заводи на сім років, Карл Домбровський (громадянин) – на шість років.¹¹²

Загалом слід відмітити, що повстання 1863 року мало менший відгук на Правобережній Україні, й поміщики діяли дуже обережно, маскуючи свою підтримку повсталих. Російський царизм вже у ході придушення повстання почав проводити політику русифікації. Вона мала завданням боротьбу не проти поляків взагалі, а проти більш серйозної небезпеки – феодально-аристократичних класів і намагань, від яких не відмовились польські поміщики. Політика русифікації практично зводилась до збільшення прошарку російських, проросійськи орієнтованих дворян та поміщиків.¹¹³

¹¹² Дов. : ЦДДА України. – Ф. 489. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 6; Спр. 161. – Арк. 13 зв., 20 зв., 22 зв., 27, 67, 73, 76 зв., 78 зв., 81.

¹¹³ Дов. : Кіртюцов Е. Обрусение землевладения в Юго-Западном Крае. – Киев, 1877. – С. 111, 144.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Ще після польського повстання 1830-1831 років дворянство практично втратило станове самоуправління, і дворянські зібрання (колишні сеймики) стали гвинтиками у системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. А після повстання 1863 року вже не могло йтися про збереження шляхетством хоча б видимого принципу виборності. У 1863 році різними указами спочатку були відстрочені дворянські вибори, а потім прийняте рішення про порядок отримання російських чинів предводителями дворянства, яких призначав уряд.¹¹⁴ Тепер предводителів дворянства призначали зверху, до того ж, перевага віддавалася особам російського походження, а в крайньому випадку – представникам непольського дворянства. Зростання кількості непольського дворянства в краї не могло не позначитись на дворянському самоуправлінні. На хвилі обрусіння сюди потяглися дворяни – вихідці з інших, благонадійних губерній. Ці особи навіть самі зверталися до генерал-губернатора з проханням про призначення їх предводителями дворянства того чи іншого повіту.

У 1895 році до канцелярії Київського генерал-губернатора надійшло прохання від Київського губернатора Ігнатєєва про призначення поручика запасу графа Миколи Мурав'їова на посаду предводителя дворянства. Ця пропозиція Київського губернатора доповнювалася особистим проханням Мурав'їова про призначення його на цю вакантну посаду. Прохання було задоволено і з 17 жовтня поручика запасу призначили повітовим предводителем дворянства на Уманщині.¹¹⁵ У кінці XIX – на початку XX ст. в Уманському повіті не було жодного предводителя дворянства польського походження, а повна перевага надавалася росіянам. Так, предводителями Уманського дворянства були:

- у 1890-1893(2) роках – штабс-капітан у відставці Микола Васильович Самарін;¹¹⁶

- у 1894-1895 роках – колезький секретар Володимир Олексійович Степанов;¹¹⁷

¹¹⁴ Див. : ПСЗ. – № 39359, 40180.

¹¹⁵ Див. : ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 211. – Спр. 505. – Арк. 1-6.

¹¹⁶ Див. : Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год. – К., 1890. – С.130; Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год. – Киев, 1892. – С. 157.

¹¹⁷ Див. : Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год. – К., 1894. – С.127; Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год. – К., 1895. – С. 211.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

- з 10.V. по 17.X.1895 рік – в.о. засадателя Уманської Дворянської Опіки титулярний радник Мацеєвич;¹¹⁸
- з 17.X.1895 по 1900(2) рік – граф Микола Мурав'їов;¹¹⁹
- у 1903(2)-1907(8) роках – граф Олексій Ігнат'єв;¹²⁰
- у 1909-1911(12) роках – барон Мейєндорф;¹²¹
- у 1913(12)-1914 роках – губернський секретар Ераст Андрієвський.¹²²

Крім того, що на посади предводителів дворянства призначали виключно не поляків, ці особи досить часто не мали маєтку у повіті. З усіх вищеназваних предводителів дворянства тільки барон Мейєндорф мав в Уманському повіті землеволодіння – 550 дес. у с.Томашівці. Його родичі, мати Марія Василівна володіла с.Вільшана Слобідка (445 дес.) та брат Федір володів с.Ягубець (1035 дес.).¹²³ Так що, не маючи маєтностей на території повіту, предводителі дворянства – росіяни не дуже дбали про інтереси дворян-поляків. А в кінці ХІХ ст. дворянські зібрання були остаточно підпорядковані російському уряду і таким чином, польське дворянство Правобережної України, у тому числі, й Уманщини, втратило політичну незалежність.

Події 1863-1864 рр. дещо загальмували розпочаті у 1861 році реформи, але не зупинили їх. Вони певною мірою утвердили реформаторів у думці про необхідність подальших перетворень. Тому, з одного боку, пом'якшувалися умови звільнення селян і викупу наданих земель, а з іншого, гальмувалося утвердження польського дворянства у структурі російського суспільства і зміцнювалися позиції російського дворянства на цих землях.

У пореформенні роки Уманський повіт залишався переважно аграрним. У повіті у 1877-1878 роках проживало 111 дворян, що во-

¹¹⁸ Див. : ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 211. – Спр. 505. – Арк. 8.

¹¹⁹ Див. : ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 211. – Спр. 505. – Арк. 1-10; Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год. – К., 1900. – С. 345.

¹²⁰ Див. : ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 5. – Спр. 15. – Арк. 33; Вєсь Юго-Западный край... – Киев, 1907. – С. 157.

¹²¹ Див. : ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 20. – Арк. 48; Адрес-календарь. Общій розписъ начальниковъ и прочих должностныхъ лицъ по всемъ управлениямъ Россійской имперіи на 1911 год. – Спб., 1911. – С.353; Адрес-Календарь Киевской губернии на 1911 год. – К., 1911. – С. 184

¹²² Див. : Адрес-календарь. Общія росписи начальниковъ и прочих должностныхъ лицъ по всемъ управлениямъ Россійской имперіи на 1913 год. – Спб., 1913. – ч.1. – С.126; Вєсь Юго-Западный край... – К., 1914. – С. 606.

¹²³ Див. : Вєсь Юго-Западный край... – Киев, 1914. – С. 627-628.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

лоділи 144752 дес. землі. За величиною земельної власності їх було: до 10 дес. – 3; від 10 до 100 – 8; від 100 до 500 – 21; від 500 до 1000 – 38; понад 1000 дес. – 40, тобто перевало велике поміщицьке землеволодіння. І в той же час, 45117 ревізійним душам селян належало 107928 дес. надільної землі. Серед колишніх державних селян земля розподілялась так: на 255572 ревізійні душі приходилось 113490 дес. землі, тобто, у середньому на одного дворянина припадало близько 1320, на одну ревізійну душу колишнього кріпака – 2,3, а на одну ревізійну душу колишнього державного селянина – 4,4 дес. землі.¹²⁴

Із сільськогосподарських культур на Уманщині вирощували ячмінь, пшеницю, гречку, овес, просо, горох і в незначній кількості – льон, кукурудзу, коноплю. Були також лани з картоплею, рисом та цукровим буряком.¹²⁵

У кінці 80-х років ХІХ ст. населення Уманського повіту складало 232492 осіб, у тому числі, в Умані проживало 15757 осіб. За видами занять жителі повіту поділялись таким чином: торгівлею займалися 1638 осіб, орендою – 195, ремеслами – 3066, питною торгівлею – 338, чорноробочих було 16452, розумовою працею займалися 626 осіб. Усього офіційно зареєстрованих 22315 осіб. Промисловість повіту складала два миловарні заводи та один шкіряний в Умані, 35 млинів (три з них в Умані), 10 винокурних заводів (два – в Умані), дво пиво- та медоварні заводи (один – в Умані), один оцтовий завод та дві тютюнові фабрики в Умані, цегельний та чавуноливарний заводи у повітовому центрі та два цукрові заводи – у с.Верхнячка (1843) та м.Тальне (1849).¹²⁶

Прискорення темпів економічного розвитку зумовлювало розвиток освітньої справи. Так, у 1869 році відкрилася двокласна міська гімназія, у 1883 році – чотирикласна прогімназія, яка з 1896 року стала повною гімназією. У 1890 році було відкрите приватне жіноче училище, а у 1900 р. – державна жіноча гімназія, на побудову якої міська дума продала на зруб майже весь Греків ліс.¹²⁷

¹²⁴ Див. : *Мозговий В.Г.* Сборник сведений по киевской губернии. – Киев, 1887. – С. 9, 11, 22.

¹²⁵ Див. : Там само. – С. 35.

¹²⁶ Див. : Там само. – С. 59, 61, 239.

¹²⁷ Див. : *Карасюк І.М.* Уманський сільськогосподарський інститут (1844-1994). – К., 1995 – С. 17; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/1913 уч.год. – Киев, 1913. – С. 159.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Розвиток освітньої мережі у сільській місцевості був значно повільніший. Досить розмаїтим був і склад вчителів. Так, на 1893 рік в дев'яти школах повіту вчителі мали освіту духовної семінарії; у 19 школах працювали вчителями випускниці жіночої гімназії або духовного жіночого училища; у дев'яти школах вчителі мали вчительське звання; у 28 школах навчали ті, що звільнилися з різних класів семінарії або училища; в 37 школах вчителі закінчили двокласні міські або сільські училища; у 28 школах грамоти вчителі самі мали освіту церковно-приходських шкіл; у дев'яти школах працювали вчителями ті, що навчалися у полкових школах; у трьох школах вчителі мали лише домашню освіту, а у 12 школах вчителями були приходські псаломщики. На 165 населених пунктів приходилось 153 церковно-приходських школи, а також вісім училищ, що були відкриті Міністерством народної освіти.¹²⁸

Місто Умань 1822 року у статистичних даних представив повітовий військовий начальник підполковник Демочані у своєму звіті військовому відомству. Даючи коротку історичну довідку міста і характеризуючи природнокліматичні умови, в яких воно знаходиться, Демочані повідомляє доволі цікаву статистику соціально-економічного розвитку. Так, місто у той час займало 1485 дес. 1201 квадратних сажнів, населення його складало 26495 осіб, у тому числі (за віросповіданням):

- російські православні – 6250
- поляки-католики – 346
- євреї – 19812
- інші віросповідання – 87

за соціальним статусом розподіл був такий:¹²⁹

- дворяни потомствени – 258
- дворян "личных" – 227
- городяни потомствени – 26
- городяни "личные" – 12
- купці – 787
- міщани – 25101

¹²⁸ Див.: Состояние церковно-приходских школ и грамоты в Уманском уезде Киевской губернии // Киевское слово. – 1893. – №1835. – С.1; № 1825. – С. 1-2.

¹²⁹ Див.: Демочані. Умань. – 1882. – С. 5.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Жителі міста в основному займалися торгівлею та ремеслами. Від загальної кількості населення – 5% бідних і 2% нищих. У місті було чотири великі площі, чотири вулиці (Київська, Миколаївська, Двірцева і Садова) освітлювались керосином, а інші були темними.

Промисловість міста складала: дві винокурні заводи (вулиця Трайтмана і купців Корецького та Шкловського); два пивоварні заводи (купця Трайтмана та купця Борока Алтмана); два мильні заводи (міщанина Терського і міщаника Хаїма Іцкафа); свічкосальний завод (спадкоємців купця Гуровича); чавуноливарний завод (іноземця Вільгельма Гельмана); три тютюнові фабрики (купців Ванштейна і Брона, купчихи Беренштейн, купця Гойзнера); паровий млин (потомственого громадянина Тульчинського); два водяні млини (міщанина Ахинбойма і міщанина Штавель); шкіряний завод купця Сікаровського; два оцтові заводи (міщанина Мошки Гімель і купця Борока Алтмана); два цегельні заводи (міщанина Гершка Стриньковського і міщанина Каневського); дві друкарні (австрійського підданого Нормарка та купців Ванштейна і Брона); костопальня міщанина Стриньковського. Вироблена промислова продукція реалізувалась у місті. Хоча річних ярмарок в Умані не було, але за кожні дві неділі відбувались великі базари.

Крім промислових підприємств місто мало ще й такі заклади:

- нотаріальні контори – 2
- агентства страхових товариств – 9 (приватного майна ними застраховано на суму 514418 руб.)
- ресторани – 2
- постоялі двори – 14
- пекарні – 9
- кондитерські – 2
- трактири – 18
- питейні заклади – 40
- погребі – 40
- модні магазини – 2
- лавки – 347
- бойня – 1
- бані – 2
- гостинний двір, при ньому – 111 номерів

За даними ремісничої управи в місті проживало 402 ремісники. Поденні роботи (заготівля дров, розбивка каменю, копання і полоння городів, штукатурні, плотницькі роботи) виконувались теж

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

жителів міста і оплачувались: чоловікам – від 75 коп. до 1 крб. 50 коп.; жінкам – від 45 до 60 коп. влітку і відповідно 40-60 коп. і 25-35 коп. – взимку.

Щодо такої оплати поденних робіт, то міркувати про її розміри можна виходячи з цін на продовольчу продукцію. А в 1882 році базарні ціни в Умані були такі:

- четверть картоплі – 1 крб.50 коп.
- сотня капусти – 3 крб.
- четверть буряків – 75 коп.
- фунт житнього хліба – 3 коп.
- фунт пшеничного хліба – 5 коп.
- фунт м'яса 1-го сорту – 9 коп.
- фунт м'яса 2-го сорту – 5 коп.
- кружка молока – 5 коп.
- фунт сала – 20 коп.
- четверть жита – 9 крб.
- четверть гречки – 5 крб.50 коп.
- четверть ячменю – 5 крб.¹³⁰

У м.Умані в той час були такі навчальні заклади:

- чоловіче і жіноче двокласні училища (відкриті 1869 р.), в яких навчалося 134 і 100 учнів, відповідно;
- духовне училище – 181 учень (майже всі православної віри);
- приватне жіноче училище 2-го розряду (пані Саленцової) – 27 учнів;
- приватне жіноче училище 2-го розряду (пані Венгравіус) – 15 учнів;
- училище землеробства і садівництва (1881 року в ньому навчалося 89 чол. І 15 були випущені після закінчення курсу).

Місто мало три лікарні (міську на 20 ліжок, єврейську громадську на 30 ліжок і тюремну на 24 ліжка) і 3 аптеки.

Влада здійснювалась міською управою (1 голова, 3 члени управи і секретар) та думою (62 особи) під керівництвом міського голови. Місто мало прибутку за рік 41979 руб., а видатки становили 41957 руб.

Як зазначає Демочані, м.Умань, за зовнішнім, виглядом – одне з найкращих повітових міст південно-західного краю. Казенні й міські будинки майже всі кам'яні, доволі великі; базарні лавки і гостинний двір теж кам'яні; головні вулиці вимощені, освітлені ліхтарями, широкі і прямі; у місті є великі площі. Від центра міста до

¹³⁰ Див. : Демочані. Умань. – Б.м., 1882. – С.21.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Царициного саду пролягає обсаджена деревами мостова. Загалом, місто не поступалося б за обширністю, красою будівель та кількістю жителів деяким губернаторським містам, якби не такими запущеними були окремі його квартали і на території міста була здорова питна вода. А так воду купляють у водовозів або возять жителі міста від ключа Царициного саду.¹³¹

Такою була Умань у кінці XIX ст. Щодо населення міста, то слід відмітити, що у другій половині століття воно зростало значними темпами. Цьому сприяла і побудова у 1880 році залізничної колії Умань – Козятин, а згодом Вапнярка – Цвіткове через Христинівку.

У 1897 році під час Всеросійського перепису населення в Умані було 28628 жителів... З усього населення було 63,7 % неписьменних, на селах Уманського повіту – 87 % жителів не вміли писати і читати.¹³²

Уманський повіт займав під кінець століття значну територію. Він межував із Звенигородським, Таращанським, Липовецьким, Гайсинським, Балтським повітами і з Херсонського губернією. Його більшими містечками були Тальне, Іваньки, Буки, Соколівка, Покотилів, Торговиця. У самому кінці XIX ст. вважалося, що в Уманському повіті 7 містечок (Антонівка, Буки, Дубова, Іваньки, Покотилів, Тальне, Торговиця), 141 село, 15 деревень, 456 хуторів і ферм. За переписом 1897 року виявлено у повіті всього мешканців 322688 осіб, з них чоловіків 160119 і жінок 162519.¹³³

¹³¹ Див. : *Демочані. Умань.* – С. 30.

¹³² Див. : *Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини.* – К., 1993. – С. 336.

¹³³ Див. : *Бевз Г.П. Історія Уманщини.* – К., 1997. – С. 61.

Розділ 5

Буремні події початку ХХ століття та Уманщина

Початок ХХ ст. позначився в Україні швидким ростом визвольного руху. Велике значення мало те, що наприкінці ХІХ ст. Україна посідала в економічному відношенні одне з перших місць у Російській імперії. У 1900 році Київський губернський статистичний комітет повідомляв про Умань, що в місті числиться 29895 осіб, серед них: православних 7235, католиків 1028, лютеран 39, євреїв 21560, крпаїмів 5, магометан 18, розкольників 10. Місто займало площу 15 квадратних верст. З навчальних закладів у місті були чоловіча гімназія, училище землеробства і садівництва, духовне училище й таке ж училище жіноче, пансіон, чотири церковнопарафіяльні школи, чотири єврейських приватних училища. У місті є дві соборні церкви, дві парафіяльні церкви, римсько-католицький костюол, три єврейські синагоги, 13 єврейських молитовних будинків.

Із торгово-промислових закладів у місті були броварня, спиртооцний завод, два чавуноливарні заводи, гільзова фабрика, завод для виготовлення колісної мазі, каменоломні, чотири каретні майстерні, два млини, два "конфетні" заклади, тютюнова фабрика тощо.

Крім вищезгаданих торгово-промислових закладів, у місті було дев'ять закладів штучних мінеральних вод, два слюсарні майстерні, 35 кузень, дев'ять круподерень, горілчано-оцтовий завод.

У місті є театр, сім бібліотек для читання, два клуби, лікарні: міська, приватна, богодільня. Крім того у місті є шість готелів, два ресторани, два трактирні заклади, сім погребів для продажу вин, п'ять пивних лавок, 20 заїжджих дворів.¹³⁴

Що стосується селянства Уманщини, то на початку ХХ ст., тобто за 40 років після селянської реформи, становище селян змінилося тільки у тому відношенні, що вони були звільнені від панщини та економічних зобов'язань перед паном. Переважаючим залишалося поміщицьке землеволодіння. Так, у 1905 році в Уманському

¹³⁴ Див. : Список населенных мест Киевской губернии. Издано Киевского Губернского Статистического Комитета. – Киев, 1900. – С. 1551-1555.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

повіті було 104 дворян-землевласників, які володіли 123592 дес.ами землі. За кількістю землі власники поділялись так:

- 15 осіб мали володіння до 10 десятин;
- 6 осіб мали від 10 до 100 десятин;
- 32 особи мали від 100 до 500 десятин;
- 32 особи мали від 500 до 1000 десятин;
- 24 особи мали від 1000 до 5000 десятин;
- 4 власники мали більше 5000 десятин землі.

Тобто, переважаючим було дрібне та середнє землеволодіння, але чималій відсоток займало і велике землеволодіння. Найбільшими землевласниками Уманщини початку ХХ ст. були: княгиня Ольга Петрівна Долгорукова (Шувалова) (19012 дес.), Ольгерд та Едмунд князі Святополк-Четвертинські (5499 дес.), Марцелій Жуrowsький (5474 дес.), Домінік Русецький (3425 дес.), Ігнатій Єловицький (1878 дес.), граф Андрій Шувалов (1722 дес.).¹³⁵ Серед названих немає Потоцьких, які впродовж 150 років були найбільшими землевласниками на Уманщині. Але річ у тім, що через шлюби мастки графів Потоцьких перейшли до нових власників, спочатку до Кісельових і Нарішкіних (20-ті рр. ХІХ ст.), потім до Шувалових (середина ХІХ ст.) і Долгоруких (початок ХХ ст.), а до Святополк-Четвертинських – у кінці ХІХ ст.

Переважаюча більшість селянства, а це майже 80 % усього населення Уманщини початку ХХ ст., була малоземельною і безземельною. У період загострення соціально-класових суперечностей і наростання революційної хвилі селянство разом з робітниками було тією силою, що розхитувала цю хвилю. То в одному, то в другому селі відбувалися виступи селян, зокрема, у 1902 році це сталося в Оксаниній, а згодом і в інших селах. Уманські робітники у боротьбі з підприємцями теж починають вдаватися до страйків. На початку 1903 року страйкували робітниця майстерні капелюхів, а у серпні провели успішний страйк тальнівські робітники, які будували "мисливський палац" графа Шувалова – цей виступ був ланкою загального страйку на Півдні Росії.

Тяжке економічне становище, політичне безправ'я та злиденне існування робітників та селян створювало сприятливий ґрунт для соціал-демократичної пропаганди й боротьби проти самодержав-

¹³⁵ Див. : Вєсь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – Киев, 1914. – С. 627-628; ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 3. – Спр. 45.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

ти. У 1902 році в Умані почала діяти група РСДРП, а в наступному році в місті створено друкарню для передруку газети "Искра". У ній по 3000 примірників були передруковані № 41 і 43, а коли виявилася небезпеки провалу, друкарню перевезли до Конотопа.

Особливого піднесення робітничий і селянський рух набув починаючи з 1905 року. Вже у січні на підприємствах Умані відбулися страйки-протести проти розстрілу мирної демонстрації у Петербурзі, а у березні 1905 року місцева група РСДРП випустила прокламацію "До всіх робітників і робітниць м.Умані" із закликом до загального страйку.¹³⁶ З 6 по 15 березня 1905 року страйкували робітники. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня з 18 до 10 годин, скасування нічної праці, підвищення заробітної плати. У селах Павлівка та Корсунки селяни, очолювані Ф.Ржанніковим, М.Гайдаєм, Іваном та Степаном Рябих, Д.Рудюком, організували страйк, вимагаючи підвищення платні до одного карбованця у день, а тих, хто не приєднався до страйку, силою виганяли з поля.

Селянство Уманського повіту, як писав у доповідній записці київський віце-губернатор Чихачов, визнавало Уманську групу РСДРП за свого ватажка. У Київській губернії найбільше випадків розповсюдження революційних листівок було зареєстровано у селах Уманського повіту.

В Уманській групі РСДРП (а з 08.1905 року – організація) активно працював Іван Федорович Шепеленко, у минулому студент Харківського університету, який з 1900 року був у полі зору жандармів. Особливою активністю відзначався і студент Київського університету Микола Михайлович Галаган, у майбутньому активний діяч української революції 1917 року. Дещо пізніше він згадував: "Пізньої осені чи десь на початку зими я був уже в якості "районного організатора" в Умані. Район був дуже великий – охоплював майже цілий Уманський повіт і доходив аж до границь Херсонщини."

Моєю "резиденцією" була Умань, де я жив як "професіонал", одержуючи від партії 15 крб. щомісячно на існування (правда, не щомісячно регулярно одержував і підробляв "уроками"). Нелегальний паспорт мав на ім'я "мещанина Василя Петровича Волгина". Грошей було мало, так що мешкав разом з "сочувствующим" студе-

¹³⁶ Див. : 1905 г. на Украине: хроника и материалы. – Харьков, 1926. – Т.1. – С.73.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

нтом У-ським в одній кімнаті, не маючи ні подушки, ні ковдри, ні навіть якоїсь підстилки під боки... Погано було спати, аж кістки боліли. Згодом поселилися ми цілою "комуною": студент У-ський, якийсь вигнаний із семінарії amator гри в карти й на гітарі, я та "екстерн" Б-лих. Хоч і тут жити було важно, але з боку конспірації було нічого собі. Організації існували в самій Умані, в Тальному, Христинівці й Торговиці, де був організований ремісничий та залізнодорожний пролетаріат. Звідси розходились зв'язки з сільськими організаціями, в яких були об'єднані бідніші селянські і напівпролетарські елементи. Скоро після мого приїзду поставили ми в Умані свою нелегальну друкарню. За "хазяйку" прислали нам з Києва Любу К-р. Праця йшла добре, жваво. Тут я на практиці роботи побачив, що можна проводити роботу, не насилаючи одних і не денационалізуючи других. Прокламації друкували і по російськи, і по українськи, бо в наших організаціях були об'єднані українці, росіяни і жидаи. Ті товариші, що поширювали в селах книжки і прокламації переказували, що мої "твори" в образі прокламацій, писаних українською мовою, мали безперечно більший успіх, ніж російська соціалістична література. В період виборів до першої Державної Думи боролись з російськими кадетами. Сам я не міг ходити на збори, бо неминуче "провалився б" через те, що в малому місті відразу ж звернули увагу і розшифрували "мещанина Волгина". Виробляли ми відповідні тези, укладали промови, а потім хтось із наших ішов на збори і промовляв".¹³⁷

У грудні 1905 року революційною пропагандою були охоплені не тільки селяни Уманського повіту та жителі міста Умані, а й солдати військових частин, розквартированих у місті. Так, 26 грудня помічник начальника Київського жандармського управління з Уманського повіту доповідав начальнику управління про випадки розповсюдження прокламацій серед військових частин в Умані. Зокрема говорилось ось про що: "... 17 декабря 1905 года на квартире мещанина Бориса Футурияна по его приглашению собрались: фельдфебель пулеметной роты Веселовский, унтер-офицеры Сотниченко и Тютюнников, туда же прибыл мещанин Иван Шелепенко. После устной пропаганды со стороны Футурияна и Шелепенко, оба они снабдили Веселовского, унтер-офицеров Сотниченко и

¹³⁷ *Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Ч.1. – С. 142-144.*

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

Гюмонникова преступными прокламациями в количестве 41 экз. для распространения их среди нижних чинов. 20 декабря в квартиру Футурияна по его вторичному приглашению прибыли унтер-офицер Сотниченко с ефрейтором роты Опанасенко и рядовым Лейбой Корсунским. Там они застали названного Ивана Шепеленко и крестьянина Феодосия Ржанникова. Все трое пропагандистов высказывались против исполнения обязанностей воинской службы и дисциплины, призывали к свержению самодержавия и установлению республики.

Вышеупомянутые прокламации следующих наименований: "От матроса к солдату", "К солдатам", "Программа РСДРП", "Манифест РСДРП" и др."¹³⁸

А 31 грудня 1905 року до Департаменту поліції надійшло повідомлення такого змісту: "... среди расположенных в Умани войск: 75 пехотного Севастопольского полка и пулеметной роты 44 пехотной дивизии проводится устная политическая пропаганда и распространяются преступные прокламации рядовым названного полка Лейбой Вольковичем Корсунским, мещанинами Борисом Моисеевичем Футурияном, Иваном Артемовичем Ржанниковым, ввиду чего упомянутые лица взяты под стражу..."¹³⁹

З початком 1906 року революційна хвиля пішла на спад, почалися репресії та арешти учасників революційного руху. Архівні документи засвідчують, що маховик каральної машини царського самодержавства почав розкручуватись уже з січня 1906 року. Ось зміст телеграми, датованої 8 січня, що поступила начальнику Київського губернського жандармського управління з Умані: "Сей час в Умани арестована типография Уманской организации РСДРП. Шрифта около десяти пудов, набор последнего оттиска газеты "Уманский рабочий", номер первый, январь, корректура, рукописи прокламаций. Задержаны двое работавших: Пейсих (Гриншкун), Ревекка Прогульная. Подписал полковник Самойлов."¹⁴⁰

А 10 січня 1906 року помічник начальника Київського губернського жандармського управління з Уманського повіту доповідав у Департамент поліції, що "... 8 января 1906 года на Старом базаре,

¹³⁸ ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1291. – Арк. 3-4.

¹³⁹ Там само. – Арк. 1-2.

¹⁴⁰ Там само. – Од.зб.1561. – Арк. 1.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

вблизи собора, за таким мостом в доме Малычевского произведен обыск квартиры молодых мещан Якова Йосельевича Шнитк-реймера, 21 год и Ревекки Лейбовны Прогульной, 18 лет. При этом были арестованы подпольная типография Уманской организации РСДРП и работавшие в ней упомянутые лица, которые содержатся в Уманской тюрьме."¹⁴¹ А 21 лютого 1906 року в Департамент поліції з Умані надійшло таке повідомлення: "... принятый по призыву с.г. на службу в 48-й пехотный Одесский полк мещанин из г.Умани Межебизер И.М. политически не благонадежен, занимается вредной деятельностью, был задержан с частью тайной типографии Уманской организации РСДРП, член боевой дружины, агитатор, распространял среди рабочих и крестьян нелегальную социал-демократическую литературу..."¹⁴²

Навесні 1906 року арешти та обшуки на квартирах підозрюваних почастишали і влада перейшла до більш рішучих дій. Було викрито організаторів революційного руху на Уманщині і до багатьох з них вжито суворі міри покарання. У Київському обласному державному архіві зберігається донесення з Умані про обшук квартири Олексія Піонтковського. Ось витяг з нього: "... при обыске квартиры А.Пинтовского в г.Умани по ул.Б.Фонтанной, дом №33, полиция обнаружила подпольную типографию, 27 различных брошюр ("Обуховская оборона", "Наши требования", "Царь-последыш" и другие), программу РСДРП красный флаг с надписями "Долой самодержавие! Да здравствует политическая свобода!", печать Уманской организации РСДРП, Манифест Коммунистической партии, 180 прокламаций, изданных газетой "Искра", а также ящик с шрифтом весом 28 фунтов, два набора листовок "От матроса к солдату", и "Чого хотят люди, которые ходят с красным флагом..."¹⁴³. З наведеного тексту документу можна скласти уявлення про розмах революційної пропаганди на Уманщині, але царський режим у цей час ще був міцним і революційне піднесення мас йому вдалося придушити.

15 квітня 1906 року начальник Київського губернського жандармського управління полковник Ковалевський на всі донесення з

¹⁴¹ ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од.зб.1561. – Арк. 2, 3, 5.

¹⁴² Там само. – Арк. 25.

¹⁴³ Київський облдержархів. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 2796. – Арк. 1.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

Умані постановив за справами 46 осіб, що звинувачувалися в належності до "Бойової дружини Уманської соціал-демократичної організації": " 1)... воспретить пребывание в пределах Киевской губернии мещанинам Шниткреймеру Я.М., Шепелененко И.Ф., Прогульной Р.Л., Винокуру М.Г., Козаринскому Ш.С., Футуряну Б.М., Горецкому Д.М., Магнату И.М., Шмушкину И.М., Берлину М.П., Холодовскому К.А., Марцыновскому А.Л., Затучной М.Б., Донцову В.Г., Берлиной Р.П., учителям Перлину И.С., Горнштейну М.М., сыну чиновника Милованова Н.М., студенту училища земледелия Козлову Р.И. 2) В отношении Евгения Шольца, Юлии Крамаренко, Захария Краковецкого, Виталия Суровцева, Иосифа Межебизера – следствие продолжить, так как о них возбуждено особое ходатайство. 3) О Борисе Гинзбурге, Семене Бабенко, Семене Френкеле – дело прекратить. 4) В отношении Чернышова, Лейтерштейна, Волянского, Зелюка, Ковалевского-Диденко и Герница – обстоятельства дела не рассматривать, так как о высылке их из пределов Киевской губернии распоряжение уже последовало. 5) В отношении прочих 11 лиц, успевших скрыться, обсудить вопрос о вредной деятельности и их задержании..."¹⁴⁴

Проводились арешти і в селах Уманського повіту. Так, 5 липня 1906 року прокурор Київської судової палати передав на розгляд до суду справу селянина з с.Рижавки Немировського Кирила Трифоновича, який розповсюджував серед жителів Ладижинки 33 відозви Уманської організації "До селян". Він закликав до революційного захоплення поміщицьких земель і повалення царського самодержавства. Далі у документі йшлося про те, що "... при аресте у Немировського найдені: брошюра "Листок правды", содержащая программу РСДРП, листовка "Государственная Дума и Учредительное собрание", в которой говорится, что только вооруженным путем можно свергнуть царское правительство, добиться созыва Учредительного собрания и установления демократической республики, прокламация "Голос солдата" призывающая солдат к совместному выступлению с рабочими и крестьянами против царского самодержавия.

¹⁴⁴ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од.зб.1562. – Арк. 10, 11.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Суд Особого Присутствия Киевской судебной палаты с участием сословных представителей приговорил Немировского К.Т. к одному году тюремного заключения".¹⁴⁵

Але після першої хвилі обшуків та арештів в Умані знову з'являються революційні сили, які продовжують революційну агітацію. Відновлює роботу підпільна друкарня, що тиражує заборонену режимом літературу. І 26 серпня 1906 року до Департаменту поліції надійшло донесення такого змісту: "... 24 августа 1906 года в г.Умани арестована тайная типография организации РСДРП. При этом изъяты: а) типографские принадлежности, б) большое количество газетной бумаги, в) набор прокламаций "Манифест", г) отпечатанные прокламации Уманской организации РСДРП – 1066 экз., д) нелегальных брошюр – 3, е) письмо Моисея Берлина из Уманской тюрьмы с указаниями, касающимися работы изданий, запрещенных цензурой, написанный рукой Ивана Усатенко, 3) револьвер "Бульдог", заряженный.

Произведенным по этому поводу немедленным обыском в квартирах членов Уманской организации РСДРП обнаружено: 1) У Милованова Николая Михайловича – черновик воззвания "К солдатам 175 пехотного Батуринского полка", расквартированного в г.Умани, прокламации "Манифест народу от народных представителей" и "Манифест к Армии и Флоту", "Солдатчина и присяга", рукопись Милованова – ответ на статью "Известий" под названием "Опять что делать?", боевые патроны к револьверу "Бульдог".

2) В Усатенка Ивана Васильевича – прокламации "До селян", на украинском языке, "Кто устраивает еврейские погромы и что делать крестьянам?", "К рабочим", записка с конспиративными адресами "Давидова" и "Серафима" в г.Одессе. 3) Соколенка Федора Васильевича, партийная кличка "Сергей" – записная книжка с 98 наименованиями произведений социалистической литературы, марксистских брошюр – 5. 4) Черного Рафаила – библиотека из брошюр нелегального содержания для рабочих – 136. 5) Дзбановской Лидии Михайловны – письмо нелегального содержания от политзаключенного Соколенко для передачи в Одессу "Виктору", зашифрованная записка политзаключенного Погоста, содержащая распоряжение его и Усатенка организовать среди рабочих мастерских

¹⁴⁵ ЦДА України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Одзб.1074. – Арк. 1-3.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

Ветрова предвыборную пропаганду, не прекращать агитационной работы с новобранцами, записка Соколенка с распоряжением доставить в Киевскую тюрьму, добыв сбором деньги и одежду для политзаключенных Шепеленка и Корсунского, черновик записки к Соколенко с сообщением о перевозке типографии на новое место... 6) Магната Иойна Мордковича – брошюр нелегального содержания – 4. 7) Зелинской Александры Яковлевны – ее рукописи "Местная организация. Устав партии" и "Резолюция об отношении к крестьянскому Союзу", черновик письма к Усатенко об устройстве типографии..." І далі: "... по делу об аресте подпольной типографии организации РСДРП в г.Умани подвергнуты дознанию содержащиеся в тюрьме: нелегальный политзаключенный, именующий себя Соколенко Федор Васильевич, Погост Ерухим Яковлевич, Переплетчик Самуил Аронович, Гальперин Пинхус Аронович, Тетиевская Бейла Моисеевна, Магнат Иойна Мордкович, Милованов Николай Михайлович, Дзбановская Лидия Михайловна, Бершиш Моисей Пейсахович, Усатенко Иван Васильевич, Черный Рафаил Овшиевич, Зелинская Александра Яковлевна..."¹⁴⁶ При обыску в їх камерах було знайдено записки Соколенка про прихід і видачу грошей для облаштування друкарні та прокламації революційного характеру. Тобто була арештована і вирвана з ланцюга революційної боротьби проти російського самодержавства ще одна ланка. Як згадував уже цитований вище Микола Галаган, "довго в Умані трудно було вдержатись... Місцеві шпіони надто примітно слідкували, так що не трудно було це бачити".¹⁴⁷

Але і восени 1906 року в Уманському повіті, незважаючи на арешти багатьох організаторів революційного руху, хвиля революційного піднесення не спадала. Ось ще один архівний документ, датований жовтнем 1906 року, який підтверджує це. "Уманский уезд. Согласно донесениям Уманского уездного исправника Киевскому губернатору в Умани, Маньковке, Звенигородке, Гальном, Бабанке, Падьжинке, а также в селах Краснопилка, Колодистое, Оксанино, Зеленьков, Папуженцы, Ивангород, Иваньки, Собковка, Кузьмина Гребля, Громы, Полянецкое, Кобриново в массовом порядке расп-

¹⁴⁶ ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од.зб.1568. – Арк. 2, 3, 16, 17, 65-69.

¹⁴⁷ Галаган М. Вказ. роб. – С. 145.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ространялись листовки, призывающие к свержению царского самодержавия. В типографии Уманской организации РСДРП были отпечатаны и распространены листовки "Как отобрать землю у помещиков..." (2.000 экз.), "Ко всем" (2.000 экз.), "Товарищи!" (1.000 экз.), "До селян" (5.000 экз.), "Ко всем работникам и работницам" (1.000 экз.), "Манифест Государственной Думы – народу от народных представителей" (10.000 экз.), "Манифест ко всему российскому крестьянству" с призывом: "Долой царское правительство насильников, убийц и злодеев!" (8.000 экз.), а также листовка "Народу от народных представителей", составленная и подписанная депутатами Государственной Думы, собравшимися в Выборге, после ее разгона царским правительством (40.000 экз.)...¹⁴⁸

У 1907 році царський уряд продовжував придушувати вже поодинокі сплески революційної хвилі. Так, в Умані була арештована досвідчена революціонерка, яка впродовж 1904-1907 років проводила соціал-демократичну роботу у Бахматі, Кременчуці, Харкові, Полтаві, Маріуполі, Києві, Лалова Бризгаль Олександра Абрамівна. Але до революційного руху вливались і нові сили. Так, з донесення помічника Київського губернського жандармського управління по Уманському повіту начальнику Департаменту поліції відомо, що "... 20 ноября 1907 года в г.Умань прибыл студент Киевского Университета св.Владимира Тадеуш Барановский по заданию Киевского Комитета РСДРП с целью организовать социал-демократическую группу в Умани. Названный студент сносился с Киевским Комитетом РСДРП и подписывался "Временный секретарь Павел." Барановский в отчетах о своей работе в Умани писал, что дело подвигается слабо, типография есть зарытая в землю, но нет специалистов, недостаточно шрифта..."¹⁴⁹ Барановський створив в Умані соціал-демократичну групу у складі: 1) Шейндля Ушерівна Коган, з Тального, раніше працювала в Уманській організації РСДРП, утримувала "явочну квартиру", через неї велося партійне листування, мала псевдонім "Женя". 2) Шмульт-Занвел Лейзерович Борочин з Умані, неодноразово їздив до Києва провідувати батька, що володів там магазином, возив партійну літературу і отримував іншу з Києва. 3) Тадеуш Болеславович Баранов-

¹⁴⁸ Київський облдержархів. – Ф. 2. – Оп. 22. – Одзб.188. – Арк. 15-20.

¹⁴⁹ ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Одзб.2344. – Арк. 14-15.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

ський, студент Київського Університету св. Володимира, організатор соціал-демократичного комітету в м.Клинцях, підписувався "за секретаря "Алексей." Усіх трьох було заарештовано.

У 1908 році підпільникам вдалося ще випустити прокламації організації РСДРП із закликом до політичної боротьби,¹⁵⁰ окремою листівкою видрукувати листа з в'язниці колишнього депутата Другої Думи від Київської губернії І.І.Кириєнка з гострою критикою політики царату. Але від ударів царської жандармерії кількість революційних груп та їх учасників зменшувалась. Місцеві організації РСДРП і партії соціалістів революціонерів (есерів) були знесені та змушені, незважаючи на різницю програмних завдань, об'єднатись до однієї групи. У ній активно працював Микола Семенович Кратюк, уродженець Волині. У справі ліквідації у 1906 році Уманської об'єднаної організації соціал-демократів і есерів він був учетверте заарештований і засуджений.

10 липня 1909 року помічник начальника Київського губернського жандармського управління з Уманського повіту повідомляв начальнику Департаменту поліції: "... отсутствие сведений по организациям РСДРП, социалистов-революционеров и анархистов объясняется полной их дезорганизацией, благодаря удачным ликвидации, проведенным в течении последних 2-3 лет, в результате которых из среды революционеров вырваны лучшие силы. Осталось незначительное количество членов, и те в настоящее время скрываются, ничем себя не проявляют.

Деятельность вышеуказанных организаций может быть восстановлена только с приходом хороших организаторов, но о них пока ничего не слышно. Есть указания о намерении сосредоточить руководящие Комитеты в губернских городах, во избежание провалов, а в уезды будут посылаться разъездные агитаторы и техники."¹⁵¹

Та поразка революції 1905-1907 років, репресії та переслідування її учасників, не надовго забезпечували спокій в Російській імперії. Перша світова війна, що розпочалася в 1914 році, втягнувши Росію у вир світового протистояння держав, заголила і внутрішні соціально-економічні та політичні протиріччя, економічне

¹⁵⁰ Див. : ЦДА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Од.зб.2011. – Арк. 5.

¹⁵¹ Там само. – Од.зб.2590. – Арк. 11.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

становище всього населення імперії, а особливо її околиць, що потрапили у театр військових дій. В Умані більшість робітників і ремісників, як і чоловіче населення з сіл повіту, було мобілізовано до армії та відправлено на фронт. Умань стає тиловим містом Південно-Західного фронту. У 1914 році у ньому стоїть 5-й батальйон 3 запасної піхотної бригади російської армії.

У 1915 році в Умані був сформований 258-й Кишинівський піхотний полк, який очолив полковник Г.М.Базильський. На його базі у 1918 році у Сумах був створений 42 Сумський кінний полк. Восени 1916 року в нашому місті знаходилося військове управління 8-ої запасної піхотної бригади. До цих військових частин мобілізувалося населення Уманщини.

Війна, лігши тягарем податків на плечі працюючого люду, загострювала соціальні суперечності все більше і більше. Мобілізації до армії викликали невдоволення у суспільстві. До того ж, вони, вируваючи робочі руки з виробничих галузей, тим самим паралізували їх. Відчутною стала нестача продовольчих продуктів та предметів першої необхідності. А тут ще й торгівці приховували продукти й предмети першої потреби, наживаючись на підвищенні цін. Реальною стала загроза голоду. І газета "Голос України" (№ 109 за 1914 р.) писала: "У нас в Умані не один десяток людей помирає з голоду." А тому суспільна криза неминуче вела до революційних потрясінь.

Повідомлення про падіння самодержавної династії Романових у Росії свіжим вітром пронесли над Україною на початку березня 1917 року. Влада перейшла до місцевих органів Тимчасового уряду, і одночасно створювались революційні органи влади – Ради. 16 березня 1917 року газета "Голос України" оповістила, що відбулися збори зі створення Ради робітничих депутатів. У місті одночасно діяла гарнізонна Рада солдатських депутатів. Упродовж весни-літа 1917 року обидві Ради були об'єднані, і вже 14 серпня 1917 року Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла резолюцію про поточний момент. "Союз українських автономістів-федералістів в Умані" під гаслом "Передай нашу газету з рук в руки, з хати до хати" розпочав видання часопису "Вільна Україна".

Революційні зміни відкривали нові горизонти для політичної діяльності. Упродовж весни-літа 1917 року в Умані виникло чимало партій та громадських організацій. Серед них "Уманський союз зе-

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

мислевласників", "Уманський торгово-промисловий союз", "Союз домовласників", "Український політичний клуб", а в селах Уманського повіту виникали "Селянські ради". Край ожив, забурлив різнобарвним політичним життям. Стихійно виникали мітинги та зібрання, на яких лунали палкі промови про створення української школи, преси, повернення української мови тощо. До Умані повертаються вже відомі діячі революційного руху – О.А.Піонтковський та І.Ю.Кулик. Перший з них, очоливши разом з І.Ю.Урбайлісом уманських більшовиків, був делегатом I Всеукраїнського з'їзду Рад. А на зборах Уманської Ради 5 січня 1918 року О.А.Піонтковського і І.Ю.Урбайліса було вбито. Ізраїль Юделевич Кулик (псевдонім Іван Юліанович Кулик) по завершенні революції був головою спілки письменників України, редактором "Літературної газети", головою радюкомітету України. Окрім віршів і поем, надрукував "Огляд революції на Україні" та "Нариси історії комуністичної партії більшовиків України". Його життя обірвалося у 1937 році.

3-7 березня 1917 року у Києві постала міська громадсько-політична організація – Українська Центральна Рада, – яка під впливом революційних подій перетворилася на лідера українського національно-визвольного руху. Від селянства Уманщини до Української Центральної Ради входили Олександр Ільченко та Іван Матвієнко. Кандидатами до Українських Установчих Зборів, які мали вирішити питання про державний статус України, були висуnutí Кухар Григорій Ілліч, Ковбасюк Ісак Федорович, Вуйко Герасим Іванович. Повітовим комісаром Української Центральної Ради призначено Костенка, а його помічником став Віталій Суворцов.

У травні-червні 1917 року в Умані відбуваються два українські військові мітинги, на останньому з яких на базі 14 запасного піхотного полку створюється полк українського козацтва імені сотника І.Гонти. Наприкінці листопада 1917 року Центральна Рада надіслала до Умані курінь (батальйон) полку імені Полуботка. Діяльність більшовиків стала напівлегальною,¹⁵² але жодна з політичних сил, що претендувала на владу, не обіймала її у повному обсязі.

А тим часом селянство вимагало поділу поміщицьких земель. Але оскільки надії селян отримати землю не збувалися, то почали-

¹⁵² Див.: Уманське слово. – 1917. – 23 листопада.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ся самовільні захоплення земельних угідь. Так, поблизу Тального селяни захопили землі княгині Долгорукової, подібне відбувалося і в інших частинах повіту. Територія Уманського повіту контролювалася Південно-Західним фронтом, тому його головнокомандувач, генерал російської армії Л. Корнілов, наказав застосувати військову силу до непокірних селян. У журналі "Летопись революции" видрукуваний один з його наказів від 13 липня 1917 року. У ньому наголошувалося: "... Объявляю сельскому населению, что в случае каких-либо насилий при сборе урожая и дальнейшего захвата лесов и дров, я буду без колебаний применять воинскую силу. Приказываю надлежащим начальникам при обращении к ним за защитой от вышеперечисленных насильственных действий, немедленно оказывать помощь вооруженной частью".¹⁵³ У вересні 1917 року "Союз землевладельцев" Уманського повіту звернувся до губерньського комісара з проханням вжити заходів проти селянського руху. А повітовий комісар Тимчасового уряду звертається до губерньського комісара з проханням надіслати загін козаків для боротьби з революційними виступами селян.

Після наказу головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Корнілова і звернень землевласників Уманського повіту начальник канцелярії фронту телеграфував губерньському комісару і командирі Донської козачої дивізії про необхідність попереджувальних заходів проти самовільного захоплення землі. А 7 листопада виконком повітової Ради селянських депутатів через газету "Уманське слово" оголосив про прийняття такого рішення: всі землі (приватні, церковні, монастирські, удільні) передаються волосним земельним комітетам для розподілу серед неміущих селян у безкоштовне користування. На протигагу цьому рішенню 13 листопада 1917 року "Союз землевладельцев" Уманського повіту звернувся до Генерального секретаріату Центральної Ради з проханням надіслати збройні сили проти селян, які вже захопили всі маєтки у повіті. Як бачимо, боротьба за землю накаливалася, але реальної владної сили, яка могла б вирішити аграрне питання в краї, ще не було.

У цей час політична палітра Уманщини була досить строкатою. У місті дислокувались військові частини російської армії, які прибували з фронту на відпочинок і поповнення. Начальником уман-

¹⁵³ "Летопись революции". – 1928. – № 1. – С. 30.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

ського гарнізону був запеклий монархіст, генерал Матвєєв. В Умані діяла есеро-меншовицько-більшовицька Рада робітничих і солдатських депутатів, яка у листопаді 1917 року об'єдналася з Радою совітських депутатів. Газета "Свободный голос" висловлювала інтереси соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП) та бундівців. Відкрито існували контрреволюційні монархічні та кадетські партії. Було організовано "Селянську спілку", яку очолював есер Богач. Свої організації мала російська революційна демократія. Претендентами на владу були представники Тимчасового уряду (зокрема, офіцерство російських військових частин); Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів та представники Української Центральної Ради. А політичні симпатії і антипатії виразили вибори до Всеросійських Установчих Зборів. Як вони розподілились видно з наступної таблиці:

Назви партій	м.Умань		Уманський повіт	
	кількість	%	Кількість	%
"Селянська спілка"	2016	17,4	117687	78,8
РСДРП (б)	352	3,2	2889	4,0
НСР (есери)	-	-	1977	1,3
Кадети	521	4,5	1663	1,1
РСДРП (м)	480	4,1	1298	0,9
Інші партії	8194	70,8	23769	15,9

Визначено, що по повіту у виборах взяли участь 149283 особи з 203375 виборців, що становило 73,4 %.

Але з часом політичне розмаїття поглядів та симпатій почало виразнюватись. Через цілу низку та збіг обставин Українська Центральна Рада поступово втрачала популярність і авторитет серед населення. Захоплюючись проблемами відродження українства і пробудження національної свідомості населення України, вона не спромоглася розв'язати нагальні соціальні проблеми. Не створивши дієвого державно апарату, не маючи надійного військового захисту, вона взяла на себе ще й важкі для України зобов'язання за Брестським мирним договором (1918). В умовах першої світової війни, у стані боротьби з більшовицькою Росією та внутрішнього протистояння проросійських елементів за коротких тринадцять з половиною місяців вона не встигла реалізувати широку програму

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

соціальних перетворень, що була проголошена у третьому Універсалі УНР. А більшовицькі гасла "Геть війну!", "Мир – народам", "Земля – селянам", "Фабрики і заводи – робітникам!" були більш привабливими і зрозумілими для українського суспільства, ніж ідеї національно-культурного відродження. І тому поступово на місцях Центральна Рада втрачала свої позиції, а її залежність від німецько-австрійських окупаційних військ, що з'явилися в Україні згідно з Брестським мирним договором, остаточно привели її до краху.

Вже 15 лютого 1918 року в Умані було встановлено владу Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тоді ж розпочав свою діяльність перший Уманський військово-революційний комітет. Але Рада не встигла утвердити свою владу, оскільки в Україну вступили німецько-австрійські війська. У перші дні березня 1918 року червоноармійські загони залишили Умань, а надвечір 6 березня в Умань вступили загони німецької піхоти. Дев'ять місяців на Уманщині господарювали німці. Вони організовували вивіз продовольства, а з часом у вагонах до Німеччини відправлялось все, що можна було погрузити. Вивозись природні багатства, ліс, цінні породи дерев та кущів і, навіть український чорнозем.

З часом ставало очевидним, що розорене шістьма роками війни, внутрішнього безвладдя та анархії, господарство України не може вдовольнити апетитів окупантів. І з метою забезпечення порядку німці почали втручатися до політичного життя українства. Вони створили свої військово-політичні суди для придушення саботажу селянства, видавали закони і розпорядження, навіть арештували двох міністрів уряду УНР. У квітні 1918 року Україною прокотилася хвиля репресій. В Умані розпочалися арешти колишніх членів російської соціал-демократії. У міській думі священник Крамаренко закликав: "Власть должна защищать республику. Мы сейчас в стадии войны с большевиками. И большевиков не должны рассматривать как идейных противников, а как врагов, и нужно принимать не так близко к сердцу аресты. И если бы власть не смотрела за тем, чтобы враг не свивал под носом себе гнездо, то такую власть я сам бы прогнал."¹⁵⁴ У Житомирі німці арештували групу гласних місцевої Думи. Уманська Дума заявила публічний протест, на що центральні українські органи зробили їй зауваження займатися

¹⁵⁴ Уманське слово. – 1918. – 16 (3) квітня.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

господарськими, а не політичними проблемами. Р.Чорний охарактеризував позицію Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з таким зауваженням: "Це звучить по губернаторськи і нагадує часи поліцейських прийомів".¹⁵⁵

Вступивши до Умані, німецькі підрозділи займали найкращі громадські місця для постою. Дума пробувала протестувати, як виявив один з її депутатів: "Ми безсилі. Ми не маємо куди направити свій протест. Ми маємо справу з іноземною силою."¹⁵⁶

Ситуація у республіці вимагала твердої влади, а Центральна Рада не могла опанувати становищем. Розруха, анархія, розгул та безчинства інтервентів та безпорадність Центральної Ради викликали справедливі нарікання на таку владу. 29 квітня 1918 року, коли на засіданні Центральної Ради промовці обурювалися поведінкою окупаційних властей, німецький патруль зайшов до зали засідання і оголосив про її розпуск. У той же самий день на Хліборобському Конгресі гетьманом України був проголошений нащадок диньного українського гетьманського роду, генерал російської армії Павло Скоропадський. На нього, людину обов'язку і присяги, військового вишколу і офіцерської честі, покладалися сподівання щодо встановлення міцної влади в Україні.

Німецькі окупаційні власті, сприяючи здійсненню державного перевороту в Україні, мали сподівання, що диктатура гетьмана протистоятиме більшовизації українського суспільства і сприятиме організації вивозу продовольства до Німеччини. Міцна державна влада потрібна була ще й для того, щоб припинити анархію у селах, повернути поміщицьку землю, що самовільно конфісковувалась селянами після проголошення III Універсалом Центральної Ради відміни приватної власності на землю. Адже тільки великі земельні господарства могли забезпечити товарний хліб та інші сільськогосподарські продукти.

9 травня 1918 року на рахунки Уманської повітової земельної управи накладено арешт, а її помешкання – опломбовано. У казенних селах почалася анархія. Той, у кого взяли лишки землі, виганяє того, хто посіяв. Останній не хоче кидати своєї праці та насіння. А

¹⁵⁵ Уманське слово. – 1918. – 16 (3) квітня.

¹⁵⁶ Там само.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

влада застосовує силу. До державних справ тепер вже відкрито втручаються німецькі окупанти. У с.Ладжинка за приховування зброї було заарештовано 40 селян;¹⁵⁷ 16 червня до с.Молодецьке ввійшов каральний загін і наказав здати гвинтівки. "Не всі послухалися наказу і вночі загін запалив дві хати, а з ними згоріло ще чотири хати, кілька клунь і будинків людей зовсім не винних."¹⁵⁸

А 22 травня уманський повітовий староста Михайлов видав наказ №3 про повернення особистої власності у повному обсязі. У випадку непокори Михайлов погрожував застосуванням збройної сили. "... В Уманском уезде положение правительства затруднительное. В уезде восстание. Сюда стеклись разгромленные повстанцы из Звенигородского уезда и Херсонщины. Умань переполнена немецкими карательными отрядами, отправляющимися далее по деревням для подавления восстаний. Метод борьбы с восставшими – расстрел и артиллерийская бомбардировка селений", – повідомляла газета "Правда" про події тих днів.¹⁵⁹ Для заспокоєння населення краю 14 липня 1918 року повітовий староста Михайлов і німецький повітовий комісар обер-лейтенант Ф.Енкефорт звернулись до селянства повіту з такими застереженнями: "Те сельские общества, которые не соберут хлеб или не вовремя соберут хлеб, я накажу высокой контрибуцией, а именно: безвозмездным отобранием скота и зачислением части общества в рабочие батальоны и выселением вне пределов Украины." (мається на увазі Німеччина). А далі вимагалось таке: "В деревнях должно быть спокойствие и порядок, иначе я пошлю карательные отряды немецких войск."¹⁶⁰

Це були не тільки усні розпорядження, а реальні дії влади, оскільки за ними каральні акції не забиралися. Вже 23 липня військовопольовий суд в Умані засудив до смерті за участь у повстанні чи агітації проти гетьмана і німецьких окупантів восьмеро селян. Це були: матрос Сурда з Ольшани, М.Гец з Багви, четверо селян з Лисянки. У с.Покотилове заарештовано братів А. і Г.Сорокопудових, у яких була знайдено антигетьманську прокламацію. А 27 липня з уманської тюрми під конвоєм за межі України було відправлено 79 арештантів.

¹⁵⁷ Див. :Колгоспна правда. – 1938. – 21 грудня.

¹⁵⁸ Яцуражинський Х. Село Молодецьке Уманського повіту. Історичний нарис // Союз. – 1918. – 11 жовтня.

¹⁵⁹ Див. :Правда. – 1918. – 27 червня.

¹⁶⁰ Союз. – 1919. – 25 липня.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

Хвиля арештів і репресій котилася не лише селами Уманського повіту, а й захлснула міську Думу та повітові заклади. На початку серпня 1918 року губернські власті усунули з посад начальників державної варті: міської – В.Суровцева та повітової – Г.Кодинця. На їх місця призначили підполковників В.Тарасенка та В.Терновського. У повіті проводилась ресстрація тих, хто у 1910-1913 роках служив царській армії.

Повним складом замінялись установи. Так, замість повітового Земельного комітету розпочала діяльність повітова земельна комісія, що, як підкреслювалось, продовжувала справу колишньої землевпорядної комісії. Навіть повернення до старої назви, а тим більше, її персональний склад свідчили про повернення старих порядків у землекористуванні. Очолив комісію представник Міністерства земельних справ гетьманського уряду Максимчик, а її членами були Тілер, мировий суддя, Золін (від з'їзду мирових суддів), Рожнятовський і Мороз (від Союзу землевласників), Косенко (від дрібних землевласників), Нечаєв (від Селянського поземельного банку), Маєвський (землетехнік), Захарченко (від повітової управи), зем.агроном Макаревич та ін. Як видно, представників простого селянства, а тим паче – безземельного, у комісії не було.

Був нанесений удар і по єврейській общині та її керівництву. У ніч з 27 на 28 серпня 1918 року на підставі закону від 2 серпня 1918 року за агітацію проти існуючого ладу було заарештовано міського голову – С.Ф.Крижановського, товариша міського голови (вступник) – Е.І Зісермана, гласного – З.Ш Манзона, члена продуцрави – Р.М.Бітмана, секретаря повітового продкомітету – М.Карпинського, К.Б.Фрайденберга, лікаря – Д.І.Тихолуза.

Боротьба з гетьманським режимом, який через численні помилки і прорахунків, а надто через залежність від окупаційних властей та орієнтацію на російські монархічні сили, втрачав підтримку серед населення, набирала загрозливого розмаху і велася повсюдно. У вересні 1918 року в с.Розсошках за вбивство у 1917 році поміщика Вистотинського були арештовані селяни Л.Таранюк, Ф.Бідняк, П.Бевз, Нечипоренко. А в кінці місяця німці та загін кінної варті провели облави у північній частині повіту, у результаті яких було шпримано 54 особи. У жовтні за участь у повстанні до 10 років позбавлення волі засуджено Дмитра Вельбуша і Андрія Височкіна. За

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

участь у боях проти німців і вбивство сина поміщика Довгановського було страчено Автонома Дубовенка. Репресивні заходи гетьманського уряду та німецьких окупаційних властей ще більше розпалювали невдоволення існуючим режимом і спричиняли до спалахів антигетьманського повстання. 17 листопада 1918 року на всій Уманщині було оголошено військовий стан. Останньою репресивною акцією існуючої влади у повіті був арешт 8 листопада охорони залізничної станції Умані. Причиною послужило те, що колишній її начальник Оффілко був одним з керівників штабу повстанців.

У ці дні в Україні відбувалось протигетьманське повстання і військові сили гетьманату були розгромлені. А в Німеччині сталася революція, і німецькі війська виводились з України. 26 листопада 1918 року уманський староста Михайлов із загоном варті залишив місто, а 10 грудня німецькі солдати теж були евакуйовані з Умані. 14 грудня гетьман П.Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Доба гетьманату закінчилася, але збройна боротьба продовжувалась.

Ще напередодні антигетьманського повстання для керівництва повстанським рухом був створений тимчасовий верховний орган – Директорія УНР. До складу Директорії ввійшли В.Винниченко (УСДРП) – голова, члени – С.Петлюра (УСДРП), О.Андрієвський (УПСС), Ф.Швець (Селянська Спілка) і А.Макаренко (безпартійний, від профспілки залізничників). Вона сформувала новий уряд під головуванням В.Чехівського – Раду Народних Міністрів УНР. З початку 1919 року Директорія вимушена була діяти у надзвичайно складних внутрішніх і зовнішніх умовах. Українська держава знаходилась в оточенні ворожих сил, найнебезпечнішими з яких були більшовики, денікінці та війська Антанти. Ще наприкінці листопада – на початку грудня 1919 року радянська Росія без оголошення війни розпочала воєнну агресію проти України. Трагізм становища нової влади посилювала внутрішня господарська розруха, анархія і наявність великої кількості збройних формувань, які часто не визнавали ніякої влади. У кінці листопада 1918 року війська Директорії звільнили територію Уманського повіту від гетьманців і начальником військового гарнізону в Умані став командир 8 Республіканської дивізії Воронін, тут же знаходився 22 піхотний Канівський полк (командир Бобрик) цієї дивізії. Було відновлено діяльність політичних партій, обрано нові склади місцевих партійних комітетів УСДРП (Ловецька, Сторожук, Фешук, Вовк,

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

Войцун, Звєглін, Бондаренко) і УПСР (Новак, Заячківський, Слашнський, Коваленко, Дорошенко). 1 грудня Уманська філія "Українського національного союзу" (УНС – координаційний осередок українських політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до правління гетьмана П.Скоропадського) поповнилась представниками від УПСР (3 особи) і УСДРП (3 особи). Уманським повітовим комісаром був призначений Кравченко, а начальником його штабу – Фещук.

На початку лютого 1919 року більшовицькі війська захопили Київ, а Директорія УНР і уряд, залишивши столицю, були змушені змінювати місце перебування залежно від воєнної ситуації. Під натиском частин Червоної армії війська Директорії 10 березня 1919 року залишили Умань. А 11-го березня до міста вступили червоноармійці 7-го та 8-го полків 2-ої бригади 2-ї Української радянської дивізії, які відновили в місті владу Рад.

Військово-революційним комітетом видані накази:

"Приказ №15
Уманского военного Комиссариата по гор.Умани.
28 марта 1919 года

Всем бывшим чиновникам военного времени до 55-летнего возраста, независимо от того, при каком правительстве они служили, немедленно явится для регистрации в мобилизационный отдел Уманского уездного Военного Комиссариата. Регистрации подлежат также и те бывшие военные чиновники военного времени, которые в данное время работают в гражданских советских общественных и частных учреждениях.

Лица, которые уклонятся от исполнения означенного приказа, подлежат расстрелу: тому же наказанию подлежат председатели и секретари районных и домовых комитетов каждой улицы или дома, а где таковых нет, то домовладельцы, если в их районе или доме будут обнаружены незарегистрированные вышеуказанные лица.

Днем регистрации назначено воскресенье 30 марта 1919 года от 11 до 13 часов дня.

Военный комиссар
Военный руководитель
Начальник мобилизационного отдела

Вуль
Драгошевский
Н.Волянский¹⁶¹

¹⁶¹ Известия (м.Умань). – 1919. – 29 березня.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Про важке матеріальне становище нової влади свідчить і такий наказ:

"Приказ №31

От Уманского военного Комиссариата, по Уманскому гарнизону
4 апреля 1919 года. гор.Умань

Правительство Гетмана (П.Скоропадского) и Петлюры при бегстве увезли имевшиеся запасы казенного обмундирования и белья, в виду чего войска рабочей и крестьянской Красной армии в настоящее время терпят острую нужду в белье и обмундировании.

В целях снабжения частей войск бельем, с согласия Уманского Ревкома, приказываю населению г.Умани с 6-го апреля по 8-ое апреля включительно с 10 часов утра до 6 часов вечера сдать коменданту г.Умани (гостиница "Бристоль", комната №4) все нательное белье свыше 4-х пар (в пару входит рубаха, кальсоны и носки) и постельного: простынь свыше 2-х штук, на каждую постель, наволочек, полотенец свыше 4-х штук на каждого человека.

Кроме того все имущество классы, а таковыми считаются лица обложенные контрибуцией, должны сдать еще по одному одеялу.

Все сдаваемые вещи должны быть в исправном виде, вымыты и вполне годны к употреблению.

Полагаясь на благоразумие населения, предупреждаю, что в случае не сдачи белья будет применена конфискация всего белья и предание суду укрывателей по всем строгостям революционных законов."¹⁶²

В умовах військового часу влада диктувала суворі закони, але обставини того вимагали.

14 квітня 1919 року Уманський ревком передав владу новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Черговий раз влада на Уманщині змінилася, але її позиції теж були хиткими. Радянський уряд України на вимогу більшовицького московського уряду видав декрет про застосування продрозкладки (примусове вилучення сільськогосподарської продукції), що означало розгортання боротьби за хліб з його виробниками шляхом примусових методів заготівлі. З Росії до українських сел були направлені продовольчі загони і традиційний ринковий обмін між містом і селом перетворився на криваву битву за хліб, яку більшо-

¹⁶² Известия (м.Умань). – 1919. – 8 квітня.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

ники вважали складовою частиною класової боротьби, необхідної для перемоги соціалістичної революції.

Промислові товари і речі щоденного вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювалися і вводилася розподільча система постачання промисловою продукцією. Унаслідок звужувався ринок хліба та іншого продовольства. Радянська влада вдалася до не популярних серед населення методів силового тиску, а її ідеологи, посилюючись на реалії військового часу, ідейно обґрунтували політику "воєнного комунізму". Для її здійснення створювалась ціла система органів. У 1919 році було створено Всеукраїнську Надзвичайну Комісію (ВУЧК) і, відповідно, її губернські та повітові відділення. При військах створювались "особливі відділи". І невдовзі вся Україна покрилась сіткою каральних органів, які робили труси, арештовували і розстрілювали без суду і слідства. Розстрілювали за доносами, за підозру у "контрреволюції", належність до "буржуїв", офіцерства та інтелігенції. До того ж, робота продекспедитерів, що спирались на "інтернаціональні" загони, відроджувала націоналізм і підіймала на боротьбу з російськими окупантами.

У травні 1919 року ліві есери Штогрін і Клименко очолили повстання проти влади Рад. Повстанці захопили деяких членів Рад. Повстанський рух супроводжувався єврейськими погромами. 12-14 травня погром тривав три дні. "Резали и расстреливали преимущественно цыгане, пришедшие вместе с повстанцами, жители окраин и предместий и преступники, а так же крестьяне села Старые бабаны, откуда был родом Штогрин."¹⁶³ Прибувши з Христинівки червоноармійський загін придушив це повстання, а його керівники зникли. Тоді по Уманському повіту була розіслана телеграма: "Приказываю всему населению Уманского уезда задержать Штогрин, Клименко, Брыжатога и Скрыпача. Лиц, укрывающих их, буду расстреливать. В селениях, в которых будут формироваться контрреволюционные отряды, буду сжигать жителей, расстреливать из пулемета. За ложные сведения буду расстреливать. Начальник боевого участка Уралец." Пізніше Штогрін був заарештований і розстріляний в Умані.

¹⁶³ Гусев-Оренбургский С. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 году. – Петроград, б.г. – С. 53.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Так антибільшовицьке повстання було придушене, але нова влада і на цей раз не утвердилася в місті. 8 серпня 1919 року червоноармійські частини залишили Умань, оскільки розпочався спільний похід армій УНР проти більшовиків. У напрямку до Одеси рухались наддніпрянські частини української армії, якими командували генерал-хорунжі Василь і Юрко Тютюнники та генерал-хорунжий О.Удовиченко. Їм протистояла Південна група 12-ї армії більшовицьких військ. Після кількох військових операцій частини української армії зайняли Умань. 2 вересня їх витіснила 58 стрілецька дивізія на чолі з І.Ф.Федьком. З 2 по 7 вересня через Умань на північ відступали війська Південної групи радянських військ, а потім на деякий час місто знову лишилося без влади.

Та вже 24 вересня 1919 року місто зайняли частини "Добровольчої армії" генерала А.Денікіна. Розпочався період боротьби з денікінцями, який позначений грабежами, погромами, розстрілами. 27 вересня поблизу с.Перегонівки стався бій з денікінцями, у ході якого вони зазнали відчутних втрат. А 6 грудня 1919 року з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М.Омельяновича-Павленка вирушило у "Зимовий похід" по загірній більшовицької та денікінської армії. Три українські дивізії – Запорізька (ком. ген. А.Гулий-Гуленко), Київська (ком. ген. Ю.Тютюнник), Волинська (ком. ген. О.Загородський) – пройшли близько 2,5 тис.км окупованою ворогом територією, ведучи важкі бої за Липовець, Умань, Смілу, Балту і т.д. 31 грудня 1919 року Умань була звільнена від денікінців. 11-12 січня 1920 року, переслідуючи залишки денікінської армії та військові з'єднання М.Омельяновича-Павленка, Уманщиною пройшли частини 12-ї радянської армії.

15 січня 1920 року Умань знову стала радянською. Однак, боротьба в Україні тривала: українські військові частини вели боротьбу з денікінською та радянською арміями, і фронт змінювався дуже швидко. У березні в місто на кілька днів увійшло військо Ю.Тютюнника, та вже 25 травня в Умані розташувався штаб Першої Кінної армії С.Будьонного. Вона була перекинута сюди з Кавказу для боротьби з польськими військами, які ввійшли в Україну згідно з військовою конвенцією між УНР і Польщею (24.4.1920)

Хвиля польсько-радянської війни 1920 року накопилася і на Уманщину. Повстансько-партизанські загони, сіткою яких покрилася вся Правобережна Україна, громили і більшовицькі, і польсь-

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

ві військові частини. Червневий (1920) наступ військ Південно-Західного фронту забезпечив перехід ініціативи до більшовиків. На територію Правобережної України були перекинуті значні військові сили радянської армії і ще в кінці травня 1920 року в Умані розташувався штаб Першої Кінної армії (команд. С.Будьонний). Тоді ж до Умані з агітаційним поїздом "Октябрська революція" прибув голова ВЦВК М.Калінін. Принагідно зазначило, що за роки української революції 1917-1920 років в Умані побувало чимало найвищих воєначальників і політичних діячів. Це і М.Фрунзе, і Г.Котовський, і Я.Гамарник, і Й.Якір, і М.Калінін, і В.Затонський, і Г.Петровський, і С.Косіор, і П.Постишев, і В.Чубар. Ймовірно, що саме драматизм подій і суперечливість процесів революційної Уманщини зумовлювали відвідини нашого краю вождями більшовицької революції. Адже за такий короткий проміжок часу влада в Умані змінювалась десять разів!

Упродовж червня-липня 1920 року більшовицькі війська, прорвавши польський фронт, відтіснили частини польської та Армії УНР з України, і в той час, коли ще військові дії тривали, між радянською Росією і Польщею розпочався процес мирного врегулювання. Воєнні дії на польсько-радянському фронті були припинені на початку листопада 1920 року, а в березні 1921 року між Польщею, з однієї сторони, та РСФРР і УСРР з другої, підписано Ризький мирний договір. Укладення цього договору означало завершення громадської війни, поразку визвольних змагань українського народу за власну державність і остаточне встановлення радянської влади. Сонце свободи, яке засяяло над Україною у ці роки, згасло за обрій більше, як на сім десятиліть.

У травні 1921 року ревком передав свої повноваження новообраній Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Розпочався період мирного будівництва і відбудови зруйнованого господарства міста та Уманського повіту. Партійно-державне керівництво країни взяло курс на заміну політики "воєнного комунізму" принципами нової економічної політики. До найважливіших заходів Непу належали: грошова реформа (1922-1924), відновлення товарно-грошових відносин, денационалізація дрібних промислових підприємств шляхом їх передання в оренду, кооперація сільськогосподарського виробництва тощо. Прозрозкладка з її насиль-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ством над селянами була замінена продовольчим податком, що створювало матеріальну зацікавленість у сільськогосподарській праці. У 1922 році селянство припинило збройну боротьбу з владою. У роки Непу селяни знали, які податки мають сплатити впродовж року і скільки продукції залишиться для власного вжитку чи користування. Анархія і сваволя у селах були припинено. А проведення аграрної реформи налагодило стосунки селян з непопулярною раніше владою комуністів. У 1923 році, коли основні роботи з перерозподілу земельних ресурсів завершилися, основною фігурою на селі став селянин-власник. Земельні наділи бідняцько-середняцьких господарств були збільшені за рахунок перерозподілу поміщицьких земель, а також тих, що перевищували трудову норму. (Такою вважалась кількість землі, яку в змозі обробити сім'я без використання найманої праці.)

За новим адміністративно-територіальним поділом з квітня 1923 року Умань стала окружним центром. Населення в місті налічувалося: у 1920 році – 44159 осіб, у 1923 – 40892, у 1926 – 43821 осіб.¹⁶⁴ До Уманського округу входили Христинівський, Тальнівський, Катеринопільський, Монастирищинський та інші райони.

У зв'язку з переходом до Непу деякі підприємства міста було передано промкооперації, а невеликі майстерні – в оренду приватникам. У жовтні 1921 року вісім невеличких друкарень об'єднано до однієї. У 1923 році почав діяти маслозавод, що переробляв молоко з Уманського, Ладизинського та Маньківського районів. Спочатку це було невеличке підприємство (до 20 робітників), на якому масло та вершки збивали у дерев'яних діжках. У травні 1926 року почав працювати цегельний завод Південно-Західної залізниці. Упродовж 1926-1927 господарського року на ньому вироблено 3,2 млн штук цегли, що йшла на потреби залізниці.¹⁶⁵

У кінці 1926 року відновив роботу завод "Робітник". На ньому працювало 40 робітників, що виготовляли вози, меблі та виконували різні механічні роботи. Окрім нього, в Умані працювали чавунно-ливарний і механічний завод "Труд". Останній випускав сільськогосподарські машини і запасні частини до них. У 1927-1928 ро-

¹⁶⁴ Див. : Уманщина: Красназвичай збірник. – Умань, 1927. – С. 93.

¹⁶⁵ Див. : Пролетарська правда. – 1927. – 21 липня.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

їх на заводі працювало 112 робітників, і вартість його валової продукції складала 236 тис. рублів.

У цей же час в Умані діяли взуттєва фабрика "Красный кожевник"; шкіряний завод; фабрика одягу "Швейпром" (47 робітників); цукеркова фабрика (20 робітників); тютюнова фабрика "Пролетарська" (29 робітників) і відкрита в 1926 році панчішно-трикотажна фабрика. До того ж, у 1926 році в місті було відкрито 29 кустарно-промислових кооперативів; працювала друкарня з 84 робітниками.

Розвивалось і сільськогосподарське виробництво в селах Уманщини. Одна з тогочасних газет повідомляла: "На Уманщині з кожним роком тракторів стає все більше. За роками збільшення їх виглядає так:

- у 1923 році було 5 тракторів,
- у 1924 році – вже 8.
- у 1925 році їх стало вже 41,
- у 1926 році тракторів стало 110.

З усіх тракторів, що є в окрузі – системи "Фордзон" – 88 штук, заповорожців є 3 штуки, а в господарствах цукротресту працює 9 тракторів".¹⁶⁶ Застосування механізованої праці, звісно, сприяло зростанню врожайності зернових культур. І в тій же газеті повідомлялося, що "на Уманщині жито видає на десятину 50 пудів, пшениця – 60 пудів, ячмінь – 57 пудів, овес – 70 пудів." Та ж газета повідомляла про збільшення посівних площ. Зокрема, наводились "площа засіву окремих культур по Гуманщині (в тис. дес.):¹⁶⁷

	1923	1924	1925	1926
Вівса	31	24	26	41
Ячменю	114	103	75	56
Проса	32	29	44	34
Куртоплі	11	9	16	21
Цукрових буряків	6	11	24	27

Помітними були зміни і в соціальній сфері населення Уманщини. Розвиток промисловості вимагав висококваліфікованих робітників, а в той час основна маса населення була неграмотною. Тому актуальною стала проблема поширення освіти серед населення.

¹⁶⁶ Селянська правда. – 1926. – 8-9 жовтня.

¹⁶⁷ Днів. : Там само. – 1927. – 9-10 березня.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Уманська газета "Известия" у рубриці "Распоряжения и действия Советской власти" містила інформацію "От коллегии при комиссариате народного просвещения". У ній було видрукуване "Дополнение к приказу комиссара народного просвещения от 15 апреля 1919 года №19." Радянська влада вживала рішучих заходів для ліквідації неграмотності. Вже перший пункт названого документу оголошував таке: "Еще раз приказываем всем неграмотным г.Умани в возрасте от 19 до 35 лет обязательно зарегистрироваться в одном из указанных в помянутом приказе пунктов для зачисления в открываемую школу грамоты для взрослых..."

Рішучі дії влади були вчасними, оскільки за даними статистичного управління, у грудні 1926 року неграмотних у віці від 10 до 35 років на Уманщині було 157247 осіб. Серед них – жінок 120602, чоловіків – 36645. З цієї кількості у 1926-1927 н/р. закінчили лікнепи 20981 осіб; у 1927-1928 н/р. – 7300 осіб; у 1928-1929 н/р. – 128000 осіб. Тобто, до 1930 року з неписьменністю серед дорослого населення у цілому було покінчено.

У місті створювалась мережа загальноосвітніх шкіл, що забезпечувала навчання дітей. У 1925 році в Умані існувало 19 шкіл (з них 9 семирічних), де здобували знання 4899 учнів. Формувалась система професійної освіти. У липні 1920 року порушено клопотання про відкриття медичної профшколи, яка в лютому наступного року почала працювати. З жовтня 1920 року почалося навчання у школі народного мистецтва (перша її назва – художня студія). У наступні роки відкривалися нові профшколи різного профілю. У 1925 році існували школи – дві індустріально-технічні, дві сільськогосподарські, дві соціально-економічні, художня, курси кооперативні та індустріально-технічні. В усіх цих закладах навчалось близько 1500 осіб.¹⁶⁸

1921 року середнє училище землеробства і садівництва реорганізовано у вищий навчальний заклад – агротехнікум. Того ж року в Тального до Умані переведено педагогічні курси і на їх базі організовані вищі трирічні педагогічні курси (з 1925 року – педтехнікум ім.Т.Г.Шевченка).

Культурно-освітня робота велася через клуби, яких у 1926 році в Умані налічувалось шість. До того ж, діяли окружний селянсь-

¹⁶⁸ Див. : Київський облдержархів. – Ф. р 708. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 192.

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

кий будинок, чотири хати-читальні, два кінотеатри і чотири драматичні колективи. Поширенню театрального мистецтва в місті сприяло перебування в ньому на гастролях у вересні 1920 – березні 1921 року трупи Київського драматичного театру під керівництвом відомого українського режисера і актора О.С.Курбаса. Про це М.Бажан згадував: "Був 1921 рік. Покінчено з нашествия білопопиків. З Умані пішло багато війська, кудись було передислоковано й 45-ту дивізію, при якій театр Леся Курбаса жив і працював в Умані з 1920 року... Поїхав з Умані і сам театр, лишивши після себе об'єднаний цим театром в студію гурток уманської молоді, захопленої тією високою насолодою мистецтва, що її радо дав студію зазнати щедрий талант Курбаса та його артистів".

Велику культурно-освітню й краєзнавчу роботу провадив також окружний історичний музей, заснований 1918 року. Ініціатором його створення був визначний, згодом, діяч української культури, а тоді – викладач історії та географії Уманської чоловічої гімназії Данило Михайлович Щербаківський. Працюючи в гімназії, він у 1906-1908 роках організував гурток гімназистів, які збирали і вивчали археологічні, етнографічні та мистецькі пам'ятки Уманщини. Вже було зібрано чималу колекцію, але місцева влада запідорила у діяльності гуртка політичний ухил. Гурток припинив свою роботу, зібрані матеріали були передані до Київського місцевого музею, а в 1910 році Д.Щербаківський теж переїхав до Києва.

У 1913 році в Умані було створене історичне товариство і поставилася думка про заснування історичного музею. Член історичного товариства П.Курінний у 1913-1919 роках систематизував усі існуючі матеріали. 980 речей було розміщено у п'яти відділах і вони стали основою музею. А в 1924 році у зв'язку з розширенням експозиції музей названо: "Соціально-історичний музей Уманської округи", він одержав окреме приміщення і статус державного.¹⁶⁹

У ці роки розвивалась і бібліотечна справа. Почала функціонувати міська (згодом – окружна) бібліотека, створена з відновленої у 1917 році громадської бібліотеки. До 1926 року в Умані існувало п'ять бібліотек, фонд яких склався з 36,5 тис. книг.¹⁷⁰

Дип. : Вихристюк М. Скарбниця людської пам'яті // Уманська зоря. – 2000. – 17 травня.

Дип. : Матеріали до опису округ УССР. Гуманська округа. – Харків, 1926. – С. 4.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

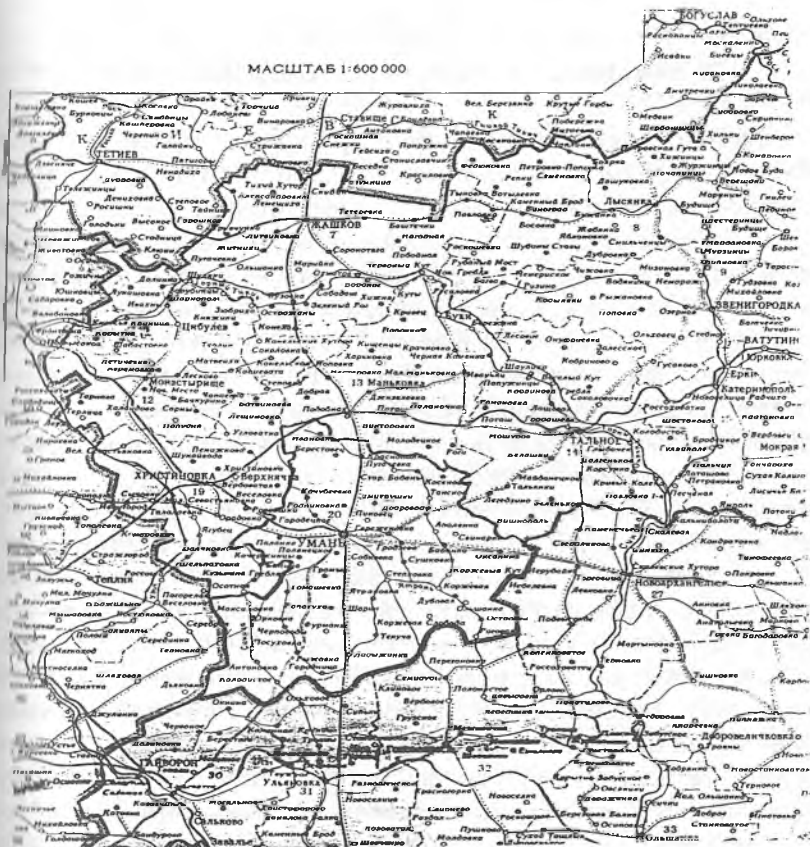
Унаслідок подальших змін адміністративно-територіального поділу республіки 1930 року було ліквідовано Уманський округ. Умань стала центром однойменного району, який у 1932 році ввійшов до складу Київської області. Та соціально-економічний і культурний розвиток краю в 30-ті роки був значно ускладнений протиріччями між владою та життєвими інтересами населення.

У 30-ті роки помітними були зрушення в культурно-освітньому житті населення Уманщини. До 1931 року було здійснено загальне обов'язкове навчання дітей віком від 8 до 15 років. В Умані у передвоєнні роки функціонувала 21 школа, у тому числі вісім середніх, навчалася близько 7000 дітей. До того ж, працювали школа-інтернат для глухонімих, дитяча музична школа і вечірня школа для дорослих. Велику роботу з дітьми проводили будинок піонерів і дитяча технічна станція.

Фахівців з середньою освітою готували технікуми – педагогічний (з 1937 р. – педшколи), медичний, механізації сільського господарства, садово-городній, кооперативний та будівельний (останні два 1936 р. ліквідовано). Агротехнікум у 1929 році перетворено на сільськогосподарський інститут (нині – аграрна академія). 1930 року створено інститут соціального виховання, який у 1933 році перетворено на педагогічний, а 1937 на учительський (нині – педуніверситет).

БУРЕМНІ ПОДІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА УМАНЩИНА

МАСШТАБ 1:600 000

Розділ 6

30-50-ті роки XX століття в історії нашого краю

Окремий розділ історії нашого краю варто присвятити селу 1930-х років. Саме сільське населення було втягнуте у чорний вир сталінської антинародної політики. Адміністративні методи впливу на економіку, що застосовувались під час громадянської війни з метою утвердження радянської влади, перетворились з 1929 року на постійну систему. Вона характеризувалась примусовою продрозкладкою, забороною приватної торгівлі, картковою системою постачання міського населення, інфляційним випуском паперових грошей, експропріацією найбільш заможних селянських господарств, відчуженням засобів виробництва всіх інших господарств з організацією фактично одержавлених колгоспів. Кінцевою метою відновленої з 1929 року воєнно-комуністичної політики було створення такої державної структури, яка б замінювала владу Рад апаратною диктатурою, що служила режиму особистої влади. Щоб забезпечити можливість стягнення продрозкладки, партійно-державне керівництво прийняло рішення здійснити суцільну колективізацію селянських господарств. Повсюдне насадження колгоспів могло відбутися лише примусовим шляхом. І почалася політика тиску на селянство, яке не влаштували низькі ціни на товарний хліб і підвищені ціни на промислову продукцію. Почали спалахувати хлібозаготівельні кризи, а ринкові відносини між містом і селом підмінювались продрозкладкою і реквізиціями. У липня 1929 року, згідно із загальносоюзними рішеннями ВУЦВК і РНР УСРР, постановою "Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів" ввели обов'язкові планові завдання з хлібоздачі з розкладкою плану з кожного села і – за принципом самообкладання на сільських сходах – за кожним господарством з товарною продукцією. Це був кричущий виклик загальнонародним нормам моральності та економічної доцільності, торжество грубої та нерозумної сили. Починаючи з літа 1929 року "закони" такого типу посипалися, мов з рога достатку. Кульмінаційною у цій зливі була друга половина 1932 року. Після цьо-

го й настав голодомор, що був штучним витвором сталінської партійно-державної верхівки.

Щоб нові закони працювали, було застосовано старий, як світ, принцип "поділяй і владарюй". Власті намагалися приборкати опір селян-власників руками селянської бідноти. У згаданій вище липневій (1929) постанові дозволялося 25 % штрафу і грошей, одержаних від продажу майна з торгів, перераховувати у фонди кооперування і колективізації бідноти. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість бідних верств села в експропріації майна заможніших. Та в селянина-власника можна було вилучити вже вирощений хліб, але змусити його постійно працювати на "першу заповідь", як охрестив хлібозаготівельний план Сталін, не змогла б навіть загроза в'язниці або депортації у віддалені райони. Інша річ – праця в колгоспі, під командою бригадира й голови. Тому основним методом стягнення продрозкладки визнали негайну суцільну колективізацію. Усуспільнити селянські господарства по всій Україні планувалося впродовж 1930 року.

Посилення податкового тиску на заможних селян – "куркулів", техніка розкуркулення, організація "куркульських висилків", депортація розкуркулених у віддалені райони, репресії щодо відповідальних працівників партійно-державного апарату за зволікання з розкуркуленням, доля селянських сімей, репресованих згідно з шочинними законами, спроба опору, взагалі вся картина "ліквідації куркуля як класу" знайшла відображення в науковій та художній літературі. Але те, що насправді відбувалося у селах у період колективізації, а потім і голодомору, ще чекає об'єктивного висвітлення і детального вивчення.

Примусова колективізація здійснювалась за сталінським методом протиставлення різних за майновим станом верств селянства. Щоб селянин-власник "добровільно" написав заяву про вступ до колгоспу, його треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. До сел надходили рознарядки із завданнями розкуркулювати певну частину дворів. Одержавлення колгоспної власності виявлялось в авторитарному втручанні до виробничого життя колгоспів, регламентованості їх численними постановами, планами і нормативами, народжуваними на всіх рівнях управлінського апарату – від загальносоюзного до районного.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Почуваючи себе господарями на селі, районні інстанції могли робити все, що завгодно: без будь-якої згоди списували грошові суми з банківських рахунків колгоспів, розпускати їх, штрафувати колгоспників і колгоспи всупереч статутним положенням та існуючим законам, примусово усуспільнювати худобу, об'єднувати артілі тощо. Через безвідповідальне смикання колгоспів районними інстанціями зростали втрати сільськогосподарської продукції, спостерігалося стрімке падіння продуктивності праці у громадському господарстві, причиною якого було змушування колгоспників працювати на державу практично без оплати. А до цього ще й беззаконня та сваволя організаторів колгоспного руху, створення такої ситуації, коли селянин не мав кому поскаржитись, а якщо скарги десь і доходили до вищих інстанцій, то на них ніхто не зважав.

Для прикладу, один документ з архіву:

"Лист розкуркуленого селянина М.П.Запливаного з Сушківки Бабанського району на Уманщині до ВУЦВКУ з проханням про повернення частини конфіскованого майна

7 червня 1929 р.

До Голови Всеукраїнського виконавчого
комітету Г.І.Петровського

Гр. с.Сушківки Бабанського р-ну на Уманщині
Мусія Павловича Запливаного

Прохання

Під час проведення на Уманщині в травні місяці б.р. хлібозаготівельної кампанії сільська організація визначила мені 200 пудів збіжжя, щоб я його продав державі. В минулому році в мене було посіву всього 3 дес.: 1,5 дес. Озимини та 1,5 дес. ярини. Озимина в мене вся загинула і про що, безумовно, відомо сільраді. Ярого хліба я мав всього 120 пудів при наявності в мене 5 душ сім'ї, 1 коня, 1 корови.

Коли в призначений термін я не здав 200 пудів хліба, у мене місцевою владою конфісковано все моє майно та продано з аукціону (список конфіскованого майна при цьому додається). Я звертався до районної та окружної влади, щоб повернути мені хоч коняку, корову та воза, і в цьому мені відмовлено...

Я дуже прошу Вашого розпорядження про повернення мені корови, коня та воза та ковальського приладдя – речей, які мені дуже потрібні для господарства.

7.VI.1929 р.

Запливаний Мусій. ¹⁷¹

¹⁷¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: 36. док. і матер. – К., 1993. – С. 98.
118

Прочитавши такий лист, що був криком душі селянина, не важко здогадатися про ставлення його автора до влади, яка лишила сім'ю всіх засобів існування. Лишившись всього, що наживалось багатьма роками виснажливої праці, перетворившись із заможного господаря на злидаря, цьому селянину нічого не лишалося як поступати до колгоспу.

Але і в колективних господарствах було багато сваволі, насильства, адміністрування. Архівні фонди містять багато скарг селян, що були невдоволені і новою владою, і колгоспами, і діями сільської бідноти, яка не маючи що втрачати, опинялася серед активістів колективізації. Наведемо текст ще одного архівного документу, що ілюструє дії місцевої влади:

"Скарга жителів с.Монастирище Уманського округу до Наркомзему УСРР про адміністрування місцевої влади під час весняної посівкампанії

29 квітня 1930 р.

[Із] Монастирища, Харків, Наркомзем
Посівтрійка

Жалоба

Прохасмо негайно вислати представника для перевірки посівкампанії, бо місцева влада постанов центру не виконує, а роблять по своєму бажанню. До сього часу тисячі гектарів землі не обсіяні, наєння все лежить по гамазях, а влада проводить адміністрування. Хто засіяв поодинокі – переорюють їх посіви, людей б'ють, арештують, поодиноким господарствам дільниці не указані.

Монастирище, Летичівка на Уманщині:
С.Тепиця, Козій, Витрученко, Манджула.¹⁷²

Подібних документів можна наводити чимало, але узагальнюючи, зазначимо, що у радянській літературі ці проблеми обходилися увагою і ніколи не робились спроби виявити, як позначилась на колгоспах гостра соціальна напруженість, викликана державною політикою поляризації села, тобто розпалювання об'єктивно існуючих суперечностей між різними верствами селянства. А докуме-

¹⁷² Колективізація і голод на Україні. – С. 184.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

нти свідчать, що наділення владою людей, які були мало пов'язані із сільським господарством, при ігноруванні середняків і придушенні різними способами більш-менш заможної частини селянства приводило до дезорганізації і деградації виробництва навіть за відсутності хлібозаготівельної розкладки. Така ситуація складалася тоді, коли рівень безгосподарності переходив за критичний, а колгоспи нічого вже не могли віддати державі.

Наближаючись до проблеми виникнення голодомору 1932-1933 років, одразу зазначимо, що найголовнішою і постійною причиною дедалі більшої дестабілізації становища на селі була сталінська політика воєнно-комуністичного штурму, яка супроводжувалася безповоротним вилученням величезних обсягів сільськогосподарської продукції. Звернувшись до офіційної статистики, проілюструємо це такими даними: упродовж січня-листопада 1930 року держава витиснула з селянського сектора України 400 млн пудів хліба; за січень-листопад 1931 року з колгоспів та одноосібників на Україні було вилучено 380 млн пудів хліба. Урожай 1931 року був значно меншим, ніж у попередньому році, а втрати зерна внаслідок зростаючої безгосподарності і відвертого небажання селян працювати задурно збільшувались. У результаті цього запаси хліба до нового врожаю стали зовсім мізерними і на порогах селянських осель постала примара голоду. Вже з грудня 1931 року зустрічаються повідомлення про загрозу голодної смерті, а навесні 1932 року, коли закінчилися їстівні припаси, заготовлені переважно на присадибних ділянках, в Україні почався повальний голод.

Незважаючи на загалом добрий врожай 1932 року, сільське господарство виявилось неспроможним забезпечити потреби промисловості та експорту у зерні. Потік зерна, який у попередні роки надходив на елеватори і державні зсипні пункти, перетворився на тоненьку цівочку. З червня до жовтня 1932 року з колгоспів та одноосібних господарств України вдалося витжати лише 132 млн пудів хліба. Знову вибухнула хлібозаготівельна криза, наслідком якої стало посилення тиску на вже голодуюче селянство. Хлібозаготівельні зими 1932-1933 років супроводжувалися знущаннями над селянами, подвірними обшуками з крючками і щупами, конфіскаціями одержаного на трудодні і т.д. Конфісковувався не лише хліб, а й будь-які продукти (картопля, м'ясо, сало тощо), заготовлені селянами до нового врожаю. Очевидно, що подібні конфіскації були свідомо спря-

мовані на повільне фізичне винищення селян. Документальних підтверджень цьому немає, але факти переконливо це засвідчують. Бо коли державними інтересами можна пояснити конфіскацію хліба, то відсутня всяка логіка і здоровий глузд за такої ситуації, коли члени продзагону, не знайшовши ніяких запасів продовольства у господарстві, розбивають об долівку горщик з вареною квасолею або картоплею в лущиннях, розтоптавши все це ногами під голодними поглядами дитячих очей, що виглядають з печі.

Те, що відбувалось у селах у 1933 році не знайшло адекватного відображення ні в архівних документах, ні в літературі. Партійно-державні органи зайняли позицію цілковитої мовчанки про цю штучно створену катастрофу, встановлювалась сувора заборона на слово "голод" і офіційна статистика, звісно, голодних смертей не фіксувала. А села почорніли, принишкли і душилися в сльозах пекельної голодної смерті. До якого ж стану потрібно довести матір, щоб вона з'їла свою милолітню дитину? В якому ж становищі опинилися хлібосольні, добрі, богобоязливі селяни, що не оплакували, не ховали за християнськими традиціями померлих членів сімей, а вивозили і вкидали їх до однієї ями. А то і вивезти не було кому, бо вимирали цілими родинами.

Цей чорний морок, що опустився на села в 1932-1933 роках штучно створювався могутньою силою – надзвичайною хлібозаготівельною комісією, надісланою в Україну під керівництвом одного з найближчих співробітників генсека Сталіна В.Молотова. Ні протоколів засідань, ні інших письмових доказів своєї антинародної діяльності ця комісія не лишила. Але стан, до якого були доведені сільські жителі партійно-державною верхівкою в ці роки, відображають інші архівні документи. Для повнішого розуміння трагізму ситуації, в якій опинилося селянство, наведемо повністю текст такого листа:

"Лист до Й.В.Сталіна комсомольця Пастушенка з с.Полонисте Бабанського р-ну на Вінничині про вивіз хліба в хлібозаготівлю й голодування колгоспників

10 лютого 1932 року.

Добрий день шановний секретар ВКП(б), товариш Сталін!

До Вас пишу листа з України з глухого закутка села. Візьміть військову карту і знайдете село на річці Ятрань, зветься Полонисте на

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Уманщині Чабанського району. Ось таке вислухайте, тов.Сталін! Село має 317 дворів, колективізоване на 100%. А що, тут думаєте радянська влада? Ні, не радянська, а чисто буржуазний сгрій. Пригадайте панщину, 6 днів роби панам, а 7-й – неділя, в яку не можна робити, бо свято. Так і на селі, щодня роблять в артілі. Коло дому нічого, крім будівель, а ти податок із дому дай за те, що робили в колгоспі, самообкладання віддай, позику підписався в колгоспі на 40 крб. – віддай із дому. Третій рік в колгоспі усульньо все, та ще й хлібозаготівлю дай за ту землю, що здав у колгосп [за] 3 роки. Не йди до колгоспу за хлібом, бо ще й сам здай пудів 45 з 3 дес.поля, ну і пай у кооперації 28 крб., аванс і будівництво до 15 крб. здай з дому, а [за] продукти за три роки – копійки грошей, отаке життя.

Село виконало план на 65%. Колгосп вивіз весь хліб до фунта всі культури. Зараз коням ні в зуб, лише пшенична січка і кроплять мелясом, вже загинуло 56 коней. На селі щоденно гине з голоду 3-4-6 коней, нема ні зернини. Свиной було розвели 500 штук, вже подошло з голоду 184 штуки. Лише мається 60 корів, з яких в м'ясо йде 46 штук, а на все село лишається на 1932 рік 14 штук. Оце вам розплід скота, бо район буряково-скотарський і є передбачення, що протягом двох місяців погине вся худоба. І починають вимирати з голоду люди, пухнуть, діти кажуть "хліба, хліба". Не думайте, Шановний керівник, що не робили люди (і вдарно), але [був] недорід, який до уваги ніхто не бере. Прошлий рік урожай був середній і то ледве прожило населення і план був 38 тис.пуд., а зараз 57 тис.пуд. Зараз буксир над буксиром, бригада 86 осіб ходить 3 місяці і нічого не зроблять, день у день ходять під кожну хату. Від початку кампанії уже перешпарили разів 60 кожну хату. Забрали до фунта всі городні [культури]. В колгоспників [залишили] на душу 2 пуди картоплі, а всю до фунта – в заготівлю. Ніякого передбачення на весняний посів, насіння ні фунта [немає], ні якої культури – ні картоплі, ні фасолі, ні віки, ні чечевиці, ні гороху, ні гречки, ні проса, ні ячменю, ні вівса. Ні сої – все до фунта. І буряки, і капусту квашену забрали, і забирають курей. І здають селяни, бо нічим годувати. Іде тасмний забій кролів. Оце таке, товаришу Сталін.

Трудодень обійшовся 37 коп., [а] пара чобіт – 36 крб. пара черевиків – 26-22 крб., костюм – 80 крб., який був 25 [крб.] прошлий рік. Ви розумієте, що і пачка папірос 35 коп. розкурочних. Отак, тов.Сталін, сто день на пару чобіт, зрівнялівка. Довели владу рад. Керують [не] робітники і селяни, [а] поміщики, та буржуї, тому що робітник не буде висисати останньої крові й серця, тому що він розуміє голод і холод. Фунта соломо не дають, в хатах холод, розкуркують бідняків, колгоспників викидають з колгоспу за те, що хліба не дають. Зажим – не дають селянові балакати на зборах, садять в БУПР. [Кажуть],

"ми тюрем не будуємо, а руйнуємо", а в нашому районі уже 9 кулацьких хат повних. З будинки збудували нових, садять і судять нізачо. Що захотіли активісти, то й зроблять, а маса ні при чому. Сільрду вибрали, але й жодного члена вибраного, всі нові чужі люди, не вибрані, і та ж кооперація, і все.

Маса населення підбурена проти радвллади, немає ніякої культроботи, одна хлібозаготівля й годі, сільбуд закритий, ніхто не йде, чекюочи з дня на день смерті. Робітникам, які працювали колись у колгоспі, а зараз пішли на промисловість, їх дітям і дружинам немає спокою. Пайок, який привозять, забирають голодні. Вечором не можна вийти в село, б'ють каміннями, скидають чоботи, в кого є, населення босе, голе, голодне, діти не відвідують школи, тоже босі, голі і голодні, [без] гарячих сніданків [не] один місяць і хліба, лише чай без цукру. В селі ні гасу світить, ні мила, про жири, то й не згадуй, немає соняшника, ні фунта з 40 га не залишилось, все в заготівлі.

Отак-то, про те, що нема й не говори, бо стільки розікрали, не шукай ніде, щоб купити хліба, бо звуть опортуністами. Отаке-то на селі, хоч суди і кажи, що опортуніст. Ні, я радянський, сам щодня по хліб хожу.

Комсомолец, секретар осередку, член бюро РКМ Пастушенко. Відповідь персонально на адресу: Бабаєвський р-он УСРР, Полонисте, секретар осередку ЛКСМ.

З оригіналом згідно

Голова Бабанської рай КК-РСІ Максименко.
(Засвідчено печаткою Бабанської рай КК)"

Звісно, що подібні листи до Сталіна не доходили, але дивно й те, що такий крик душі зберігся десь у канцелярських лабіринтах і доніс до нас живий подих тієї доби. Адресат, ймовірно, поплатився за подібну кореспонденцію власним життям, але і мовчати доведеним до відчаю людям було не в силу.

Обідрані і залякані селяни напівголодними і виснаженими зустріли весну 1932 року. В багатьох селах Уманщини весняну посівну кампанією не було чим проводити, бо колгоспи залишились без насінного фонду і тяглової сили. Наведемо текст одного офіційного документу, який, як говорять, коментарю не потребує.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

"Довідка інформаційного сектору оргінстру ЦК КП(б)У про стан Уманського району Вінницької області на 5 травня 1932 р.

16 травня 1932 р.

Катастрофічний стан тяглової сили.

На 5 травня було засіяно лише 18,8% площі ранніх ярових (треба посіяти 21301 га, посіяно – 3669 га). Незважаючи на героїчні зусилля колгоспників й на те, що в багатьох місцях району сіють руками, є загроза недовиконання плану сівби через катастрофічний стан тяглової сили.

З 9744 коней в районі 50% непридатні до жодної роботи, бо в багатьох селах (Осітна, Черповоди, Колодисте, Фурманка) не було навіть грубих кормів й коні надто виснажені. Але й ті коні, що працюють, дають від 40% до 10% норми (замість 10 га на коня дають ледве 1-4 га). В селах: Черповоди, Фурманка, Городниця, Колодисте, Коржова Слобідка, Краснопілка, Старі Бабани, Осітна коні так знесилені, що не можна знайти й пари з них, щоб привезти пального для тракторів. В с. Городниця запрягають в культиватор пару коней, які доходять до половини гін; тоді перепрягають їх і працюють на другій парі і т.д. Так працюють коні майже в усіх селах. В с. Рижавка для оранки під буряк запрягають в плуг 4 пари коней, але й вони його ледве тягнуть.

Одноосібники теж тягла не мають. В с. Гереженівка 84 господарства має 16 коней й то частина з них непрацездатна.

Трактори через шкідницький ремонт й несвочасну надсилку запасних частин почали працювати лише 4 травня.

Голод й політичні настрої в зв'язку з цим

Відпущених продуктів зараз вже в більшості сіл району не вистачило. Припинилось громадське харчування й паралізувало всю роботу. Знову збільшились захворювання від голоду, збільшилась смертність. В с. Фурманка лише з 1 до 5 травня вмерло від голоду 24 чоловіки. Є села (Дмитрушки, Фурманка, Ладжинка, Ропотуха), де смертність носить масовий характер. В с. Дмитрушках немає такого дня, коли б не вмерло 5-6 чоловік від голодної смерті. Недоїданням охоплені села району, за винятком с. Явратка, де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викопують торішню гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та приводить до захворювання й збільшення смертності (с. Паланка виявлено випадки

смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті, в с. Степківці виявлено факт людоїдства. Бідняк колгоспник М. 34-х років, що довгий час недоїдав і годувався дохлими кіньми та ін., вночі 27 квітня убив свою дитину 2-х років, порізав на шматки, жінка варила і годувались вони 2 дні. Потім він хотів убити і другу дитину 4 років, але жінка заперечила.

Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. Збільшуються крадіжки, грабунки, головним чином, скотини для їжі. Такий стан з харчуванням відбивається на посівкампанії: частина зовсім непрацездатних, частина виїжджає за купівлею хліба в промислові центри, до Ленінграду, Москви, причому їдуть, головним чином, працездатні, внаслідок чого – плінність в бригадах, низька продуктивність праці, в деяких селах працюють замість дорослих діти.

В зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл, збільшення захворювань від голоду, смертності, в зв'язку з непрацездатним станом тяглової сили – політичний настрій колгоспників, подекуди й активу, незадовільний, в деяких селах носить контрреволюційний характер...

(З інформації секретаря РПК т.Геращенко)

Інформатор оргінстру ЦК."¹⁷³

Подібна інформація надходила до найвищих державних органів відусіль і вимагала радикальних змін в економічній політиці. Але генсек наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища, найбільше побоюючись просочування інформації за кордон. Документація партійних органів мала гриф "цілком таємно" і Сталін не бажав обговорення проблеми голоду. Адже воно б означало визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок авантюристичної політики "наступу соціалізму по всьому фронту". Але ж катастрофічна ситуація вимагала якихось дій і влада змушена була вживати певних дій.

У 1932 році партійно-державне керівництво змушене було відмовити в правах торгівлю. Тим самим визнавалася безперспективність подальших спроб будувати безринкову воєнно-комуністичну економіку. Селянська торгівля дозволялася з травня 1932 року, але

¹⁷³ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 163-165.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

торгівля хлібом реально могла розпочатися тільки з середини січня 1933 року, після виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 року. І в той же час, з грудня 1932 року запроваджувався паспортний режим та інститут прописки для населення міст і новобудов, що адміністративно закріплювало селян у колгоспах. Водночас до мінімуму було скорочено присадибні ділянки колгоспників, щоб вони могли забезпечувати свій прожитковий мінімум лише працею у громадському господарстві.

Тільки у січні 1933 року було скасовано безмірну продрозкладку. Замість неї запроваджувалися обов'язкові поставки хліба державі колгоспами та одноосібниками. Цим поставкам було надано характер додаткових зобов'язань. Всім зерном, виробленим понад твердо зафіксований податок, селяни діставали право вільно розпоряджатися, у тому числі реалізувати лишки у торгівлі. Цим у них мала створюватись зацікавленість у розвитку громадського господарства колгоспів. Але, все ж, державний продовольчий фонд, як і раніше, формувався не закупками з ринку, а шляхом примусу, через обов'язкові поставки, що зберігали натуральну форму. На зміну продрозкладці прийшла система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці та його натуральній формі між працівником і державою.

Проведені зміни у відносинах між містом і селом відкривали деякі перспективи розвитку колгоспного ладу, але не могли дати негайного ефекту. До того як розпоряджатись врожаєм 1933 року, потрібно було ще дожити. А восени і впродовж зими 1933 року загроза голодної смерті була реальною для більшості населення Уманщини. У матеріалах звітності партійних органів наводилось чимало прикладів з життя, доведеного до відчаю, населення Уманщини. Ось для прикладу: в "Доповідній записці Київського обласвиконкому Раднаркому УСРР про тяжкий продовольчий стан в області...", датованій лютим 1933 року, повідомлялось, що "в Уманському районі в с. Кочержинцях громадянка О., 47 років, забила та з'їла свою дочку 7 років. В тому ж селі колгоспник О., 50 років, харчувався м'ясом своєї жінки, що померла від голоду. Двоє дітей О. теж померли від голоду."¹⁷⁴ І такі випадки не були пооди-

¹⁷⁴Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.377.

покими, бо весь Уманський район був серед найбільш потерпілих від голоду районів Київської області.

Знову наведемо дослівно частину тексту архівного документу, який тривалий час, як секретний, зберігався в компартійному архіві. Це – "Довідка ДПУ УСРР про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України", датована 12 березня 1933 року і підписана помічником начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Александровським. В ній становище в Уманському районі змальовано так:

"Из 39 сел района продзатруднениями охвачено 22 села, где голодет 1076 семей с общим количеством 33336 человек, из них: колхозных семей – 678, единоличных – 398.

Среди голодующих отмечены массовые заболевания безбелковыми отеками.

В Умани имеется свыше 100 семей красноармейцев, которые находятся в тяжелом положении, так как совершенно не получают продуктов питания. Красноармейские семьи целой делегацией посетили командира дивизии, расположенной в г. Умани, с просьбой об оказании помощи.

По городу и селам значительно увеличилась смертность на почве голода. За февраль месяц умерло от голода 230 человек. Кроме того, в больницах умерло 103 человека, подобранных милицией на улицах в совершенно истощенном виде.

Также увеличилась беспризорность, налеты и кражи продуктов питания. Зарегистрировано 10 убийств, произведенных исключительно для грабежа продуктов питания.

Президиумом райисполкома создана специальная помощь голодающим. В Умани организованы 2 столовые на 300 человек – одна для детей рабочих, другая для неорганизованного населения. В селе Текучем открывается детдом на 150 детей с обслуживанием 6-ти близлежащих сел. Этому же селу намечено оказать одновременную помощь голодающим колхозникам и единоличникам."¹⁷⁵

А в "Листі Київського обласного відділу ДПУ голові ДПУ УСРР про тяжкий продовольчий стан, посилення смертності у ряді районів області і заходи надання допомоги населенню" від 12 березня 1933 року вказувалось, що в місті Умані

¹⁷⁵ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 431.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

"...зарегистровано 120 випадків смерті на ґрунті виснаження. Відзначені факти опухання робітників ударників з великим виробничим стажем. На кладбище щодня знаходять непогребені трупи, вивозимі туди родичами.

... В перших числах березня були відзначені три випадки, коли голодаючі набрасувалися на вулицях на коней, тут же їх убивали і м'ясо розбиралося для їжі. Так були знищені коні Пиковецького заводу, Кочержинського колгоспу і кооператива

... В році за останнє час щодня підбирають десятки трупів, а також десятки виснажених, частину яких в лікарнях умирає.

В березні подобрано – 400 трупів

В лютому – 518 трупів

За 8 днів березня – 248 трупів.

Крім цього, в місті щодня підбирають 100 і навіть більше брошених дітей..."¹⁷⁶

Не маючи змоги проаналізувати наведені у цитованих документах цифри, все ж зазначимо, що вони вражають та вказують на масштаби цієї трагедії. Певна річ, що вони готувалися представниками державних і компартійних органів, тобто мали офіційний характер, а тому і наведеній статистиці не варто довіряти стовідсотково. Бо не віриться, що районні керівники прагнули перед вищестоящими органами показати справжні результати свого господарювання, а тому, ймовірно, що і стан справ у районі вимагали негайної допомоги голодуючому населенню. Така допомога організовувалася з весни 1933 року. Для підтвердження наведемо текст одного документа, збереженого у центральному компартійному архіві.

"Доповідна записка Уманського райкому партії Київської області Центральному Комітету КП(б) У про тяжкий продовольчий стан у місті і селах району і заходи допомоги населенню

20 березня 1933 року

В нашому районі недоїданням і зв'язку з цим опуханням охоплено 29 сіл та місто Умань. По селах нараховується 6411 чоловік та по місту – 775 чоловік.

¹⁷⁶ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 436-437.

30-50-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

Для надання допомоги нами мобілізовано місцеві ресурси в кількості 3689 кг борошна і видано в села, 816 кг цукру, 412 кг цукерок, отримано для сіл першу допомогу – 9 т. і розподілено по селах, отримано другу допомогу 45 т. і теж 40 т. розподілено по селах.

Допомога видається на руки сім'ї, тим що не можуть ходити зановити додому.

Для дітей по 25 селах організовано харчпункти, частково по школах, а в більшості в окремих приміщеннях, куди зібрані безпритульні діти, а ті, що мають батьків, приходять харчуватись. Дітям, що не можуть ходити, приносять піонери, школярі їжу додому. Крім того організовано в місті додатковий дитбудинок на 100 дітей, для сільських у с. Текуче на 150 дітей, організовано 11 дитясел на 400 дітей, з них 5 ясел – Комітетом Українського Червоного Хреста.

Зараз приступили до організації стаціонарів в 14 селах на 300 чоловік. До кожного стаціонару надсилається лікар та сестра, що будуть працювати в стаціонарах та надавати допомогу й поради хворим поза стаціонаром. Виділено для стаціонарів крім місцевих ресурсів 1000 пудів гречки та 30 пудів цукру.

Частина опухших і зовсім хворих одужує, стан їх кращає, але кількість не зменшується. В деяких селах: Черповоди, Фурманка, Городецьке навіть збільшується бо опухають нові, що не мають харчів.

Смертність на ґрунті недоїдання зменшилась. Випадків людоїдства – 18, трупоїдства – 2.

В місті родин робітників опухших, яким надається меддопомога – 103, в них 412 душ, декласованої людності – 93 родини, в них душ – 359, хоч це не повні дані, бо не взято в рахунок поодинокі випадки, частково недоїдаючих та не перевірено все місто.

Серед школярів міста виявлено понад 400 дітей, що недоїдають, з них більшість опухлих.

Збільшується весь час безпритульність, що йде за рахунок міста й села як Уманського району, так і сусідніх районів.

Для допомоги по місту нами вжито таких заходів: організовано їдальню для видачі безкоштовних обідів на 400 осіб. Організовано їдальню на 250 дітей.

Робітникам з виробництва недоїдаючим та опухшим видано 100 пайків. Кожен пайок: 10 фунтів борошна, 1 фунт цукру та 1 коробка консервів.

Підібрано з вулиці в дитбудинки – 200 безпритульних.

Відкрито лікарню для виснажених, в якій лікується 48 чоловік, всі робітники.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Розширено будинок грудних дітей до 28 осіб та будинок для дітей дошкільного віку на 65 дітей.

Видано допомогу за рахунок місцевих ресурсів і отриманих з області:
Мобілізовано внутріш. ресурсів для міста

крупы	500 кг
толокна	100 кг
картопляного борошна	30 кг
печива	200 кг
сахару	100 кг
Одержано з області та розподілено	
борошна	260 кг
кукурудзи	5000 кг
сахару	1000 кг
м'яса	30 кг
повидла	212 кг
печива	1 ящик
консервів	495 коробок

Розподілено:

Робіт. пайків	- 1 раз 120х10 фунтів борошна
- " - "	- 2 - " - 125 коробок консервів, м'яса по 1 кіло
- " - "	- 3 - " - 100 х 10 фунтів борошна

Розподіл виснаженим:		Розподіл по школах:	
борошна	300 кг	консервів	170 коробок
м'яса	30 кг	повидла	192 кг
консервів	75 коробок	цукру	160 кг
цукру	50 кг	печива	30 кг
		борошна	

Декласованій людності:

Борошняних пайків	25х10 фунтів – 100 кг
Цукру	25х1 фунт – 10 кг
Консервів	125 коробок

Через лікарню виснажених пропущено з 25 січня – 173 чоловіка, з них виписали здоровими – 85 чоловік, померло 47 чоловік, зараз на лікуванні – 41 чоловік.

Опухання по місту, незважаючи на надану допомогу, збільшується, воно йде за рахунок опухання нових, збільшується й смертність. Так, за лютий вмерло 243 чоловіка, за 13 днів березня 282.

30-50-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

Щоб зліквідувати опухання і захворювання як по місту, так і по селах, потрібно надати систематичну харчову допомогу, що дасть можливість при застосуванні медичних і профілактичних заходів ліквідувати опухання та смертність від недоїдання.

Про допомогу окремим селам (крім місцевих сільських ресурсів) прикладаються таблички.

Секретар РПК Герашенко.

(Харч. допомога)

Відомість місцевих ресурсів на видачу пайка по селах Уманського району для посилення харчування

№ п/п	Назва села	борошна	цукру	цукерок
1	Собківка	88	16	-
2	Піківець	92	16	-
3	Гереженівка	89	24	-
4	Полянецьке	189	24	36
5	Ропотоха	211	48	48
6	Фурманка	178	32	32
7	Паланка	156	16	-
8	Синиця	111	24	-
9	К.Гребля	34	48	-
10	Війтівка	212	24	40
11	Ксендзівка	360	32	80
12	Ст.Бабани	196	32	-
13	Краснопілка	133	48	72
14	Черповоди	394	48	72
15	Дмитрушки	312	48	52
16	Антонівка	76	24	-
17	Громи	100	16	20
18	Степківка	79	24	-
19	Максимівка	107	24	-
20	Текуча	152	32	-
21	Кочержинці	150	48	-
22	Кочубіївка	100	48	-
23	Посухівка	100	24	-
24	Городецьке	150	32	-
25	Передмістя	100	48	-
26	Шарино	-	16	32
Разом :		3869	816	412 кг

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

(Держхарчпозика)

Відомість на видачу харчової допомоги колгоспам Уманського району

№ п/п	Назва села	дорослим	дітям	разом
1	Собківка	88	128	216
2	Піківець	92	124	216
3	Гереженівка	89	120	209
4	Полянецьке	189	210	309
5	Ропотохуа	211	320	531
6	Фурманка	178	-	178
7	Паланка	156	200	356
8	Синиця	111	160	171
9	К.Гребля	34	320	354
10	Війтівка	200	120	320
11	Ксендзівка	360	160	520
12	Ст.Бабани	196	140	336
13	Краснопілка	131	320	451
14	Черповоди	350	320	670
15	Дмитрушки	300	320	620
16	Антонівка	76	120	196
17	Громи	200	80	280
18	Степківка	79	128	207
19	Максимівка	100	80	180
20	Текуча	130	80	210
21	Кочержинці	130	320	450
22	Кочубівка	150	320	470
23	Посухівка	100	160	260
24	Городецьке	-	320	320
25	Передмістя	-	160	160
26	Рижавка	100	200	300
27	Осігна	250	160	410
Разом:		4000	5000	9000 кг

Крім цього видано для дитячої оздоровчої кампанії по лінії здоров'я вв'їдділу цукру – 89 кг, крупи – 11 кг. Олії – 7,5 кг.¹⁷⁷

Про механізми розподілу цієї допомоги сім'ям голодуючих ми маємо документальних свідчень не маємо, але сподіваємось, що завдяки їй якусь частину людей з пазурів голодної смерті видерти вдалося

¹⁷⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 459-463.

На кінець 1933 року, коли, забравши життя мільйонів людей, голод в Україні вгамувався, його безпосереднім винуватцем – партійно-радянському керівництву хотілося якнайскоріше перегорнути цю трагічну сторінку в нашій історії. Замовчуючи, як і раніше, сам факт голоду, керівництво республіки, про що свідчать документи, намагалися роботи наголос на його надуманих причинах. Головною з них, за подачею Сталіна та його "соратників", була діяльність контрреволюційних націоналістичних елементів. Тому і було розпочато кампанію викриття "націоналістичного ухилу" республіканського керівництва, проводилися чистки партійних організацій і пошуки ворогів радянської влади. Така діяльність супроводжувалась блюзнірськими твердженнями про успіхи сільського господарства України у 1933 році. Отже, трагедія українського села була схована під таємничим покровом забуття, який тримався майже шістдесят років. Але з аграрних перетворень на рубежі 1920-1930-х років слід робити належні висновки і сьогодні, коли відбувається остаточний злам командної системи і розвиток дійсної самостійності трудових колективів, а ведення виробництва на основі поєднання ринкоманітних форм власності та видів господарювання становить стержень перебудови в аграрному секторі економіки.

... Та час минав, його неспинна ріка поступово згладжувала і вирівнювала береги. Життя продовжувалось і зарубцьовувались рани у душах і серцях нескореного українського народу. Люди жили бідно, але були задоволені, бо з кожним роком їх життя істотно поліпшувалось. Благоустрій населення порівнювався не з нормальним людським життям, а з тим, що було в 1933 році. Директивно кероване і плановане "п'ятирічками" народне господарство розвивалося хоч і не такими темпами, як стверджувала офіційна радянська статистика, але завдяки ентузіазму і героїчній, самопожертвенній праці мільйонів трудівників було створено могутню економічну базу.

Та творча праця трудящих була перервана зловіщим нападом гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Розпочалася Велика Вітчизняна війна і одну з героїчних сторінок в її історію вписало оповіщення Уманщини.

У серпневі дні 1941 року в Умань вступили фашистські загарбники і 943 дні тримали його в неволі. На початку серпня для військ

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Південно-Західного напрямку склалася несприятлива обстановка. Перше серпня стало переломним днем для 6-ої і 12-ої радянських армій в Уманському котлі. Вранці командувачі П.Г.Понеделін й І.М.Музиченко доповіли по радіо військовій раді фронту і Ставці: "Становище стало критичним. Оточення 6-ої і 12-ої армій закінчено... Боеприпасів немає. Пальне закінчується". Спроби вирватися з оточення були безуспішними. 7 серпня опір радянських військ був зламанний. За німецькими даними під Уманню було взято у полон 103 тис. радянських солдатів і офіцерів. Війська Південного фронту лишилися двох армій, їх командувачі генерали П.Г.Понеделін та І.М.Музиченко опинилися у полоні. Про число вбитих можна лише здогадуватися, бо очевидці розповідали, що вода у річці Синюсі в ті дні стала рудою від крові.

Через деякий час окупанти заходилися винищувати мирне населення Умані. Коли у Варшаві у 1959 році судили гауляйтера України Е.Коха, то слідство встановило, що він мав перетворити Уманщину на свій заповідник для полювання на диких звірів. Тому все населення її підлягало винищенню. І понад 25 тис. осіб з 40 тис. довоєнного населення міста були знищені.

Полонених з-під Підвисокого зігнали в кар'єр колишнього Уманського цегельного заводу. 10-гектарну площу обслунали двома рядами колючого дроту, звели сторожові вежі, встановили на них кулемети і потужні прожектори. У двометровому міжрядді бігали злючі вівчарки. Глибина кар'єру, за свідченнями спеціалістів заводу, була різною. Де вибирали руду глину на виробництво цегли, вона сягала 6-7 м, а де вибрали і черепичну червоно-буру глину, глибина сягала 15 м. Трохи згодом площа табору збільшилась до 15 гектарів, а кількість в'язнів, за свідченням німецького архівного документа, досягла 70 тис. Однак, свідок з тієї ями, відомий російський поет Є.Долматовський у книзі "Зелена брама" стверджує, що фашисти нагнали у табір майже 80 тис. полонених.

В'язні "Уманської ями" цілодобово знаходились під відкритим небом. Д.Д.Самарцев з ескадрону зв'язку 10-ої дивізії згадував, що погода у серпні була примхливою – то пекло сонце і люди, стиснуті на дні "ями", як оселедці в бочці, знемагали від спеки, то цілодобово лив дощ. Глина перетворювалась на в'язке місиво, з якого важко було витягти ногу. Коли починало темніти, з веж лунали команди всім лягти і не підніматись до ранку. Лягати не було де,

сідали на болото, тулились один до одного, аби трішки зігрітися, бо часто зверху ще й дощ поливав. По настилу з людських тіл всю ніч снували снопи світла прожекторів. Якщо охоронці де помічали постать, що піднялася, відразу ж лунала автоматна черга. Падав мертвим той, хто піднявся, а часто й ті, хто були поруч.

Щоб схватись від дощу, люди часто вигрібали руками нори у стінах глини, яка намокнувши, часто обвалювалась і хоронила заживо багатьох нещасних. Протягом кількох тижнів в'язням не давали ні їжі, ні води.

ДО "Уманської ями" приганяли для "обезсилювання" голодом полонених з усіх фронтів, у тому числі з-під Сталінграда, Ростова, моряків, що обороняли Севастополь, Керч, Феодосію та інші приморські міста.

Крім "ями" в Умані було ще кілька так званих ревірів (таборів для хворих і поранених). Один з них розташувався у двоповерховому будинку колишнього гуртожитку цегельного заводу; інший – у клубі залізничників; а третій, найбільший, знаходився на території теперішньої адмінзони дендропарку "Софіївка", у довоєнних складських приміщеннях місцевої військової частини. В останньому, що існував до осені 1943 року, знаходилося до 3 тис. поранених.

За період німецької окупації місто дуже змінилося. Усіх євреїв, яких фашисти застали в Умані, загнали в гето, за колючий дріт. Їх, як і циганів, знищували без будь-яких причин, а українцям у крапцюму випадку випадало бути довічними рабами. Бо коли в корпусі теперішнього педагогічного університету хтось відкрив платну українську гімназію із Законом божим, то нова влада цього не потерпіла. Німці з поліцаями оточили її і всіх учнів з молодшими учителями відправили на каторжні роботи до Німеччини. Ще й було оголошено, що для українців ніяких гімназій і училищ не має бути. На хлопців і дівчат влаштовувались справжні облави і щоб не втрапити до Німеччини молодь ховалася, тікала в поле тощо.

Нацистська верхівка раділа своїм перемогам. Оточення радянських військ під Уманню Гітлер розцінював як досягнення першої стратегічної мети групи армій "Південь". І на початку серпня 1941 року він відвідав штаб-квартиру цієї групи армій. У Центральному архіві Міністерства оборони м.Подольська зберігається трофейний німецький альбом, де є фотографія фюрера і дуче Муссоліні, які

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

саме у цей час побували під Уманню. А в щоденнику начальника німецького генерального штабу Ф.Гальдера є підтвердження цієї зустрічі зі вказівкою точної дати – 28 серпня. Що ж робили два диктатори в Умані у серпні 1941 року?

Згідно з планом німецького командування основні сили групи армій "Південь" переміщувались на південь до Донбасу та Кавказу, географічне ж розміщення Умані відповідало цьому напрямку. Досить розвинута шляхова мережа і наявність аеродрому також були на користь даного місця штабу. Певно, важливе значення у виборі штаб-квартири відіграла і наявність колишнього маєтку графів Потоцьких з прекрасним дендропарком "Софіївка".

Літак з фюрером і дуче 28 серпня 1941 року приземлився на аеродромі поблизу Умані. Для їх зустрічі була вишикувана дивізія німецьких солдатів. Більша частина почестей дісталася Гітлеру, у той час як Муссоліні сиротливо стояв збоку. Самолітоство останнього було надто уражене. Потім офіційні фотографі зафіксували двох диктаторів, які нахилилися над раніше підготовленою великою картою воєнних дій.

Після цього Гітлер і Муссоліні відправилися на перехрестя доріг за 18 км від Умані, де був призначений огляд італійських частин, які прямували на фронт. Це була дивізія "Торіно", що в німецьких документах значилася як механізована. Муссоліні мав намір показати її Гітлеру в усій красі, у повній бойовій готовності. Проте її солдати пройшли від румунського кордону 1300 км пішки і були досить стомлені. Мотоцикли берсальєрських батальйонів через бездоріжжя значну частину шляху проїхали на возах і в кузовах вантажних машин. Німці дивилися на це з похмурими обличчями, бо ілюзій з приводу бойових якостей своїх союзників у них залишалося мало. Після повідомлення начальника штабу Рунштедта про хід бойових дій групи армій "Південь" літак з двома диктаторами відлетів з уманського аеродрому.

Роки фашистської окупації – справді чорний період у житті уманців, а особливо, єврейського населення міста, яке в ті страхотливі дні було винищене. В одному лише Сухому Яру було розстріляно 18 тис. громадян Умані. Про ту страшну трагедію серпня 1941 року залишили свої спогади її свідки – Карл Йосипович Елш-

тейн та Єва Григорівна Куцина,¹⁷⁸ які, будучи малими дітьми, чудом залишилися живими і були врятовані українськими жінками. Їх матері, падаючи від смертельного пострілу, прикривали дітей своїм тілом. А вночі, коли у "вищої раси" був час відпочинку, під страхом такої ж смерті прості українські жінки рятували тих, хто був у тому аду ще живий.

На одному із мітингів-реквіємів, що відбувся в Сухому Яру в пам'ять невинних жертв нацистських вбивць, виступив гість з Америки, професор юридичної школи імені Л.Кінга при Каліфорнійському університеті Ед Рабін.¹⁷⁹ Він теж поділився відомостями про трагедію Сухого Яру і запропонував ніколи її не забувати, а шанувати пам'ять про загиблих.

Газета "Уманська зоря" надрукувала свідчення німецького обер-лейтенанта Ервіна Бінгеля, який теж був учасником тих страшних подій в Умані, а потім опублікував свої спогади в 1959 році в Єрусалимі.¹⁸⁰ Незмірно боляче їх читати, але це живі сторінки нашої трагічної історії, яку ми мусимо знати. Отож, офіцер німецької армії писав про те, що бачив в Умані у вересні 1941 року. Він прибув в Умань 15 вересня і отримав наказ зі своєю ротою охороняти залізничні шляхи і оточити аеропорт. Був ще один особливий наказ, що аеропорт в Умані має бути закритим наступного дня для будь-якого руху, навіть для німецької армії. У визначений день до аеропорту почали підходити колони людей: чоловіки, жінки, діти. Коли люди зібралися на площі перед аеропортом, кілька вантажівок під'їхало з міста. В них були солдати польової жандармерії та кілька столів. Потім ще прибуло кілька вантажівок, а одна з них привезла хлорку. Напередодні на площі перед аеропортом були викопані довгі рови і вантажівка їхала вздовж цих траншей і з неї викидали по кілька лантухів хлорки через кожні 10-15 м.

Цивільне населення було приведене до аеропорту за наказом, що був розвішаний на вулицях Умані і який розповсюдила в Уманському районі українська поліція. Ось цей наказ: "З метою підготувати точний перепис єврейського населення міста Умані і його пригородів, всі євреї будь-якого віку повинні з'явитися у ви-

¹⁷⁸ Див. : На одній землі, під єдиним сонцем... // Уманська зоря. – 1991. – 17 серпня.

¹⁷⁹ Див. : У ті трагічні дні // Там само. – 18 серпня.

¹⁸⁰ Див. : Сумні спогади // Там само. – 9 серпня.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

значений день на місця реєстрації. Особи, які не виконають цього наказу, суворо каратимуться".

І розігралася страхітлива трагедія. Одному ряду євреїв наказували рухатись уперед, потім розмішали біля столів, де їх примушували повністю роздягатися і здати все, що було на них чи з ними. Деякі мали дорогоцінності, які теж залишали на столах. Потім їх примушували стати у шеренгу обличчям до канави і солдати автоматами косили шеренги з таким старанням, що це – жахало. Немовлят вихоплювали з рук матерів та вбивали одним ударом прикладу, а потім кидали у траншеї. Коли в ями падала перша шеренга, на її місце ставили іншу, перед цим пересипавши трупи хлоркою. Стояв страшний лемент дорослих і дітей. Все це творилося з 8⁰⁰ до 16³⁰. Потім ще привезли і залишили на спустошеному мертвому місці кілька собак, яких притягував запах крові.

Виявляється, що це виконувався особливий терміновий наказ рейхсфюрера СС Гімлера, особисто ним підписаний. Ось його зміст: "Солдати, в лісі під Вінницею шість наших найкращих офіцерів були знайдені повішаними на дереві голими вниз головами. В результаті розслідування я наважився на такі дії: через те, що можливі дії єврейських партизан, я даю наказ в Київському окрузі убити 10000 євреїв незалежно від віку та статі за кожного із шести офіцерів.

Навіть дитина в колісці має бути затоптана як отруйна жаба.

Кожен з вас повинен пам'ятати свою клятву і виконати свій обов'язок, зробити все, що вимагається від нього. Ми живемо в залізну епоху, під час якої необхідно вимітати залізною мітлою". Цей наказ був розданий каральним загонам і виконувався страшним методом.

Дні окупації фашистськими нелюдами були страшним лихом для населення нашого краю. Але більшість людей чинили опір окупаційному режиму. Неоціниму допомогу Радянській Армії у боротьбі з фашистами надали партизани і підпільники. На території Умані та Уманського району діяло 751 партизан і підпільників, п'ять патріотичних груп Романщак, Павловського, Сомова, Петрова і Єршова.

1944 рік перегорнув нову сторінку в історії Уманщини. Але 14 січня 1944 року ввійшло чорною датою в історію нашого краю.

Того дня фашистські нелюди, відчуваючи безсилля, перед волелюбним народом та крах своєї військової сили, ввірвалися в село Острівець. Біснуючись, знущались над його жителями, босими та

напівроздягненими виштовхували їх з домівок на скуту морозом та снігом землю. Смолоскипами палали хати, із 450 затишних селянських осель після цього страшного дня віділіло лише 4. Чоловіче населення села фашисти зганяли до сільського глинища, де обірвалося життя 142 острівчан та ще трьох партизанів. Жінки та діти напівроздягненими тікали у сусідні села і цим врятувалися.

Та все ж початок 1944 року став початком визволення Уманщини. Війна вже рухалася на захід і перший раз фронт наблизився до Умані у січні 1944 року. Спалахами північного неба і далекими вибухами долинала до уманчан Корсунь-Шевченківська битва. Фронт від Умані віддалявся, бо затискувались у кільці оточення німецькі дивізії. Деяким німецьким військовим частинам вдалося прорватися і втекти до Умані.

Після розгрому німецьких військ в районі Корсунь-Шевченківського, почалася підготовка до нової наступальної операції. Війська 2 Українського фронту (командач Маршал Радянського Союзу І.С.Конєв, начштабу генерал-полковник М.В.Захаров) блискуче здійснили Умансько-Ботошанську операцію, у ході якої була визволена Уманщина.

Умансько-Ботошанська операція почалася 5 березня 1944 року. Долаючи бездоріжжя і опір ворога, радянські війська на третій день вийшли до річки Гірський Тікич, прорвавши оборону противника, а на кінець 9 березня – на рубіж Христинівка-Умань.

Місто Умань було опорною базою німецьких військ, тут концентрувались великі сили ворога, в основному 8-ої німецької армії. За наказом німецького командування Умань була зарахована до "міста-фортеці" і готувалась до стійкої оборони. Довгий час велись інженерні роботи, будинки пристосовувались під вогневі точки. На дзвіницях і горищах встановлювались кулемети і спостережні пункти. У дворах на вузьких вулицях і в тупиках розміщувались численні засади автоматників.

Наші війська 2-ої і 5-ої танкових армій та 52-ої загальновійськової армії 9 березня ввечері підійшли до Умані і зав'язали бій.

Радянські війська, долаючи опір, з різних сторін рвалися до Умані. І було чимало підрозділів, які першими увірвалися в місто.

Не встигла ще ніч розділити восьме від дев'ятого березня, як 881-й самохідний артилерійський полк, якому були додані танки,

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

зупинився на узліссі ліска, що зараз перетинає автомагістраль, коли їхати на Київ між Дмитрушками і Родниківкою. Командир полку капітан М.П.Борисенко вислав розвідників до Війтівки (Родниківка). Тут на околиці вони взяли з собою мешканця міста М.Я.Топчія, щоб показав, як найкраще пройти на Нову Умань. Вибір був випадковий (крім того, виявилось вже в дорозі, що у провідника одна нога була ампутована), але все ж досить вдалий, бо М.Тупчій за день перед тим бачив, як гітлерівці встановлювали в кущах зенітки (тепер це недалеко від ШЕД-890, з лівого боку вул. інтернаціональної, коли їхати на автостраду). Зенітки були знищені, і полк у передсвітанковій пітьмі без особливих перешкод дійшов до Нової Умані. Німців звідти було вибито.

Однак з настанням ранку 9 березня інші радянські частини ще не дійшли до Умані (сталося це вже аж під вечір), і німці побачили на Новій Умані невеликий загін радянських військ. Танковому полку довелося відбивати численні атаки протягом дня. Трохи послабшав ворожий натиск, коли все ближче до міста надходили грізні лави головних радянських сил. Нову Умань 881-й полк не віддав, хоч і зазнав великих втрат. У танк комполка капітана М.П.Борисенка влучив ворожий снаряд: танк загорівся, і командир був поранений. Михайло Петрович не залишив поля бою до остаточного визволення Умані.

Отже, 881-й самохідно-артилерійський полк 3-го танкового корпусу першим увірвався в місто, але все ж не він увійшов першим до його центру.

Це здійснила танкова рота 8-го окремого гвардійського танкового полку резерву головнокомандування, якою командував гвардії лейтенант В.І.Мельников.

Коли командування 3-го танкового корпусу, до якого належав полк капітана Борисенка, побачило, що його полк з Нової Умані не може далі просуватися до центру, здійснити це було доручено роті лейтенанта В.Мельникова.

Це сталося о 19-й годині 9 березня. Рота зайняла позицію у районі вул.Жовтневої-Ленінської "Іскри". Шлях відступу ворога у бік залізничного вокзалу був перерізаний. Незважаючи на шалені зусилля німців, свою позицію рота Мельникова утримала до повного оволодіння містом 2-ю танковою армією. Згідно зі звітом цієї армії о 1³⁰ 10 березня (отже, вночі, ще на початку нової доби) "у

результаті концентрованого удару 2-а танкова армія повністю оволоділа містом Умань та її частини вийшли: 16-й танковий корпус – на південно-східну, а 11-а окрема гвардійська танкова бригада – на західну околицю".

Отже, до центру міста першою ввійшла танкова рота гвардії лейтенанта В.І.Мельникова. Наступного дня, 11 березня, пізньої ночі рота Мельникова була вже на березі Південного Бугу і у Джушинці утримувала переправу через цю повноводну ріку. Ворожий снаряд підбив танк відважного лейтенанта, В.І.Мельников був смертельно поранений.

За подвиги, здійснені у бою за визволення Умані, звання Героя Радянського Союзу було присвоєно капітанові М.П.Борисенку і гвардії лейтенантові В.І.Мельникову (посмертно).

Героїзм, відвагу, мужність і безстрашність у боях за визволення Умані проявили танкісти 50-ої, 51-ої і 11-ої танкових бригад. Першими на вулиці міста ввірвались танки підрозділів, якими командували старші лейтенанти Є.К.Тищик, М.Д.Саначев, молодші лейтенанти К.А.Смирнов і Я.П.Теличенко.

Відзначився у боях за Умань командир роти 51-ї танкової бригади 3-го танкового корпусу ст. лейтенант М.Д.Саначев. Коли до міста залишилось 20 км. М.Д.Саначев одержав наказ трьома танками своєї роти і десантом автоматників прорватись в Умань і захопити переправу. На світанку всі три танки з десантом автоматників прорвались на південну окраїну міста і тут були зустрінуті вогнем ворожої артилерії. Декілька годин екіпаж Саначева утримував переправу під вогнем. За цей час ним були знищені 10 автомашин, чотири танки, близько 100 ворожих солдатів і офіцерів. Фашисти виявили сміливців і контратакували їх своїми важкими танками. Танк Саначева загорівся – екіпаж покинув палаючу машину і, відстрілюючись, почав відступати. Наказавши підлеглим відходити, молодший лейтенант прикриває їх вогнем. Рятуючись від оточення, Саначев забіг у будинок і, пробігаючи коридором, провалився у підвал. Німці кинули у підвал кілька гранат, а потім підпалили будинок. Лише на четвертий день після визволення тяжкопоранений танкіст був знайдений господарем будинку. Старшому лейтенанту М.Д.Саначеву було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Героїчною смертю загинув командир роти 50-ї танкової бригади старший лейтенант Є.К.Тищик, який одним з перших ввірвався

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

у північно-східну частину міста і півтори години вів нерівний бій з фашистами. Оточений ворогом, його танк продовжував знищувати техніку і живу силу ворога. Після знищення четвертого ворожого танка танк Тищика загорівся. Палаюча машина врізалася в колону німецьких бензовозів. Ст. лейтенанту Є.К.Тищику посмертно було присвоєно звання Героя.

Сміливість і мужність проявив у боях за визволення Умані молодший лейтенант Я.П.Теличенко. Діючи у розвідці 11-ї танкової бригади, він безстрашно здійснював рейди у тил ворога, доставляючи цінні розвідувальні дані. У цих боях Я.П.Теличенко знищив два танки, п'ять гармат, багато бойової техніки і живої сили ворога, за що йому було присвоєно звання Героя.

Батьківщина високо оцінила мужність учасників визволення Умані: високого звання Героя Радянського Союзу були удостоєні 26 воїнів.

У ході боїв за наше місто 455 воїнів загинули.

Москва салютувала переможцям 24 залпами із 224 гармат. 20-ти частинам і з'єднанням було присвоєно почесне найменування "Уманських".

Свій внесок до розгрому гітлерівської Німеччини зробили воїни-уманці. Трудящі міста свято шанують світлу пам'ять про них і тих, що полягли у боях, визволяючи рідне місто. У центрі його, у парку Героїв, поруч з братською могилою, 9 травня 1967 року воздвигнуто обеліск Слави. А 21 жовтня того ж року запалено вічний вогонь, доставлений з могили Невідомого солдата в Києві. 24 жовтня 1948 року на розі Садової (тоді – Карла Маркса) і Гоголівської вулиць встановлено пам'ятник – бронзовий бюст нашому землякові двічі Герою Радянського Союзу генералу армії І.Д.Черняхівському. Вшановуючи всіх героїв-земляків та тих, хто поліг смертю хоробрих на землях Уманщини, присвятимо кілька сторінок нашого нарису людині, яка прославила наш край. Тож, людина-легенда, хто вона?

28 червня 1944 року 38-річному Івану Даниловичу Черняхівському було присвоєно звання генерала армії. А 29 червня він був удостоєний другої медалі "Золота зірка". На 19 лютого 1945 року у газеті "Красная Звезда" було заплановано помістити указ Президії Верховної Ради СРСР про надання Іванові Черняхівському звання маршала. А 18 лютого, під час боїв за місто Кенігсберг, його життя трагічно обірвалося.

Стрімкішого військового злету історія двадцятого сторіччя не знала. Як не відала трагічного кінця, коли сповнений жаги життя моло-

дий генерал за два місяці до завершення війни помирав, будучи в цілковитій свідомості, на руках свого ад'ютанта Альоші Комарова. За сумним збігом обставин, остання найблискупіша воєнна операція Черняхівського називалася "Багратіон". Потужне німецьке об'єднання армій "Центр" було вщент розгромлено. А генерал лежав, стікаючи кров'ю, оточений фронтowymi побратимами, усвідомлюючи неминучу смерть – саме так, як колись вмирав від смертельного поранення видатний полководець Багратіон з роду грузинських царів.

Генерал І.Д.Черняхівський не був такого знатного походження, але його військовий талант, людяність і життєлюбність були справді царськими. Маршал К.К.Рокосовський згадував, що в армії Івана Черняхівського дуже любили. До нього, культурного, грамотного у військовій справі, життєрадісного, приходили доповідати не з тремтінням, а з посмішкою. А коли на 3-й Білоруський фронт приїхали союзники-американці, то побачивши молодого генерала, вони заявили, що їх розігрують. Не може бути, твердив літнього віку американський офіцер, щоб цей красивий, як бог, усміхнений, життєрадісний 39-річний інтелектуал командував наймогутнішим тисячокілометровим фронтом... Дізнавшись, звідки Черняхівський родом і як він досяг військової вершини, американці назвали його "чудовим українським самородком".

Він насправді, свідчили його бойові друзі й рідні, завжди відчував себе українцем. Народився в самому серці України, біля славної Умані, в селі Оксаниному. Він був четвертою дитиною у сім'ї Данила Миколайовича і Марії Людвігівни Черняхівських. Батько працював конюхом у поміщика Новинського. Коли Іванові минуло 8 років, у 1914 році, поміщик купив новий маєток біля ст. Вапнярка і сім'я Черняхівських переїхала у Вербове.

У 1919 році померли від тифу батьки і Івана, молодшого брата Сашка та сестричку Олену забрав у свою сім'ю сусід, близький товариш батька Цешковський, що працював машиністом на ст. Вапнярка. Але щоб не бути клопотом для чужої сім'ї. Іван найнявся в пастухи. А потім був робітником на залізниці. Підручним слюсаря у залізничних майстернях Вапнярки. Бондарем на цементному заводі "Пролетарій" у Новоросійську, водієм автомобіля. І нарешті, у 1924 році Іван Черняхівський вступив до Одеської піхотної школи. У 1925 році він був переведений до Київського артилерійського училища, яке закінчив за першим розрядом. Упродовж

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

1928-1931 років молодий командир навчального взводу 17-го корпусного артилерійського полку проходив службу у Вінниці.

У 1931-1936 роках І.Д.Черняхівський – слухач Ленінградської військово-технічної академії. У 1932 році на базі факультету в Москві було створено Воєнну академію механізації та моторизації Червоної Армії. Саме її у 1936 році закінчив старший лейтенант Черняхівський з дипломом першого ступеня військового інженера мотомеханізованих військ. Далі військова кар'єра розгорталася дуже швидко: у 1936-1938 роках – начальник штабу танкового батальйону 8-ої механізованої бригади, командир танкового батальйону; у 1938-1939 роках – командир 9-го окремого танкового полку; у 1940 році – командир танкової бригади; у 1940-1941 роках – заступник командира 2-ої танкової дивізії Прибалтійського особливого воєнного округу; у 1941 році – командир 28-ої танкової дивізії того ж округу.

Розпочалася війна з фашистськими загарбниками і в липні 1941 року 28 танкова дивізія під командуванням І.Д.Черняхівського отримала першу перемогу під містом Шауляем. У січні 1942 року І.Д.Черняхівський був нагороджений першим Орденом бойового Червоного Прапора, у травні того ж року – другим Орденом, а в червні – призначений командувачем 18-го танкового корпусу.

У 1943 році фронт почав рухатись на Захід. Вже у січні війська 60-ої армії під командуванням І.Д.Черняхівського визволили м. Воронеж, у лютому – Курськ. У вересні – Глухів, Конотоп, Бахмач, Ніжин. 17 вересня 1943 року за організаторські здібності, проявлені при форсуванні Дніпра, особистий героїзм І.Д.Черняхівському було присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

В одному з листів додому, що зберігаються в музеї І.Д.Черняхівського у с.Оксанино, читаємо таке: "За 2 роки війни я ще ні разу не звертався до командування з проханнями. А хочеться внести лепту у визволення Києва. Буду просити щоб нашої армії дали напрям на Київ...". 6 листопада 1943 року війська під командуванням Черняхівського взяли участь у визволенні Києва.

У квітні 1944 року І.Д.Черняхівський був призначений командувачем 3-го Білоруського фронту. Здійснений розгром вітебсько-оршанського угруповання противника став вершиною воєнного мистецтва полководця. Прийняте ним рішення завдати гітлерівцям не одного, а двох головних ударів, що, на перший погляд, не вписувалося до канонів військової науки, абсолютно дезорієнтувало

порога. Грандіозна Білоруська операція розгорнулася за лінією фронту на 1000 км і на 600 км углиб. За її успішне проведення І.Д.Черняхівського було нагороджено другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. А 13 лютого 1945 року війська Черняхівського одні з перших вийшли до границі фашистської Німеччини.

Відсвяткувати перемогу генералові не довелося. І.Д.Черняхівського поховано у Вільнюсі, який визволяла його армія. Нині прах його перепоховано на Новодівочому цвинтарі у Москві. А на Уманщині живе пам'ять про видатного земляка. Все нові й нові покоління відвідують музей І.Д.Черняхівського у с.Оксанино, все нові й нові квіти лягають до погруддя генерала, що встановлене в Умані. Ось така доля, таке прекрасне життя...

Сумну картину являла Умань після німецько-фашистської окупації. Промислові підприємства й культурно-освітні заклади були зруйновані, спалені, пограбовані. У руїнах лежала майже половина житлових будинків. На 160,4 млн крб. (у довоєнних цінах) матеріальних збитків заподіяв місту ворог.¹⁸¹ Поля і дороги нашого краю були захаращені розбитими танками, гарматами і машинами. Колишні окопи і траншеї нагадували про смертоносний вихор війни.

Тому першочерговим завданням повоєнних років стала відбудова зруйнованого та відродження міста та сіл Уманщини. У 1944 році на відбудовних роботах уманці відпрацювали 56 тис. людиноднів, виконали робіт на 646 тис. крб. Розчищалися від розбитої ворожої техніки вулиці та сквери, відроджувалось комунальне господарство, ставили до ладу промислові підприємства. Уже в березні-квітні 1944 року працювали водогін, чотири тимчасові пекарні, млин з крупорушкою, електростанція, два промкомбінати, телефонна станція, радіовузол. 21 березня до міста прибув перший поїзд.¹⁸² Широким фронтом розгорталася відбудова мотороремонтного, толевого і цегельних заводів, швейної фабрики, промартілей. Відроджувалися торгівля, міський транспорт, лікувальні, навчальні і культурно-освітні заклади. 1944 року відремонтовано понад 26 тис. м² житла. Відновили роботу чотири лікарні, чотири аптеки, розпочали роботу школи і технікуми, обидва інститути, міська бі-

¹⁸¹ Див. : Уманський міськдержархів. – Ф. 39. – Оп. 1. Спр. 5. – Арк. 10.

¹⁸² Див. : Уманська зоря. – 1946. – 10 березня.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

бліотека, краєзнавчий музей, театр.¹⁸³ 1 травня відновила регулярний вихід газета "Колгоспна правда", перейменована з №38 на "Уманську зорю". Упродовж 1945-1949 років стали до ладу всі промислові підприємства, а на кінець 1949 року промисловість досягла довоєнного рівня виробництва. Успішне відродження після війни, розвиток економіки і культури були наслідком небаченого трудового героїзму уманців.

У наступні роки здійснювалась реконструкція промислових підприємств міста, розгорталось велике капітальне будівництво. Було збудовано м'ясокомбінат, маслосироробний завод, фабрики взуттєву і художньо-промислових виробів, теплоелектроцентральної тощо. Проведено реконструкцію і добудову швейної фабрики, цегельного заводу, плодоконсервного, мотороремонтного, толевого заводів, міськхарчокомбінату та інших підприємств.¹⁸⁴ 1953 року у приміщенні заводу рослинного каучуку розгорнув своє виробництво вітамінний завод.

Розвивалися й нові галузі промисловості, яких не знала довоєнна Умань – приладо- і машинобудування. 1957 року вступив у дію завод електровимірювальних приладів "Мегомметр", за три роки – оптико-механічний, з 1960 року мотороремонтний завод перетворено на машинобудівний, що почав випускати машини для механізації трудомістких процесів у тваринництві.

Позитивні зрушення відбувалися і в сільськогосподарському виробництві. Колгоспи отримували все більше і більше сільськогосподарської техніки, розвивалось шефство промислових підприємств над колгоспами, особливо після березневого (1965) Пленуму ЦК КПРС. Поступово став змінюватись і зовнішній вигляд сіл: будувалися нові оселі, у хатах з'являлась електрика і радіо, впорядковувались дороги. Замість старої Київської дороги споруджувалась чудова на ті часи автострада Ленінград-Одеса. Був встановлений автомобільний зв'язок зі всіма селами Уманського району.

Але соціально-економічні зрушення та політичні процеси повоєнних років мали суперечливий характер. З одного боку, окрилені Великою Перемогою трудящі міста і села самовіддано і з небаченою самопожертвою працювали над відбудовою зруйнованого і створенням могутньої індустріально-аграрної бази. А з іншого, партійно-

¹⁸³ Див. : Там само. – 1945. – 29 березня.

¹⁸⁴ Див. : Там само. – 1965. – 23 листопада, 31 грудня.

30-50-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРІЇ НАШОГО КРАЮ

державною верхівкою культивувалась недовіра до населення, що проживало на тимчасово окупованій території. Знову розкручувався маховик сталінської репресивної машини, і знову безліч людей стали невинними її жертвами. Знову процвітала командно-адміністративна система управління одержавленими колгоспами, які все більше і більше заганялись у кут безвиході. А соціальні і економічні зміни 1960-х років мали половинчатий і непослідовний характер.

Тому наступні сторінки історії Уманщини потребують подальшого об'єктивного вивчення. Переосмислення вимагає весь "радянський період" нашої історії, але особливо пильно дослідницька увага має бути звернута на період 1945-1985 років, оскільки повоєнна історія України почала створюватися на слідах з подій, що розгорталися у республіці. Історики відтворювали події за власними спостереженнями та джерелами, які навіть не встигли відлежатися в архівах. Однак намальована ними картина розвитку історичних подій виявилася децю спотвореною, оскільки пануюча у країні адміністративно-командна система наклала жорстоке табу на висвітлення та аналіз істориками багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.¹⁸⁵ І для написання реальної історії Уманщини, як і всієї України вказаного періоду, не підходять дані офіційної статистики, матеріали періодичної преси та ціла низка інших джерел, якими користуються дослідники. Тому історики Уманщини мають, поки ще є такі можливості, зібрати свідчення живих учасників минулої епохи, під кутом об'єктивної критики зіставити їх, узагальнювати, порівнювати з офіційними даними державних закладів та установ і т.д. Отже, попереду ще велика дослідницька робота, і особливо ґрунтовно потрібно вивчити період сталінських репресій, голоду 1946-1947 років, хрущовської "відлиги" та період наростання системної кризи радянського ладу.

¹⁸⁵ Див. : Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 367.

ЧАСТИНА II
СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ
У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Схема Уманського району

загальна площа району 1394,7 км2

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Антонівка

Село Антонівка розкинулось на берегах річки Синиці, яка є допливом Південного Бугу і бере свій початок неподалік села. Від райцентру Антонівку відділяє 35 км, а від автомагістралі Київ-Одеса – 14 км.

Є відомості про існування села у першій половині XVIII ст.¹⁸⁶, але тоді воно називалось Антонівка Хащеватська.¹⁸⁷ Звісно, що це писемні згадки пізніших часів, бо ж людність приживала на цій території ще у глибоку давнину. Археологами виявлено на місці теперішнього села залишки поселень трипільської черняхівської культур, а також знайдено скарб з 370 римських монет (II ст.).

Народна пам'ять передає з покоління у покоління переказ про те, що у XVIII ст. село заснували жителі з навколишніх сіл, а першим поселенцем був козак Антон Пересунько, що, можливо, і дало назву селу. А ще відомо, що володів селом Франц Бржозовський, який, ймовірно, назвав його ім'ям свого старшого сина Антона.

У 1795 році у селі налічувалось 81 кріпацьке господарство, з населенням 528 душ.¹⁸⁸

До 1917 року Антонівка називалась "деревней" при селі Посухівка. У 1900 році в ній було 367 дворів і 1570 жителів. Селяни володіли 1072 дес. землі, а 1500 дес. були власністю поміщиків Бржозовського та Терпільського. Після реформи 1861 року, яка виявила марність сподівань на покращення становища селянства, у селі відбулось декілька селянських заворушень. У 1864 році селом прокотилась хвиля невдоволення реформою, а у 1872 році селяни вимагали зменшення податків. З розповідей жителя села Суботи Якова Остаповича, 1879 року народження, який чув про ці події від свого батька Суботи Остапа, відомо, що ці заворушення були досить великими, але, звісно, безрезультатними.

Вихор революційних подій 1905 року докотився і до Антонівки. Селяни спалили два поміщицьких будинки вимагали збільшення платні та скорочення робочого дня. Організаторами цього страйку були Стратій Пантелеймонович Чабан та Тимофій Петрович Чабан.

¹⁸⁶ Див. : ЦДА України. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 417. – Арк. 2.

¹⁸⁷ Див. : Там само. – Арк. 3.

¹⁸⁸ Див. : Там само. – Ф. р 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

До 1912 року в Антонівці не було школи, а діти ходили до Посухівки, де була церковно-приходська трикласна школа, що називалась Посухівсько-Антонівського. 35 дітей навчав один учитель – Павло Трифонович Чупілка. 1912 року в Антонівці земством було збудовано школу на чотири класних кімнати, учительська квартира, сарай, крамниця. Першим завідувачем у 1912-1914 роках був Еразм Омельновський.

Крім учителів, до інтелігенції села відносився ще й фельдшер. На все село у 1915 році виписувалось дві газети: Омелян Бочерук випишував "Сільський вісник", а Яків Загоруйко – "Русское чтение".

1917 рік приніс великі зміни у село. Поміщицьке майно та земля були розділені між селянами. Роздачею землі керували Амбрось Микитович Пікус, Іван Онуфрійович Брижаний, Логвин Григорович Роечко та Онуфрій Несторович Роечко. У 1919 році був організований комітет незаможних селян, який сприяв об'єднанню сільської бідноти. А в 1921 році жителі сіл Посухівки утворили сільськогосподарську артіль. Першим її головою був обраний Яків Пеліновський, якого невдовзі змінив Порфир Пантелеймонович Мендусь.

Уманський повітовий земвідділ виділив з військової частини Котовського 10 пар коней разом з кавалеристами, які допомагали сільськогосподарській артілі обробляти землю. Артіль розмістилася у колишньому маєтку Терпільського і новим головою її у 1922 році було обрано Юхима Івановича Яковенка.

У 1924 році на загальних зборах сільськогосподарської артілі, яка вже носила ім'я Леніна, було прийнято статут уже сільськогосподарської комуни. Головою комуни обрали Мусія Захаровича Роечка. Було проведене усупільнення майна членів артілі, організоване громадське харчування, утворені дитячі ясла та будинок для сиріт. Комуна проіснувала з 1924 по 1934 рік.

У 1929 році в Антонівці побудовано сільський клуб, відкрито бібліотеку, хату-читальню і кооперацію, а в 1931 році відчинила двері семирічна школа.

27 липня 1941 року над Антонівкою нависла ніч німецько-фашистської окупації. До німецького рабства було відправлено 500 осіб сільської молоді, 110 жителів села загинули у Великій Вітчизняній війні. За бойові заслуги у ті буремні роки 46 осіб нагороджено урядовими нагородами, з них 18 – орденами. Орденом Червоної Зірки нагороджені Микита Косаринський, Пилип Бочерук, Федір Марушак,

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Борис Синько (з Посухівки) та Павло Слободяник, Тихін Біленко, Петро Загоруйко, Іван Тиманівський (з Антонівки).

Орденами Слави нагороджені Петро Загоруйко, Данило Шмирко, Микола Мендусь, Микола Миколенко.

Орденем Вітчизняної війни нагороджені Віктор Шмирко, Харитин Килимник та Мілентій Зецарнюк.

У повоєнні роки село відбудувалося, загоїло рани, ожило.

Аполянка

Село Аполянка розкинулося на берегах річки Синюхи, що впадає у річку Ятрань. За переказами, його заснував поселенець за прізвищем Любарець. У першій половині XVIII ст. воно називалось Полянкою.¹⁸⁹

Достовірні відомості про історію села відсутні, літопис його чекає ще свого дослідника. Відомо лише те, що у 1888-1890 роках у селі була церква і церковно-приходська школа, про час заснування яких даних теж немає. У 1931 році в Аполянці відкрилася семирічна школа; у 1955 – побудовано клуб; у 1960 році відкрито магазин, контора колгоспу, дитячий садок та фельдшерсько-акушерський пункт.

У 1967 році була побудована дорога з кам'яним покриттям, що з'єднала село Аполянку з автошляхами Умань-Кіровоград та Вінниця-Черкаси. У період з 1967 до 1983 року будівництво (окрім об'єктів господарського призначення) не велося внаслідок політики "безперспективних сіл" і об'єднання колгоспів, бо Аполянку "об'єднували" двічі: один раз з Бабанкою та Свинаркою, а другий – із сусідніми Доброводами.

У 1984 році від с.Доброводи до тракторної бригади був покладений асфальт, а в наступні роки асфальтувались й інші дороги Аполянки. У 1986 році була відбудована будівля місцевої школи, а у 1993 році розпочалось будівництво неповної середньої школи, будівля якої й сьогодні бовваніє "довгобудом" посеред села.

¹⁸⁹ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 418. – Арк. 2.

Бабанка

Село розташоване на обох берегах річки Ревухи, притоки Ятрані. Архівні джерела свідчать, що село дістало назву від річки Бабанки, як іноді називають Ревуху.¹⁹⁰ Село з такою назвою існувало й XVII ст.,¹⁹¹ однак археологічні знахідки свідчать про заселення цієї території у глибоку давнину. Там знайдені крем'яні вироби доби пізнього палеоліту, залишки поселень трипільської культури, доби пізньої бронзи та дев'ять поселень черняхівської культури. У списку населених пунктів Уманщини, які 1726 року перейшли від магнатів Калиновських до Потоцького, Бабанка значиться одним з найбільших.

1768 року у Бабанці налічувались 193 кріпацькі господарства (1158 осіб). У січні наступного року село зазнало руйнівного нападу кримської орди, а в 1770-1771 роках багато жителів вимерло від епідемії чуми. Тому у 1783 році у Бабанці було лише 140 господарств (984 особи).¹⁹²

Важкі умови життя піднімали населення на боротьбу з гнобителями. Повстанські загони гайдамаків прагнули помститися за кривди і близько 1757 року вони напали на Бабанського посесора Гоголя, забравши награване ним добро на суму 8312 злотих.¹⁹³ У 1768 році бабанські селяни взяли участь у Коліївщині, а житель села С.Паламарчук зазнав тортур у Кодні.¹⁹⁴

У 1783 році у Бабанці існував графський фільварок, де селяни відробляли панщину. Тут вирощували озиме жито, озиму та ярову пшеницю, ячмінь, горох, льон та коноплі.¹⁹⁵ А з 1796 року у селі відкрито гуральню, в якій працювало 15 робітників.¹⁹⁶ Вироблену горілку реалізовували у селі та у навколишніх селах.

1832 року село разом з іншими маєтками графа Потоцького було конфісковане царським урядом у зв'язку з участю його власника О.Потоцького у польському повстанні. У 1830-1831 роках Бабанка стала центром округу державних маєтків.¹⁹⁷

¹⁹⁰ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 77.

¹⁹¹ Див. : Там само. – Спр. 419. – Арк. 49.

¹⁹² Див. : ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2301. – Арк. 9, 13.

¹⁹³ Див. : Киевская Старина. – 1885. – №10. – С.291-293.

¹⁹⁴ Див. : Коденська книга судових справ. – С.385.

¹⁹⁵ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 420. – Арк. 71.

¹⁹⁶ Див. : ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2077. – Арк. 4.

¹⁹⁷ Див. : ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 193; Спр. 2. – Арк. 340.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У 1836 році 712 кріпацьких душ Бабанки перейшло у відання військового міністерства, а 1838 року село передано до складу військового поселення Київської й Подільської губерній, штаб якого розташовувався в Умані.¹⁹⁸ 1842 року адміністрація військового поселення провела укрупнення населених пунктів, жителів с.Свинарки переселила до Бабанки. Село було переплановано, створено нові прямі вулиці, які назвали лініями; старі житлові будинки зруйновано і побудовано нові вздовж ліній.

Важко жилося військовим поселенцям. Для них існував суворий режим, який до дрібниць регламентував все життя; на роботу доводилось ходити за військовими сигналами. Окрім своїх 2450 дес. землі поселенці змушені були обробляти й збирати урожай з 927 дес. орної землі та 489 дес. сінокоосу для кавалерійської частини, розташованої у селі. Жорстока експлуатація і знущання офіцерів піднімали поселенців на повстання. В умовах кризи кріпосницького ладу царський уряд з 1858 року ліквідував військові поселення, а селян перевів на становище державних. Бабанка стала центром волості. За чотири роки жителі Свинарки переселилися на свої старі садиби, утворивши окреме село. За Всеросійським переписом населення, проведеним 7 жовтня 1858 року, у Бабанці налічувалось 927 чоловіків і 920 жінок.¹⁹⁹

За часів військового поселення у Бабанці існувала школа кантоністів, де навчалися військової муштри і початкової грамоти 750 підлітків. Цю школу тоді називали "палочною академією". Вона ніякого сліду в культурному житті села не залишила. 1859 року було відкрито Бабанську волосну початкову школу, в якій навчалося 20 хлопчиків. Містилася вона у жалюгідному приміщенні, дітей навчав священик.²⁰⁰

На початку ХХ ст. у селі налічувалося 305 селянських господарств і 3266 жителів.²⁰¹ У Бабанці тоді діяла одна церковнопарафіальна школа із трирічним терміном навчання і одним учителем. У 1908 році у Бабанці як волосному центрі збудовано приміщення для двокласної народної школи з п'ятирічним терміном навчання.

¹⁹⁸ Див. : Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 572.

¹⁹⁹ Див. : ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 445. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 19-20, 660, 664-665.

²⁰⁰ Див. : Уманський краєзнавчий музей, фонди, інв.№5429. – Арк. 215.

²⁰¹ Див. : Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 572.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Але у 1912 році з 399 дітей віком з 8 до 11 років у цих двох школах навчалось лише 292.²⁰²

У період визвольних змагань українського народу за незалежність України 1917-1921 років в історії с.Бабанки віддзеркалювались загальнодержавні події. Це боротьба з окупаційними німецько-австрійськими і польськими військами, різного роду бандами тощо. Цей період ще потребує глибокого і всебічного вивчення.

У зв'язку з новим адміністративним поділом України з квітня 1923 року Бабанка стала центром району. З 1920 року у селі багато уваги приділялося народній освіті. Двокласна школа була реорганізована в єдину трудову. Сільська хата-читальня пропагувала серед населення газети, журнали. З 1924 року у селі почав діяти Будинок культури.

У період колективізації у селі утворилась артіль "Октябрівка", яка в 1924 році мала 60 га землі. Першим головою артілі був С.М.Мовчан, під керівництвом якого об'єдналось 15 бідняцьких господарств.²⁰³ Пізніше на території села було створено п'ять колгоспів: "Трудовик", "Нове життя", ім.Ворошилова, "Пролетар", ім.Котовського, ім.Будьонного. У 1950 році у період укрупнення колгоспів усі вони були об'єднані до одого колгоспу "Шлях до комунізму", головою якого став Т.І.Калієвський. Площа землі цього господарства становила 45882 га.²⁰⁴ 31 січня 1970 року колгосп був реорганізований у радгосп з однойменною назвою.

Суцільна колективізація селянських господарств вимагала механізації сільськогосподарського виробництва. На початку 1930 року у Бабанці було створено машинно-тракторну станцію (МТС), а всього у Бабанському районі до 1936 року їх було чотири (Бабанська, Дубівська, Підвисоцька та Кам'янецька). Серед перших механізаторів Бабанської МТС були Ф.К.Мазур, І.К.Ситниченко, М.І.Кулик, Ф.Кулібаба, М.Ф.Сновида, С.Пахолук, І.М.Склярчук. Бабанська МТС обслуговувала не тільки бабанські колгоспи, а й колгоспи у навколишніх селах: в Аполянці – два, у Доброводах – три, у Танському – два, у Косенівці – три, у Легедзино – чотири, у

²⁰² Див. : Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С. 572.

²⁰³ Див. : Там само. – С.575.

²⁰⁴ Див. : Список колгоспів Бабанського району, яким вручено Державний акт на вічне користування землею колгоспів у зв'язку з укрупненням с/г артілей // Архів Г.П.Рябокін.

СЕЛА УМАНЬСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Тальянках – три, у Вишнополі – три, у Гродзево – три, у Свинарці – два колгоспи, усього 30 колгоспів.²⁰⁵

У 1958 році Бабанська МТС була об'єднана з Дубівською, а з січня 1960 року вона була реорганізована в РТС (ремонтно-тракторну станцію) з центром в Умані. У Бабанці залишилася філія Уманської РТС, а на початку 1963 року на її базі комплектується виробниче відділення "Сільгосптехніка". У 1985 році на базі "Сільгосптехніки" було утворене ремонтно-транспортне підприємство (РТП).

У 30-х роках помітними були досягнення на освітянській ниві. У 1931 році у селі працювала семирічна школа, яка за три роки була перетворена на середню. До 1932 року у Бабанці закінчено ліквідацію неписьменності серед дорослого населення, а до 1941 року – ліквідовано і малописьменність.

У ті ж роки поліпшилось і медичне обслуговування жителів Бабанки. У 1930 році тут збудовано районну лікарню та амбулаторію. У 1931 році від динамо-машини, встановленої на млині, уперше засвітилися електролампочки в лікарні, школі, приміщеннях районних установ тощо.

Але за успіхами промислового та сільськогосподарського будівництва 30-х років ховався темний бік прорахунків та недоліків політики тодішнього радянського партійно-державного керівництва. Маховик сталінської репресивної машини торкнувся і Бабанки. За неповними архівними даними у 30-х роках репресій зазнало близько 220 жителів села. Серед них перший секретар райвиконкому Райпарткомітету Терновий, заврайвно Божко, вчителі М.М.Руденко, М.Бровченко, М.І.Кулібаба, Оратівський та ін.²⁰⁶

Велика Вітчизняна війна вписала нову сторінку в історію Бабанки. 5 серпня 1941 року фашистські загарбники окупували Бабанку і впродовж 948 днів насаджували свій "новий порядок". Були знищені сільські активісти, на примусові роботи до Німеччини вивезено 260 юнаків та дівчат.

10 березня 1944 року Бабанку визволили частини 4-ої гвардійської армії. У боях за село віддали своє життя 165 бійців Радянської армії, які знайшли вічний спочинок у братській могилі на тери-

²⁰⁵ Див. : З особистого архіву М.М.Ковіньки.

²⁰⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 420.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

торії села. Понад 1500 жителів Бабанки брали участь у розгромі фашистських полчищ. За хоробрість і мужність, виявлені у боротьбі з ворогом, 267 жителів села відзначено бойовими нагородами. 359 воїнів з Бабанки віддали своє життя за свободу і незалежність Батьківщини.²⁰⁷ У центрі села на честь загиблих земляків-воїнів споруджено обеліск Слави, на якому викарбувані їх імена.

У повоєнні роки жителі Бабанки самовіддано працювали над відродженням зруйнованого народного господарства, заліковуючи рани заподіяні війною.

Унаслідок змін, що відбулися в адміністративно-територіальному поділі країни, Бабанка з 1959 року перестала бути центром району, який ліквідовувався; Вона залишалася селом до 1993 року, а з того часу і по-сьогодні це селище.

Берестівець

Село розташоване за 15 кілометрів на північ від районного центру. Час виникнення його невідомий, але у першій половині XVIII ст. воно вже існувало.²⁰⁸ Можливо село заснували переселенці з Волині, де збереглося багато сіл з однойменною назвою.

Територія села обживалась людністю з прадавніх часів; археологами виявлено залишки шести поселень трипільської, білоградівської та черняхівської культур. Згадки про поселення Бересті живуть ще з часів монголо-татарської експансії. Рятуючись від цих завойовників, поселенці тікали у західному напрямку і знаходили притулок у лісових хащах, де копали землянки-сховища і рятували дітей та жінок. Монголо-татарська кіннота не наважувалась проникати у віковічні зарослі величезного лісового масиву, що тягнувся десь від селища Зелена Брама до Південного Бугу і далі на захід. Можливо, що в лісі переважали породи береста і лісові хащі, що давали схованку населенню в моменти небезпеки, започаткували назву поселення.

Село Берестівець має 2106 га орної землі, в його господарстві вирощують зернові й технічні культури, розвинуте м'ясо-молочне тваринництво, а також городництво й садівництво.

²⁰⁷ Див. : Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972. – С.577.

²⁰⁸ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 423.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Жителі села Берестівця зробили свій внесок у розгром німецько-фашистських загарбників, 216 берестівчан боронили Батьківщину, а 159 з них віддали свої життя на вівтар великої Перемоги. У 1967 році у селі був збудований обеліск Слави односельчанам, які полягли у боях за визволення рідної землі.

Родом з Берестівця І.Д.Марченко та А.П.Дарницький – доктори медичних наук.

Вільшана Слобідка

Історія села тісно пов'язана з селом Вільшанкою, яким у 1825 році володів Фома Метелицький. у 1830 році Метелицький поділив свої землі між своїми синами і переселив частину кріпаків із Вільшанки на середню течію безіменної річки і назвав Слобідкою. Пізніше село стало називатися Вільшано-Слобідка. У Слобідку були переселені два сина Франц і Андріан. Пізніше Франц продав свій наділ Андріану.

Ф.Метелицький згодом продав село барону Меєндорфу. Це був обрусілий німець, що обіймав посаду предводителя дворянства в Умані, а в село приїздив тільки на літо. Над р.Ятранню від Дубової був збудований палац, висаджений великий фруктовий сад та викопаний ставок. Праворуч від маєтку були збудовані стайні, короварні та садиба керуючого маєтком. Колишній панський будинок барон продав земству, і воно організувало в ньому прокатний пункт сільськогосподарських машин.

Є відомості, що жителі Вільшаної Слобідки брали участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 років, були учасниками визволення Болгарії від турецького гніту. Це, зокрема, такі як Лук'ян Усатюк, Семен Доніч, Герасим Музика, Яків Кавецький.

Біля 1880 року у селі була побудовано церкву, а у 1890 році біля церкви була зведено школу (звичайна хата під солом'яним покриттям з класною кімнатою та квартирою вчителя). Завідував школою піп. У школі вивчали молитви, закони божі, релігійні пісні, тексти, вчили читати і писати тільки російською мовою. Селяни були неписьменні.

У "Довіднику по Уманському повіту" за 1905 рік є такі відомості: "Село Вільшано-Слобідка – 116 дворів, жителів – 618 осіб, чо-

ловіків – 320, жінок – 298. землі – 1070 дес.. Поміщицької – 655, селянської – 415. Мاستок Ф.Е.Меєндорфа в оренді місцевих селян. 1 церква, 1 церковно-приходська школа, 1 магазин для запасів хліба, 1 вітряк". До 1917 року селом керував староста. У різні роки старостами були Назар Чорноус, Пантелеймон Пазюк, Гаврило Булеха, Михайло Усатюк.

Донедавна У селі були люди, які могли багато розповісти про цікавих земляків. Так, багатьом пам'ятались розповіді Романа Степановича Яценка, який навесні 1906 року їздив до Єрусалиму включитися храму і гробу Божому, а потім довго про це розповідав.

Восени 1906 року сільські хлопці Іван Пантелеймонович Пазюк та Георгій Семенович Тереверко вирушили з села до Ростова-на-Дону на заробітки. І.П.Пазюк був спочатку розсильним у багача, потім – помічником рахівника, а згодом став бухгалтером. Г.Тереверко поїхав до Тифлісу і став поштарем. З газет і журналів вивчав відомості про авіацію, якою дуже захоплювався. З 1908 року почав займатись планеризмом, а у 1910 році навіть побудував літак без двигуна. У 1912 року під час одного випробувального польоту планер упав і Тереверко розбився. На честь талановитого планериста Г.С.Тереверка одна із вулиць у Тбілісі носить його ім'я.

На фронті першої світової війни з Вільшаної Слобідки було мобілізовано більше 50 солдат. У повоєнні роки у селі була розділена між селянами земля, створений сільський виконавчий комітет і комітет незаможних селян. У 1920 році у селі була організована чотирикласна школа, якою завідував Йосип Аврамович Кочубій. У 1928 році було створене товариство спільного обробітку землі, до якого об'єдналися 29 господарств, а в 1930 році – створено артіль. Першим головою артілі "Ленінський шлях" був Яків Матвійович Усатюк.

У мирне життя вільшано-слобідчан на початку серпня 1941 року ввірвалася війна з німецькою окупацією, і 938 днів ніч окупації лякала чорним своїм мороком. 55 осіб молоді було вивезено на примусові роботи до Німеччини, 68 селян не повернулися додому з фронту.

Вільшанка

Заснування Вільшанки (раніше Вільхівки, Вільховецької фортеці) сягає десь XV ст., але реальні докази цього відсутні.²⁰⁹ Старожили села Тиміш Степанович Шлапак, Прокіп Євменович Дзьонь, Олександр Мефодійович Безпалько та інші згадують, що у давнину у цій місцині особливо шумно розливалась р.Ятрань. Товсті нашарування річкового піску, що відходять далеко від теперішнього русла річки, є підтвердженням тому. На берегах Ятрані тоді росли розкішні вільхи, верболіз, верби, а далі тягнулися зарослі високого очерету, що переходив у нескінчені степові простори з високими травами. Саме тут, у густих вільхових чагарниках була сторожова вежа, а пізніше виросла невелика фортеця. Воеводою у фортеці був Вільховецький, який, ймовірно, і називався від назви фортеці та розкішного докільля вільх. Згодом Вільховецька фортеця стала називатися Вільхівкою, а це, мабуть, і дало назву селу.

На місці сучасної Вільшанки знайдені залишки черняхівської культури, а за селом у лузі у бік Острівця знайдено сліди трипільського поселення.

Стіни Вільховецької фортеці не один раз витримували набіги турецьких і татарських загарбників. Як свідки тієї героїчної боротьби, при виїзді з села в напрямку до Острівця, височать дві великі могили, що бережуть пам'ять про минуле.

У 1800 році село Вільшанка належало до Торговицького ключа маєтків графа Потоцького, який платив у казну податок за 162 кріпаки. Отже, село було маленьким, але називалось воно тоді Велика Вільшанка. З часом землі навколо Вільшанки захопив Фома Метелицький. Розповідають, що цей магнат лише за один вечір програв у карти своєму братові 300 га землі разом з кріпаками. Ці люди були переселені на правий берег Ятрані, де і утворився виселок Вільшанська Слобода або Мала Вільшанка.

Повновладним господарем у селі в середині XIX ст. відчував себе піп Зборовський, а пізніше – Гов'яровський, що володів 60 га землі, яку обробляли "за спасіння душі від гріхів" селяни. Церковно-приходська школа у цей час, про що згадували старожили, роз-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

міщувалась у клуні Семена Святенка, де піп з дияконом навчали два десятки хлопчиків перших азів науки. У 1876 році сільська громада побудувала приміщення школи. Це була звичайна хата під солом'яною покрівлею на дві кімнати: одна класна, а інша – для сторожа. Пізніше навчав грамоті і піп Крижанівський з дружиною, але навчання те обмежувалось одним або двома класами.

У 1917-1920 роках жителі Вільшанки пройшли і денікінську окупацію, і встановлення радянської влади тощо. Першим головою сільської Ради був обраний Ксень Музика, а згодом – Андрій Святенко, Федот Усатюк та Тиміш Шлапак очолювали сільську громаду.

У період колективізації до села з'явився робітник з Харкова Микола Тясецький, який і став першим головою колгоспу ім. Сталіна. Після нього колгосп очолювали Наум Степанець та Сергій Мудрак. Суцільна колективізація у 1930 році супроводжувалась насильством над статечними господарями та "розкуркуленням" тих, хто відмовлявся вступати до колгоспу. З Вільшанки у Сибір були виселені сім'ї Максима Кашперського, Леона Кашперського, Миколи Колісниченка та Івана Дворянчука. У голодні 1932-1933 роки жителів порівняно з іншими, трохи рятувало те, що у р.Ятрані було багато скойок (прісноводних моллюсків), які вживались у їжу. Вільшанчан так і прозивали – "скоєчники".

Наступною чорною трагедією був період фашистської окупації. Двоє жителів села – колишній голова сільської Ради М.Ф.Колісниченко та голова колгоспу С.Т.Мудрак перенесли страхіття концтабору Дахау. Потім С.Т.Мудрак розповідав, що він як чоловік міцної статури у таборі попав у "піддослідні", бо його заражали тифом і малярією, на ньому вивчали наслідки замороження, аж поки зі ста кілограмів ваги тіла залишилося тридцять вісім. До німецької неволі потрапило ще двадцять молодих вільшанчан. 68 жителів села загинули у боях за Батьківщину.

У повоєнні роки відбудовувалось зруйноване народне господарство, тривало колгоспне будівництво. У 1958 році були об'єднані господарства сіл Дубова, Вільшана Слобідка, Коржовий Кут, Коржова та Вільшанка до одного колективного під назвою "Ленінський шлях". Головою його став Григорій Тимофійович Варгола.

У 1991 році село Вільшанка стало окремим господарством "Промінь", під головуванням Андрія Пилиповича Поліщука. Упе-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

рше за тридцять три роки у Вільшанці обрана сільська Рада і сільським головою обраний Олег Єгорович Данилюк.

Гереженівка

Село розташоване на обох берегах річки Уманки, за 12 кілометрів на схід від районного центру. Село відоме з XVIII ст., однак на його території люди жили з прадавніх давен. Тут виявлені залишки 21 поселення трипільської та черняхівської культур. А в задокументованих джерелах село згадується у 1766 році у зв'язку з передачею його графом Потоцьким Уманському Базилянському монастирю. Після приєднання Правобережної України, коли діяльність базилянських монастирів була тимчасово припинена, село знову перейшло у відання графа Станіслава Потоцького. У 1795 році у 80 кріпацьких господарствах у кріпаків було 10 коней та 111 волів. 34 господарства були без робочої худоби. Панщина для тяглих господарів складала 1612, а для піших – 1560 днів. Не відбували панщини лише вїйт, осавул, гуменний, козак, рибалка, мельник та ще сім господарів. Окрім панщини, кріпаки мали відробити 122 дні косовиці, дорожних повинностей (шарварків) – 372 дні, напрями 61 моток прядива, а ставщину та чинш сплачувати грішми – 683 злотих.²¹⁰

У XIX ст. Гереженівка була казенним селом, тобто поміщика в селі не було, а землею до столипінської аграрної реформи розпоряджалась громада.

Жовтневі події 1917 року відкрили нову сторінку в історії села. У роки громадянської війни у Гереженівці побували німецькі окупаційні війська частини денікінської армії та білополяків. У 1919 році у селі був створенні комбід керівниками якого були Калень Ковалінський та Харитон Гервасовський.

У 1929 році був організований перший колгосп "Незаможних", а в 1930 р. вже два колгоспи – "Червоний заможник" та ім.Молотова. Вони проіснували до 1955 року і утворили один – колгосп імені Ілліча.

²¹⁰ Див. : ЦДІА України у м.Києві. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2068. – Арк. 1-11.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Ніч фашистської окупації опустилась над Гереженівкою 2 серпня 1941 року і тривала до 12 березня 1944 року. За час окупації на примусові роботи до Німеччини було вивезено більше 50 осіб.²¹¹ У боротьбі проти німецько-фашистських загарбників брало участь 256 жителів села, з них 128 відзначені нагородами, 132 – віддало життя за Батьківщину. У 1946 році у Гереженівці на могилі воїнів-визволителів села встановлено пам'ятник, а 1967 року – обеліск Слави односельцям, які полягли у боях за Батьківщину.

Городецьке

Село розташоване на правому березі річки Уманки, за 5 км на північний захід від районного центру. На території села виявлено залишки двох поселень трипільської культури, п'ять – доби пізньої бронзи і чотири поселення черняхівської культури.

У задокументованих джерелах є відомості про село з XVII ст., але назву його пов'язують з подіями XIV-XV ст., коли на територію краю робили спустошливі набіги кримські татари і турки. Щоб запобігти винищенню населення, у першій половині XVI ст. за 5 км від Умані у південно-західному напрямі на підвищеній місцевості був побудований острог, який пізніше стали називати фортецею – городком. Фортеця з часом обростала округою з родин сторожової команди.

На початку XVII ст. Городецьке було містечком, що належало польському шляхтичу Адаму Калиновському і у 1629 році нараховувало 123 будинки. У роки Визвольної війни українського народу у середині XVII ст. населення покозачилося, тобто звільнилось від феодалної залежності,²¹² а село було частково зруйноване.

У XVIII ст. Городецьке стає власністю графа Потоцького і в 1768 році в ньому нараховувалось 97 дворів, у 1795 р. – 116 дворів, в яких проживало 794 поселенці.²¹³ Згодом село збільшувалось і кількість населення в ньому зростала. Так, на початку XX ст. у селі було 386 дворів з населенням 1911 осіб, а в 1914 р. – 459 дворів з населенням 2274 осіб.

²¹¹ Див. : ДАЧО. – Ф. Р.4178. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 3.

²¹² Див. : Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 406, 563.

²¹³ Див. : ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 484. – П.6. – Спр. 146. – Арк. 14.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Традиційними заняттями населення було землеробство, скотарство, садівництво. На території Городецького було кілька кар'єрів, де добували граніт. Розвивалось гончарство, бортництво, виготовлення виробів з лози. Село славилось майстринями-вишивальницями. У дореволюційному Городецькому була чотирикласна школа, в якій навчалось 80-93 учні.

У 1917-1920 роках Городецьке переживало долю всієї України: встановлення радянської влади, і німецька окупаційна влада, і набіги та грабунки різних банд. У 1928 році у селі була зафіксована найбільша кількість населення – 2650 осіб. Тоді ж були створені два ТСОЗи, які згодом були об'єднані до одного колгоспу "Нове життя" (1931). Колективізація і голодомор 1932-1933 років вирвали з життя 720 селян.

У роки німецько-фашистської окупації з села було вивезено до Німеччини 120 дівчат і 23 юнаки. 235 жителів села Городецького брало участь у Великій Вітчизняній війні, з яких 109 – загинуло, а 91 – за мужність і відвагу, виявлені у боротьбі з гітлерівцями, відзначено урядовими нагородами.

З 1944 року почалася відбудова зруйнованого господарства. У 1968 році колгосп "Нове життя" був об'єднаний з колгоспом с.Кочубіївка до радгоспу "Уманський". У 1986 році "Уманський" розпався і в селі утворено радгосп "Овочевий". У 1992 році місцевій громаді було повернуто будівлю церкви

Городниця

Село розташоване на обох берегах річки Ятрані, за 32 км на південь від районного центру. У Городниці виявлено залишки поселення трипільської та трьох поселень черняхівської культур. За переказами, село раніше називалось Поле Могили, оскільки у південній частині села є курган (могила), ймовірно, скіфської доби, а довкола ґрунт іншого кольору (відтінку). А назва "Городниця" походить від "городок" – укріплене місто, і з'явилась вона дещо пізніше. Вздовж південної частини села пролягав Чумацький шлях (возили сіль з Криму), що сягав 30 метрів завширшки і обабіч якого стояли високі кургани.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Офіційні відомості про Городницю датуються 1795 роком. Перепис населення цього року засвідчує, що село не було великим. У ньому була церква, два млини і один фільварок. У Городниці тоді проживало 335 чоловіків і 298 жінок, а село складало 109 дворів. У цей час село належало Потоцькому, пізніше його купив Шолайський, а потім власником став Мощенський. Від Йосипа Мощенського його купив Агасон Яржембський, по смерті якого село належало донькам Розалії Позюмській та Устині Яржембській.

У "Сказании о населеннях местностях Киевской губернии" Л.Похилевич зазначає, що із старожитностей села найцікавішими є могили і два камені, на одному з яких висічений хрест, а на другому – кінська підкова. Цікавим є і джерело, що витікає із скелі та до якого у давнину здійснювались хресні ходи. Церква у селі древня, з кам'яною дзвіницею. Невідомо ким і коли побудованою, володіє 41 дес.ою землі.

На початку ХХ ст. у Городниці було 347 дворів. З 2995 дес. землі селянам належало 1777 дес., поміщикам – 1275, а церкві – 43 дес. Безземельні селяни вирушили на заробітки до Херсонщини та Америки.

У 1917-1920 роках у Городниці встановлювалась радянська влада та австро-німецька окупаційна влада, через село проходили різні банди тощо. З 1919 по 1922 рік діяла садова артіль з 105 малоземельних селян, які користувались відібраною у поміщика землею. 21 серпня 1922 року члени садової артілі ввійшли до земельної. У селі було створено кілька артілей: "Бджола", "Нове життя", "ім.Шевченка", "Перемога", "Новий світ". У 1930 році всі вони були об'єднані до однієї – "Новий світ", а в 1935 році держава передала землю у користування колгоспу під такою ж самою назвою.

Чорні дні фашистської окупації залишили незгладимий слід у пам'яті жителів Городниці. Близько 70 осіб молоді було насильно вивезено до Німеччини. У Великій Вітчизняній війні брало участь 366 жителів села, з яких 134 – відзначено урядовими нагородами, а 187 воїнів віддали свої життя за Батьківщину.

У повоєнний час ціною самовідданої праці жителів села було відновлене господарство, побудована нова восьмирічна школа, Будинок культури тощо. З 1957 року впродовж майже сорока років головою колгоспу був Іван Степанович Якименко, чия сумлінна праця відзначена багатьма високими урядовими нагородами.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Гродзеве

Розташоване на обох берегах річки Уманки за 15 км на схід від районного центру. На території села виявлено залишки великого поселення черняхівської культури із залізобробним виробництвом. Час появи села з'ясувати не вдається, але, за розповідями старожилів, воно вже існувало у XVIII ст. Тоді на цій території були густі ліси, і сюди приїхав з Білорусі пан Гродзь для закупівлі деревини. Для вирубки лісу він привіз Білоруса і Ткаченка, які одержали дозвіл поселитися тут назавжди. Це були перші поселенці, які назвали своє поселення, а згодом і село, за ім'ям Гродзя – Гродзеве. З архівів відомо, що повною назвою села була така: Гродзева Слобода.²¹⁴ У 1768 році у селі було 100 кріпацьких господарств, а за переписом 1795 року – 89 кріпацьких господарств і 429 осіб населення.²¹⁵

До 1917 року у селі була церковнопарафіяльна школа, учителем в якій був Микола Герасимович Тічук. У повоєнні роки у Гродзевому була обрана сільська рада під головуванням Якова Миколайовича Кислого. У 1924 році було створено два ТСОЗи: "ім.Шевченка" та "1-го Травня". У період "суцільної колективізації" (1929) у селі виникли колгоспи: "Третій вирішальний", "Червона зірка", "Нове життя", "Наша праця" та "ім.Петровського". Вони проіснували до 1931 року і, окрім останнього, були об'єднані до колгоспу "Третій вирішальний", що пізніше був перейменований у колгосп ім. Жданова. Його головою став Яків Тимофійович Пугач.

У 1928 році з ініціативи голови сільської ради Солодчука Степана та учителя початкової школи Скоропада у селі почалося будівництво нової школи. А вже у 1931 році у ній почалося навчання. Школу очолювали Скоропад, Бровченко, Шельпаховський.

У 1955 році головою колгоспу ім.Жданова став Карпо Архипович Таранюк, потім головували Петро Феодосійович Нагорний, Василь Йосипович Полішук, Андрій Григорович Чекаленко, Саватій Феодосійович Запорожець, Микола Вавилович Руденко, Степан Антонович Костенко, Анатолій Устимович Добровольський, Олексій Степанович Кавша.

²¹⁴ Див. : ДАЧО. – Ф. Р.4178. – Оп. 1. – Спр. 428. – Арк. 2.

²¹⁵ Див. : Там само.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

377 жителів села брало участь у Великій Вітчизняній війні, з них 148 – загинуло смертю хоробрих, 89 – за мужність і відвагу, виявлені у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, нагороджено орденами та медалями. Жителі Гродзєвого шанують пам'ять свого земляка Йосипа Павловича Корчака (1914-1943), якому за хоробрість під час форсування Дніпра у 1943 році посмертно присвоєно звання Герою Радянського Союзу. У 1950 році його останки перенесено з Букринського плацдарму до рідного села і на могилі встановлено пам'ятник.

Громи

Розташовані у верхів'ї річки Журбинки (притоки Ятрані), за 8 км на південний захід від Умані. На території та поблизу сучасного села виявлено залишки поселень доби неоліту, пізньої бронзи та черняхівської культури.

За народним переказами, село засноване братами з прізвищем Громи на початку XVIII ст. За два кілометри на схід від теперішнього села знаходився неіснуючий тепер хутір Журбинці, селяни якого поступово переселялися ближче до тракторного шляху. Так село поступово зростало і в 1768 році воно складалося з 53 кріпацьких господарств. А в 1795 році в ньому було 94 господарства, в яких мешкало 378 чоловіків і 356 жінок.²¹⁶

У 1870 році у селі проживало 945 жителів.

На початку XX ст. у селі було 410 дворів. Землі було 1410 дес., з яких 44 – належали церкві. До того ж, у селі було п'ять млинів і стільки ж корчем. А вже у 1914 році у Громах було 453 двори.

У повоєнні роки село зростало. У 1926 році у ньому було 588 індивідуальних господарств і проживало 2608 осіб. У 1929 році у Громах утворився колгосп "Спільне життя" життя, а на початку 1933 року – ще один під назвою "Друга п'ятирічка". У 1931 році було відкрито Громівську семирічну школу. У січні 1951 року два існуючі колгоспи були об'єднані до одого "ім.Суворова".

256 жителів села брало участь у Великій Вітчизняній війні, з них 106 – загинуло, 104 – за мужність і відвагу відзначено урядовими

²¹⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 429. – Арк. 1.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

містобудами. 1956 року встановлено пам'ятник воїнам, які полягли під час визволення села від німецько-фашистських загарбників.

У Громах було добре розвинене гончарне виробництво. Далеко за межами села й нині знають гончара К.М.Нечипорука, який दिє чудовими глиняними свистунцями оригінальної художньої форми (птахи, звірі тощо).

Доброводи

Село розташоване на обох берегах р.Ревухи, що є притокою Ятрані, за 18 км на схід від Умані. Село відоме з XVIII ст., але людність на цій території проживала з прадавніх часів. На території села виявлено залишки двох поселень трипільської культури, двох доби бронзи та п'яти – черняхівської культури. У південно-західній частині Добровод і зараз, під час оранки чи інших земляних робіт, викопуються давні знаряддя праці та побутові речі стародавнього населення.

У 1768 році у Доброводах було 80 кріпацьких господарств, а в 1795 році у 91 селянському дворі проживало 365 осіб.²¹⁷

На початку XIX ст. у селі проживало 278 чоловіків. Селу належало 2903 дес. землі, з яких – 54 належало церкві. У Доброводах була православна церква, церковно-приходська школа, водяний млин селянина Білика, одна казенна винна лавка і хлібний магазин. Село було казенним і поміщика в ньому не було. У 1860 році почала працювати доброводівська школа. І якщо в інших селах дітей вчили попи, і навіть паламарі, то у Доброводах спеціально наймали чиновника ("відставного колезького регістратора"), який вчив дітей грамоти. До школи ходило 36 хлопців і 12 дівчат.

Революційний вихор початку XX ст. закрутив чимало вихідців з Доброводів. У 1916 році до царської армії був мобілізований Конон Павлович Коваль, який слухав більшовицьку агітацію в окопах на фронтах першої світової війни. Пізніше, повернувшись до рідного села, він був одним з організаторів комнезаму. Першими записались до сільськогосподарської артілі Гнат Надолинський, Антін Коваль, Мотря Олійник, Текля Доценко, Ларіон Ковбасюк.

²¹⁷ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 431. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Онуфрій Надолинський упродовж тридцяти років працював секретарем сільської Ради.

Витворена тодішнім партійно-державним керівництвом країни політика "суцільної колективізації" спричинила багато лиха у селі. Зі спогадів Заболотної Євдокії Пантелеймонівни, Шарапанюк Теклі Євтухівни та інших очевидців народної трагедії, розкривається жахлива картина голодомору 1933 року. Село завмерло, почорніло і потихеньку вимирало. Майже з кожного двору вивозилися мерці і тільки за 60 років вдавалося встановити імена померлих. Понад 100 жителів Доброводів загинули мученицькою голодною смертю.

У роки колгоспного будівництва на території села було створено три колгоспи – "Нове життя", "Новий побут", "ім.Єжова", що пізніше був перейменований у колгосп "Перше Травня". Та мирне життя перервала фашистська навала. За період німецької окупації колгоспне майно було розграбоване. Всю молодь села окупанти відправили на будівництво траси Умань-Кіровоград, де умови праці були нестерпно важкими. Кому вдавалося втекти, ховалися у Рогівському лісі. Комендант, староста і поліція слідкували за кожною людиною і коли з партизанського загону навідався Клим Підлипняк, то його негайно схопили і розстріляли. Окупаційна влада насильно відправила до Німеччини 52 молодих жителів Доброводів. Та все ж жителі села не корились ворогові. Партизанські листівки серед односельців поширювала Ольга Оверківна Дяченко, яка після визволення Доброводів ще багато років вчителювала, а потім була директором школи.

У першій половині січня 1944 року частина партизанського загону під керівництвом вчителя Тальянківського технікуму Гриба ввійшла у село, зав'язавши бій з окупантами. Був вбитий німецький комендант, але партизани залишили село. Тоді озвірілі есесівці 14 січня 1944 року вирішили помститися. Центральна вулиця села була спалена, а потім, відібравши 35 чоловіків, німці вчинили розправу над ними, щоб настрахати інших. На межі з с.Аполянкою німці розстріляли добровідчан, але чотири важкопоранені чоловіки були врятовані односельчанами: Петро Гончар, Іван Олійник, Володимир Хижук та житель Аполянки – Д.Редько 9 березня 1944 року Доброводи були звільнені від німецько-фашистських окупантів.

Усього ж 172 жителя Доброводів брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 169 – загинули, 131 – нагороджено орденами і

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

медалями. У Доброводівській школі вчився Н.М.Пархоменко, якого за подвиги, звершені у боротьбі проти гітлерівців, присвоєно звання Герою Радянського Союзу.

У 1951 році на братській могилі воїнів, які полягли у боротьбі за визволення села від німецько-фашистських окупантів, встановлено обеліск Слави.

У відбудовчі роки жителі села самовідданою працею заліковували рани війни. Неврожай 1946 року, голод 1947 року, грабіжницька грошова реформа і антинародна сталінська політика – все це глибоко позначилося на рівні життя людей. Але вони терпіли, працювали і вірили у краще майбутнє.

У 1959 році доброводівські колгоспи були об'єднані до одого – "ім.ХХІ з'їзду КПРС". Його головою став Павло Єрофійович Покиньборода. За свою історію доброводівський колгосп укрупнювався з селами Танське і Аполянка, а згодом став називатись – колгосп "Прогрес".

Дмитрушки

Територія теперішнього села була заселена з прадавніх давен. Це засвідчують археологічні розкопки – виявлено 20 археологічних пам'яток, зокрема, залишки шести поселень трипільської культури, шести поселень доби бронзи та шести поселень черняхівської культури.

Задokumentовані джерела повідомляють, що у першій половині XVIII ст. існувало два села: Старі й Нові Дмитрушки. У 1768 році в них налічувалось 122 двори, а у 1795 році у 126 господарствах обох сіл проживало 900 осіб.²¹⁸ У селі побутує легенда про походження його назви. Старожили розповідали, що в низинній частині села колись було кілька хуторів. Один з хуторів заснували два брати, одного з яких звали Дмитром. Він скоро розбагатів, почав наймати наймитів, а тому хутір швидко зростав і невдовзі його почали звати Дмитровським.

У 1842 році Старі й Нові Дмитрушки були об'єднані до одого населеного пункту з назвою – Дмитрівське. У 1845 році у селі на-

²¹⁸ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4176. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 2-3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

лічувалось 1402 жителі. Цього ж року було побудовано Петро-Павлівську церкву, якій належало 35 дес. землі. Було 398 дворів і шість вітряків. З такою назвою село проіснувало до 1917 року, а потім йому знову було повернуто назву – Дмитрушки.

У 1917-1920 роках тривав поділ землі. Сільських активістів, що встановлювали радянську владу, очолював Іван Микитович Кравченко.

Новим великим випробуванням була Велика Вітчизняна війна, в якій брало участь 457 жителів села. З них 284 загинуло, а 373 нагороджено орденами і медалями.

У 1970 р. на території села Дмитрушки було розпочате будівництво Міжгосподарського підприємства з виробництва комбікормів. 16 жовтня 1972 року пушено цех з виробництва комбікормів, а в травні 1973 року запрацював цех з виробництва трав'яної муки.

Дубова

Село розташоване на обох берегах річки Ятрані, за 20 км на південний схід від Умані. Поблизу села виявлено залишки чотирьох поселень трипільської та п'яти – черняхівської культур.

У задокументованих джерелах є відомості про село за 1730 рік. У 1768 році у селі був 51 двір, а в 1795 році у 81 дворі проживало 289 жінок і 288 чоловіків.²¹⁹

З 1832 року Дубова стала містечком, що належало поміщику Перетяткевичу.²²⁰ У 1900 році в ньому налічувалось 2726 жителів. Основним заняттям населення було землеробство і торгівля. Із загальної кількості землі 2246 дес. поміщику належало 1179, церкви – 45 і селянам – 1072 дес. У містечку діяли православна церква, дві синагоги, церковно-приходська школа, лікарня з одним лікарем та двома фельдшерами, дві аптеки, три постійних двори, дві казенні винні лавки, борошномельний вальковий млин, два водяні млини, вітряк, шість кузень, маслобойня, двадцять бакалійних лавок.

У період першої російської революції 1905-1907 років жителі Дубової А.Збаржевський та Т.Коваль розповсюджували листівки Уманської організації РСДРП. А.Я.Збаржевський був учасником повстання на панцернику "Потьомкін", де служив юнгою.

²¹⁹ Див. : ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 12.

²²⁰ Див. : Там само.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У 1917-1920 роках у Дубові відбувалися всі ті процеси, що і всією Україною. На початку березня 1918 року містечко окупували австро-німецькі війська, а згодом влада перейшла до повітового комісара уряду Директорії. Влітку 1919 року у Дубовій був вчинений єврейський погром і розвалений центр містечка. Радянська влада утвердилася у Дубовій на початку 1920 року.

У 1929 році у Дубовій почалася колективізація, створено ТСОЗи, які в 1931 році були реорганізовані у сільськогосподарські артіль. У 1934 році була створена МТС.

Від голоду 1933 року у Дубовій померло більше 200 осіб.

Репресій другої половини 30-х років зазнали і жителі Дубової. У 1936-1938 роках було безпідставно репресовано 57 жителів, з них – 44 були розстріляні. Серед них: колгоспники Ф.Ф.Баранський, О.М.Варгола, І.М.Гаврига, А.Т.Гринчук, С.К.Красницький, голова сільради Ф.О.Жуковський, учитель В.Г.Оратівський, фельдшер Ю.І.Поліщук та багато ін. Усього репресій зазнали більше 70 жителів Дубової.²²¹

У кінці липня 1941 року над Дубовою нависла ніч німецько-фашистської окупації. 93 жителі були насильно вивезені до Німеччини. Дубівчани Б.А.Збаржевський та П.З.Рябченко були в'язнями концтаборів "Бухенвальд" та "Маутхаузен". 185 жителів брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 62 – загинули, 93 – нагороджені орденами і медалями.

У повоєнні роки відбудовувалося зруйноване господарство. У 1952 році три колгоспи були об'єднані до одного господарства. У 1958 році було здійснене укрупнення колгоспу і до нього приєднані господарства сіл Вільшаної Слобідки, Вільшанки, Корж-Кута та Коржової. У 80-х роках господарства цих сіл стали самостійними.

1903 року у Дубовій народилась Г.Л.Петрашевич – український скульптор, заслужений діяч мистецтв України.

Затишок

За спогадами жительки села Марії Оверківни Човганюк, 1896 року народження, яка 98 років прожила в ньому, назва села не є

²²¹ Див. : ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 1205. – Арк. 6, 9.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

випадковою. З розповідей своєї бабусі вона пам'ятає, що село утворилось на початку ХІХ ст. (прибл. 1816). Було тут завжди тихо, спокійно і затишно. Господарем був пан Ліпковський, що мав тут гарний маєток. Навколо маєтку невдовзі виросло село. Люди вирощували хліб, буряки, розводили овець, корів, коней. Зацвіли сади, більшу частину земель займали виноградники. З'явився цукровий завод і потекло тихе життя.

У 1917 році пан Ліпковський з сім'єю емігрував за кордон.

У трагічний 1933 рік у Затишку з'явилося багато нових жителів, адже до нього прибилося чимало людей з навколишніх сіл, які шукали порятунку від голодної смерті.

У 1941 році 80 жителів села стали на захист Батьківщини, близько 30 селян були насильно вивезені до Німеччини. З фронту Великої Вітчизняної війни до рідних осель повернулось 48 осіб, а з фашистської неволі – 25 осіб.

У повоєнні роки у Затишку був створений радгосп "Рижавський", що спеціалізувався на вирощуванні насіння буряків. До 1960 року у радгоспі працювало 10 ланок по 10 осіб у кожній. Всі роботи виконувались вручну, та самовіддана праця давала високі результати. Чимало працівників радгоспу були нагороджені за результатами праці високими урядовими нагородами. Орденом Леніна нагороджені В.С.Ратушна, О.Ю.Сафонова, Г.С.Гресько, Г.М.Бондаренко, Д.З.Бородаченко.

Високі трудові здобутки жителів Затишку уможлилювали покращення добробуту і благоустрою села. Був побудований новий автогараж, почала діяти ремонтна майстерня, зведений новий будинок механізатора на тракторному стані. У центрі села з'явився гарний Будинок культури. Зведені п'ять двоповерхових будинків по десять квартир, а також 12-квартирний будинок для молодих спеціалістів. Всі дороги покриті твердим покриттям. 1 вересня 1991 року відчинила двері нова школа.

Заячківка

Село знаходиться у долині р.Ятрань, ліві пагорби якої вкриті лісом, а праворуч простягаються родючі поля. Археологами були знайдені залишки давніх культур, отже цю місцевість люди оселили здавна. Поблизу села виявлено рештки трипільських жителів, а

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

також пам'ятники черняхівської культури. У ході археологічних розкопок, що велися тут у 1916, 1926 та 1932 роках, знайдено залишки вжиткових речей давнього населення, яке займалось землеробством, скотарством та рибальством.

Щодо походження сучасної назви села, то існує кілька усних переказів. Одні кажуть, що першим поселенцем у цих краях був чоловік на прізвище Заєць, а згодом і все поселення назвали Заячківкою. Інші стверджують, що у районі Гапчиної долини жили самолюбиві люди, які любили себе вихваляти і виставляти своє "Я". Їх називали "ячками". А територія села формувалась поза цим поселенням – за "ячками". Тому і Заячківка.

З особливою теплою старожили села розповідають таку легенду. Колись давно у долині р.Ятрані добре родила городина: буряки, морква, капуста. Поласувати цією смакотою збігалися зайці з усієї округи. А коли з'явилися перші поселення на місці сучасного села і почали будуватись, то оповідають, що ніби зайці навіть допомагали забудовникам рити рівчаки для підмурків хат. Люди подружилися з цими звірятами і назвали село на їх честь. Вірити цьому чи ні – то вже справа інша, але народна пам'ять береже таку розповідь і передає від покоління до покоління.

У 1898 році у Заячківці збудовано церковно-приходську школу, учнів в якій навчав солдат царської армії Сергій Мельник. Школа розміщувалася біля церкви. І було в селі ще два водяних млини.

У 1929 році у селі було створено ТСОЗ, який очолив Андрій Хоменко. А в 1930 році у Заячківці вже був колгосп імені Шевченка, головою якого став один з двадцятип'ятитисячників – Іван Рябоконт. У тому ж році у селі утворилася сільська Рада, яку очолив теж двадцятип'ятитисячник – Бронін. На той час у колгоспі було три бригади, 23 корови і 150 коней. У 1933 році на полях заячківського колгоспу працювало три трактори.

У 1950 році заячківський колгосп був об'єднаний з колгоспом с.Сушківки і село підпорядковувалось Сушківській сільській раді.

У 2000 році у селі створене самостійне ТОВ "Заячківка".

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Іванівка

Розташована у верхній течії річки Ревухи (притока Ятрані), за 17 км на північний захід від Умані. На території села виявлено залишки поселень трипільської культури, доби бронзи та чотирьох черняхівської культури. Село відоме з XVII ст. під назвою Велика Цеберманівка (Цимерманівка), якою володів магнат Калиновський. Назва села пішла від прізвища економа Калиновського – Т.Цимермана.²²² У 1795 році у селі було 67 кріпацьких господарств, в яких проживало 359 осіб.²²³

У 30-х роках XIX ст. Цимерманівка належала до військових поселень. Дались вони взнаки селянам: потрібно було прохарчувати себе, свою сім'ю, а за спиною завжди стояла ще й солдатська муштра. Строем на роботу і строем з роботи, офіцерські накази і палична дисципліна. Дехто пробував тікати. Та куди втечеш? В Уманському краєзнавчому музеї зберігається копія наказу від 18 січня 1852 року по Маньківському резервному гусарському полку, надіслана у 6-ий ескадрон у с.Цимерманівку для оголошення. У наказі йдеться про те, що солдат Омелян Згуровський за спробу втекти був покараний тисячею ударами шпіцрутенами (довгими дубцями). Він двічі був проведений крізь строй з 500 солдатів, кожен з яких мав вдарити засудженого.

У 1900 році у селі проживало 2373 жителі. Із загальної кількості землі (2664 дес.) церкві належало 34, а селянам – 2630 дес. У селі діяла православна церква з церковно-приходською школою. У селі було шість вітряків, дві кузні, казенна винна лавка.

У 1915 році село стало називатись Іванівкою.

На початку 1920 року у селі утвердилася радянська влада. У 1929-1930 роках в Іванівці були організовані чотири колгоспи: "Колгоспник" (голова – С.Я.Любич), "Господар" (голова – В.П.Бекот), "Незаможник" (голова Г.М.Моргун) та ім.Петровського (голова – С.С.Подчас). У 1938 р. всі вони були об'єднані до одого колгоспу ім.Петровського.

У 1937-1938 роках було безпідставно репресовано більше десяти жителів села.

²²² Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 18.

²²³ Див. : Там само.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

На початку серпня 1941 року німецько-фашистські війська вступили в Іванівку. 59 жителів села було вивезено на примусові роботи до Німеччини. 406 осіб брали участь у боротьбі з німецькими загарбниками, з них 165 загинули при визволенні села. У 1959 році на їх могилі споруджено пам'ятник.

У повоєнні роки самовідданою працею селян було відновлене зруйноване господарство. У 1960 році Іванівка підпорядковувалась Христинівському району, а з 1965 р. вона знову ввійшла до складу Уманського району.

У селі народився О.П.Войцехівський (1793-1850) – вітчизняний лікар і синолог. Після закінчення Петербурзької медично-хірургічної академії, у 1819-1832 рр. працював лікарем у Китаї, де самовіддано боровся з епідеміями холери та інших хвороб. 1829 року у Пекіні йому було споруджено прижиттєвий пам'ятник. Після повернення до Росії він очолював кафедри китайського і маньчжурського письменства у Казанському університеті.

Колодисте

Розташоване на обох берегах річки Синиці (притока Південного Бугу), за 35 км на південний захід від Умані. У Колодистому виявлено залишки поселень трипільської та черняхівської культур.

За переказами, село виникло у часи Богдана Хмельницького, і його назва походить від слова "колодязь".²²⁴

За даними 1900 року у селі проживало 1861 осіб. Основним заняттям населення було землеробство. Із загальної кількості землі (3183 дес.) поміщикам Івану і Августину Іванським належало 1789, церкві – 64 і селянам – 1330 дес. У селі була православна церква з церковно-приходською школою. Три водянні млини належали поміщикам, діяли три кузні та казенна винна лавка.

У 1912 році у селі був збудований цукровий завод, що належав поміщикам Іванським.

У роки першої російської революції 1905-1907 років революційна хвиля докотилась і до Колодистого. У кінці травня 1906 року застрайкували робітники цукрового заводу, вимагаючи оплати 70

²²⁴ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 436. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

коп. за день. Керуючий заводом відмовив страйкарям, сподіваючись найняти робітників в інших селах. Та заводчани не допустили до заводу прибулих й їх вимоги були задоволені. Улітку 1906 року знову відбувся страйк і робітникам підвищили платою до 1 крб. за день. В село вступив козачий каральний загін. Чотирьох активних страйкарів арештували, на їх захист піднялись решта робітників, коли козаки відкрили стрілянину, тоді на допомогу заводчанами прийшло 300 жителів с. Антонівки. Козаки відпустили арештованих робітників, але страйковий рух тривав до кінця 1906 року, але все ж таки був придушений, то й оплата праці була зменшена знову до 30 коп. за день.

Радянська влада утвердилась у селі на початку 1920 року. Було створено ТСОЗ, який у 1927 році реорганізували у колгосп "Боротьба". У 1929 році виник ще один колгосп "Нове життя", а у 1930 році вони були об'єднані до одого – "Боротьба".

У 1937-1938 роках безпідставно були репресовані 57 жителів Колодистого, з них 43 – розстріляні (за неповними даними). Серед репресованих були робітники цукрового заводу І.В.Адамський, П.Г.Бондарчук, В.І.Грушко, В.Л.Кензик, Д.М.Плахотнюк, С.П.Ясинський, колгоспники П.А.Гіглавий, П.М.Каневський, А.М.Кушнір та багато ін.

Село було окуповане німецькими загарбниками в кінці липня 1941 року. У 1942-1943 роках на території цукрового заводу фашистські окупаційні власті влаштували табір для військовополонених, в якому закатували 500 осіб. У селах Колодистому та Вільхова діяла підпільна антифашистська група, членом якої був журналіст Герман Занадворов. У березні 1944 року він разом зі своєю дружиною Марією Яремчук був розстріляний у гестапо. Його книга "Щоденник розстріляного", в якій розповідається про німецько-фашистську окупацію на Уманщині, дійшла до читача вже після смерті автора.

512 жителів села Колодистого брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 182 – загинули у боях з ворогом, 149 – нагороджено орденами і медалями.

Село було визволене від німецько-фашистських окупантів 10 березня 1944 року військами II Українського фронту.

На території села міститься Рижавський цукрокомбінат, колективне сільськогосподарське пайове підприємство, гранітний кар'єр.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Коржовий Кут

Село Коржовий Кут розташоване на берегах р.Бабанки, біля впадіння її у р.Ятрань за 23 км від районного центру.

Поблизу села виявлені два скіфські кургани. Стара назва села – Пилипи.

У 1900 році у селі проживало 709 осіб. Основним заняттям жителів було землеробство. Деякі селяни відправлялись на заробітки у Херсонську та Подільську губернії. Із загальної кількості землі 1069 дес. поміщиці І.Баранецькій належало 7134, церкві – 34, селянам – 322 дес. У селі діяли православна церква, церковно-приходська школа, сільський банк, цегельний завод, що належав поміщиці, водяний млин і дві кузні.

Радянська влада утвердилась у селі на початку 1920 року.

У 1924 році у селі був організований колгосп під назвою "Перемога" (голова Д.П.Сонік), у 1930 році – створено колгосп "Нове життя". У 1932 році ці два колгоспи об'єдналися до колгоспу імені Т.Г.Шевченка (голова Н.А.Виштикалюк).

При проведенні насильницької колективізації застосовувались репресивні заходи до заможних селян. Із села були вислані родини І.Г.Шпортко, Т.А.Кучеренка. До вищої міри покарання були засуджені у 1933 році селяни К.Є.Кочубей, К.Г.Кротик, П.Є.Щербина

У 1937-1938 роках були безпідставно репресовані 14 жителів села. Серед них колгоспники П.В.Бабій, П.М.Виштакалюк, Т.О.Мальований, О.Г.Шпортко, робочий МТС Г.А.Панчишин та ін.

Село було окуповане німецько-фашистськими військами 1 серпня 1941 року.

Жителі села брали участь у Великій Вітчизняній війні. 72 – загинули на її фронтах. 10 березня 1944 року с.Коржовий Кут було визволене військами 2-го Українського фронту (частинами 4-ої гвардійської армії). У селі є братська могила, в якій поховано 12 радянських воїнів, що загинули при обороні села.

У 1958 році колгосп імені Т.Г.Шевченка був об'єднаний з колгоспом "Ленінський шлях" с.Дубова.

Колективне сільськогосподарське пайове підприємство с.Коржовий Кут має зерново-буряковий напрямок з розвиненим тваринництвом.

Коржова

Село Коржова розташоване на обох берегах р.Ятрані – притоки Синюхи, за 18 км від районного центру.

На околиці села виявлені поселення трипільської та білогрудівської культур.

Село виникло у XVII ст., належало родині Потоцьких. У 1825 році Олександр Потоцький продав село поміщику М.Радгаловичу. З 1839 року воно перейшло до його дочки Ф.Підгорської, а потім – її сину В.Підгорському. У 1755 році у селі було збудовано церкву Різдва пресвятої Богородиці. У 1839 році церква була відновлена на кошти купця С.Вавилова, який орендував млин на р.Ятрані.

У 1900 році у Коржовій проживало 1112 осіб. Із загальної кількості землі 1452 дес. селянам належало 620, церкві – 62, поміщику В.В.Підгорському – 770 дес. Основним заняттям жителів села було землеробство. Частина селян відправлялись на заробітки до Херсонської губернії.

У селі діяли православна церква, церковно-приходська школа, водяний млин, що належав поміщику В.Підгорському, розтрусний борошномельний млин і дві кузні.

Бурхливі події відбувалися у селі у період першої російської революції 1905-1907 років. У червні 1906 року селяни Коржової оголосили страйк. Основною вимогою, яку ставили перед поміщиком В.Підгорським, було підвищення оплати праці. Поміщик відмовився задовольнити вимогу страйкарів. У відповідь на це вони розігнали постійних робітників та службовців економії та попередили, що не допустять нікого до роботи, якщо поміщик не піде на поступки. Поміщик звернувся за допомогою до повітових органів влади. Із Умані до Коржової був направлений пристав із загоном поліції. Дізнавшись про це, селяни Коржової вийшли у поле і прогнали загін поліції, не допустивши його до села. 19 червня до села прибув загін козаків під командуванням корнета Самсонова. Козаки почали грабувати селян. Озброївшись вилами, косами, сокирами, декілька сот селян зібрались біля церкви і вимагали припинення реквізицій. У відповідь на це командир карального загону наказав козакам стріляти у селян. Двоє селян були вбиті, багато поранених. Повстання було придушене. Дев'ять організаторів і активістів були засуджені, п'ять з них – на рік каторжних робіт.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Радянська влада у селі була встановлена на початку 1920 року. Було організовано комнезам на чолі з Ф.Ф.Тодосійчуком.

У 1928 році у Коржовій було створено три колгоспи: імені Сталіна (голова Ф.Тодосійчук), імені Петровського (голова Ф.Ковальчук), імені Шевченка (голова Ф.Кучеренко).

У 1929 році всі колгоспи були об'єднані до одного колгоспу імені Мануїльського, головою якого став Ф.Кучеренко.

У 1937-1938 роках були репресовані 13 жителів села. Серед них колгоспники С.С.Горбатюк, В.Г.Кучеренко, Ф.Ф.Тодосійчук, Л.С.Шинкарук, священник Г.Р.Рудковський.

У кінці липня 1941 року село було окуповане німецько-фашистськими військами. 639 жителів села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з яких 118 – загинули. 67 жителів Коржової були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Село було визволене 10 березня 1944 року військами II Українського фронту. Під час визволення села загинуло п'ять радянських воїнів, які поховані у братській могилі у центрі села.

У 1958 році колгосп імені Мануїльського увійшов до складу колгоспу "Ленінський шлях" села Дубова. У 1983 році у Коржовій створено самостійний колгосп "Авангард".

Коржова Слобідка

Село Коржова Слобідка розташоване за 20 км від районного центру.

Поблизу села виявлене одне поселення черняхівської культури.

Село відоме з кінця XVIII ст., а заснували його переселенці з села Коржової.²²⁵ У 1900 році в селі проживало 733 чоловіки. Головним заняттям селян було землеробство. Із загальної кількості землі 917 дес. поміщиці М.Ф.Жолкевській належало 544, селянам – 373 дес. У селі діяли православна церква, школа грамоти, кузня.

У 1906 р. селяни брали участь у страйку з вимогою збільшення оплати праці. Активними учасниками страйку були селяни С.Слісаренко, Л.Джуплій, Г.Шевченко.

Радянська влада утвердилася у селі на початку 1920 року.

1930 роу у селі створено колгосп.

²²⁵ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 437. – Арк. 1.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

У 1937 році були репресовані жителі села Я.Ф.Берендії, П.П.Бондар, К.П.Юшмак.

1961 року колгосп був приєднаний до текучанського колгоспу "Україна".

У 1991 році колгосп села Коржова Слобідка став знову самостійним господарством під назвою "Колективне сільськогосподарське підприємство "8 Березня", яке спеціалізується на тваринництві та вирощуванні зернових і технічних культур.

Кочержинці

Село розташоване за 5 км на південний захід від районного центру та залізничної станції Умань.

На території села виявлено залишки 10 поселень, з яких – два трипільської культури, п'ять – доби пізньої бронзи, одне – черняхівської культури.

За переказами село нібито заснували у 1713 році брати Ємці (2) та брати Кучаї (3) і тоді воно називалось Тихий Хутір.²²⁶ У 1737 році волосний писар за могорич, що поставив Гаврило Кочерга, написав у документах – Кочержинці, і з того часу село так і називається.²²⁷ А вже у 1768 році у Кочержинцях був 81 двір.²²⁸

За даними 1900 року у селі проживало 2329 жителів. Головні заняття селян – землеробство. Із загальної кількості землі 2658 дес. церкви належало 43, селянам – 2615 дес.

У селі діяла православна церква, церковно-приходська школа, три водяні млини, 17 вітряків, чотири кузні, фельдшер, сільський банк.

Радянська влада утвердилася у селі на початку 1920 року.

У 1928 році у селі було створено ТСОЗ. У 1929 році створено колгосп "Комунар", а у 1931 – колгосп імені Леніна.

Створення колгоспів супроводжувалось репресіями щодо можливих селян. Із Кочержинець було вислано шість сімей – П.І.Кравця, М.Г.Кузьменка, К.С.Кучая, О.Р.Лучка, Т.К.Печені, священника М.Ф.Домбровського.

У 1937-1938 роках були репресовані 18 жителів села.

²²⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 2. – Спр. 439. – Арк. 13.

²²⁷ Див. : Там само. – Арк. 19-20.

²²⁸ Див. : Там само. – Арк. 2.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У Великій Вітчизняній війні брало участь 276 жителів села, з них 99 – загинуло, 226 – нагороджено орденами та медалями. Уродженцеві села Кочержинець Й.П. Зеленюку за подвиг, здійснений 30 квітня 1945 року на підступах до Берліну, посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Село було визволене від німецько-фашистських окупантів 10 березня 1944 року військами 2-го Українського фронту.

В 1951 році в селі встановлено пам'ятник Герою Радянського Союзу Зеленюку Й.П., споруджено також обеліск Слави односельцям, які не повернулися з Великої Вітчизняної війни та воїнам, що полягли в бою за визволення села.

У повоєнний період силами жителів села було відбудоване зруйноване війною господарство. У 1950 році два колгоспи об'єдналися до одого – "імені Леніна".

Дослідне господарство "Кочержинці" спеціалізується на садівництві, вирощуються зернові та технічні культури; розвинуте м'ясо-молочне тваринництво.

Косенівка

Село Косенівка розташоване на обох берегах р.Уманки, за 19 км на північний захід від районного центру.

На території села виявлено залишки поселення трипільської та двох поселень черняхівської культури. Уперше в історичних документах Косенівка згадується у 1664 році; тоді магнату Калиновському належало 60 кріпацьких дворів.²²⁹ Назву села, ймовірно, принесли переселенці з Волині, з містечка Косенів.²³⁰

За період Національно-визвольної війни середини XVII ст. залишились відомості, що на початку лютого 1665 року Уманський полковник Іван Сербин визволив від польських військ значну територію Уманщини, у тому числі село Косенівку. Село у 1674 році, безумовно, було знищене турками, як і вся Уманщина.

З початку XVIII ст. село належало магнатові Потоцькому. У 1768 році це вже було чимале село, оскільки у ньому була церква,

²²⁹ Див. : Архив Юго Западной России. – Т. II. – Ч. VII. – К., 1890. – С. 558.

²³⁰ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 436. – Арк. 2.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

яку з початком антифеодального селянського повстання – Коліївщини – було переведено з унії до православ'я.²³¹

Напевне, дехто з села пішов к гайдамаки, адже у списках втікачів-кріпаків за 1768 рік є і косенівці.²³²

У 1795 році у селі було 120 господарств і проживало 630 осіб.²³³

У 1800 році у селі налічувалось лише душ чоловічої статі 371.²³⁴

За 100 років (1900) у Косенівці проживало 2434 жителі. Село належало поміщиці М.О.Живкович, а господарство вів орендатор І.О.Сук за чотирипільною системою. Із загальної кількості землі 2387 дес., поміщиці належало 940, церкві – 37, селянам – 1410 дес. Селяни вели своє господарство, наймалися на роботу до поміщицького господарства, займалися добуванням граніту.

У селі була православна церква, три водяні млини, сім вітряків і чотири кузні.

Під час першої російської революції 1905-1907 років за революційну агітацію були заарештовані каменярі О.Шевчук та М.Дерев'янку. У 1907 році сім'ю Дерев'янка було вислано до Вологодської губернії. 27 січня 1906 року у Косенівці було зібрано сільську сходку і на ній записано вимогу відібрати поміщицьку землю у розпорядження держави і передавати у користування тим, хто сам її обробляє. Крім того, було винесено й інші вимоги політичного характеру.

Радянська влада була встановлена у селі на початку 1920 року.

У 1926 році у Косенівці налічувалось 664 господарства, а населення складало 2968 жителів. У селі було створено ТСОЗ, а з 1930 року – три сільськогосподарські артілі та одна промислова з обробки граніту. Створення колгоспів проводилось насильницькими методами. Щодо заможних селян проводились репресивні заходи. Були "розкуркулені" і вислані із села заможні селяни С.Л.Кравченко, Т.Є.Лисань, Д.О.Ратушний. У 1937-1938 роках було репресовано 27 жителів села (за неповними даними), 10 з них – розстріляні. Серед них колгоспники Г.І.Войченко, Ф.П.Терезюк, О.Є.Швець, каменотеси А.Н.Ковтун, С.В.Мельник, П.Г.Дерев'янку, Я.К.Звездогляд та багато ін.

²³¹ Див. : Регістр церковей...обратно в Переяславскую епархію перешедших // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1894. – №12. – С.343.

²³² Див. : ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 2.

²³³ Див. : Там само. – Спр. 2525. – Арк. 11.

²³⁴ Див. : Там само. – Арк. 26.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

31 липня 1941 року Косенівка була окупована фашистськими військами. При обороні села загинули 16 радянських воїнів. Їх поховано у братській могилі у центрі села. Прикриваючи відступ радянських частин, що проходили крізь село, збив кількох німецьких мотоциклістів, а потім був тяжко поранений боєць Віктор Попов, якого переховували і доглядали жителі села.

336 жителів Косенівки брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 134 – полягли у боях з ворогом, 119 – відзначено урядовими нагородами.

Добровільно пішли на фронт дівчата Н.П.Бурлаченко, Я.П.Бурлаченко, Г.М.Головченко, Я.К.Голубченко, Н.П.Лисенко. Звання Героя Радянського Союзу був удостоєний уродженець Косенівки командир розвідки 122 артполку 51-ої стрілецької дивізії старший сержант Никифор Михайлович Пархоменко. Це високе звання йому було присвоєне за мужність і героїзм, проявлені при форсуванні Західної Двіни.

У Косенівці народився генерал-лейтенант К.М.Дерев'янка (1904-1954), який, будучи начальником штабу 4-ої армії, що входила до складу II Українського фронту, брав участь у визволенні Уманщини. У вересні 1945 року К.М.Дерев'янка від Радянського Союзу підписував Акт про беззастережну капітуляцію мілітаристської Японії та був головою Міжсоюзницької комісії у Токіо.²³⁵

Косенівка була визволена від німецьких окупантів 8 березня 1944 року 373 стрілецькою дивізією 52-ої армії II Українського фронту.

У повосенні роки косенівці відбудували розвалене війною господарство. У 1950 році три колгоспи об'єднались до одого під назвою "Комуніст".

Колективне сільськогосподарське підприємство Косенівки має зерново-буряковий напрямок із розвиненим тваринництвом.

У Косенівці народився поет-пісняр Т.Я.Фіалко (1898-1970), пісні якого були популярними у 20-30-х роках.

²³⁵ Див. : *Дерев'янка В.К.* М.Дерев'янка – солдат, генерал, дипломат. – М., 1968. – 123 с.

Кочубіївка

Село Кочубіївка розташоване на обох берегах р.Уманки, за 12 км на північний захід від районного центру.

Поблизу Кочубіївки виявлено залишки поселення доби пізньої бронзи, два поселення черняхівської культури. Уперше в історичних документах село згадується у середині XVII ст. У XII ст. село називалось Кучобіївка.²³⁶ (можливо від українського "кучобий" – той, що одразу б'є кучу ворогів).

У реєстрі Уманського козацького полку (1649) була Кочубіївська сотня з 204 козаків, яку очолював Гринєць Шелєст.²³⁷

У XVIII ст. село належало родині Потоцьких. У 1768 році у ньому налічувалось 100 кріпацьких господарств,²³⁸ а вже у 1795 році у 140 господарствах проживало 394 чоловіки і 368 жінок.²³⁹ У селі була гуральня, кріпаки-робітники за роботу на ній отримували 20 грошей за день.²⁴⁰

У 30-х роках XIX ст., після конфіскація маєтків О.Потоцького, Кочубіївка стала казенним селом і залишалось ним до 1917 року.

У 1900 році у селі налічувалось 366 дворів, жителів – 2209 осіб. Головним заняттям селян було землеробство. Із загальної кількості землі 2279 дес. церкві належало – 40, селянам – 2239 дес. У селі була православна церква, побудована 1852 року; церковно-приходська школа, три водяні млини, дві кузні, сільський банк.

Продовольчий капітал до того часу сягав суми 3220 крб. Оброчну статтю складала каменяряня, що приносила 50 крб. річного прибутку.

Радянська влада утвердилася у селі на початку 1920 року. У другій половині 20-х років почалася організація колгоспів, яка супроводжувалось репресіями щодо заможних селян. Із села були вислано шість сімей.

У 1929 році у селі було створено два колгоспи – "імені К.Маркса" та "імені Сталіна".

Під час голоду 1933 року у селі померла значна кількість людей. Лише на сільському кладовищі було поховано 544 особи.

²³⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 440. – Арк. 1

²³⁷ Див. : АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – С. 559.

²³⁸ Див. : Опис церквам... – С. 60.

²³⁹ Див. : ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 19.

²⁴⁰ Див. : Там само. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2087. – Арк. 8.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У 1937 році були репресовані (за неповними даними) Г.Я.Марченко-Лебідь, З.І.Білоус, Ф.С.Бриж, П.К.Мул, Я.М.Смолянець, Г.Б.Сорока та ін.

325 жителів села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 176 – полягли смертю хоробрих, 147 – нагороджені орденами та медалями. На братській могилі воїнів – визволителів с.Кочубіївки від фашистських окупантів у 1952 році споруджено пам'ятник.

У 1964 році відбулось об'єднання сіл Кочубіївки та Городецького до одого колгоспу "Комінтерн", що негативно позначилось на результатах праці, особливо у тваринництві. У 1969 році колгосп було реорганізовано на радгосп "Уманський". У ці роки різко зменшується кількість населення села.

У 1984 році Кочубіївка знову починає господарювати самостійно.

Зараз радгосп носить назву "Уманський" і спеціалізується на вирощуванні овочевих культур.

Краснопілка

Село Краснопілка розташоване на обох берегах р.Ревухи (притока Ятрані), на автошляху Київ-Одеса, за 14 км на північ від районного центру та залізничної станції Умань.

На території та поблизу села виявлено залишки 15 поселень, серед яких сім – трипільської культури, одне – доби пізньої бронзи і п'ять – черняхівської культури.

Народна пам'ять береже перекази про походження назви села. За однією з них на місці теперішнього села було червоне макове поле – Краснопольє, а згодом і Краснопілка. Інший – доносить відомості, що неподалік села було містечко Краснобул. І коли воно було знищене татарами, то вцілілі жителі перейшли на поле і зазнавали селище Краснопілка.²⁴¹

Село відоме з 1653 року.

18 червня 1654 року через село проїжджав патріарх Макарій з сином Павлом, які згадують містечко Краснопілку, що мало замок і церкву.²⁴²

²⁴¹ Див. : ДАЧО. – Ф. Р4178. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 1.

²⁴² Див. : *Аленицкий П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария... – М., 1895. – С.15.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

У 1768 році у Краснопілці було 95 дворів,²⁴³ а в 1795 році у 96 дворах проживало 290 чоловіків і 245 жінок.²⁴⁴

У середині XIX ст. село відносилось до військових поселень (і того часу збереглась назва однієї частини села – Москалівка, де були розміщені військові казарми).

За даними 1900 року у с.Краснопілці було 392 двори, жителів – 1837 осіб. Головним заняттям селян було землеробство, крім того селяни відправлялись на заробітки до Херсонської губернії. Із загальної кількості землі 2264 дес. церкви належало 43, селянам – 2221 дес.

У селі діяли православна церква, двокласна народна міністерська школа, церковно-приходська школа, чотири водяних млини, шість вітряків, дві кузні, фельдшер, аптека, казенна винна лавка, хлібний магазин.

При селі Краснопілка знаходилась ферма поміщика І.Чепурківського, якому належало 230 дес. орної землі. На фермі працювало 10 селян.

З розвитком капіталістичних відносин поглиблювалось майнове розшарування селян. У селі були заможні селяни, які володіли землею у кількості 18-25 дес. і використовували найману робочу силу, а були малоземельні, що мали 2-5 дес. Розорення бідняцьких господарств примушувало селян шукати заробітків у Херсонській губернії, а частина селян емігрувала до США. Під час трудової еміграції до Америки виїхали: Клим Махтєсевич Семенюк, Василь Панасович Троян, Димид Паламарчук, Марко Губенко та ін.²⁴⁵

Радянська влада утвердилася у селі на початку 1920 року.

Перша сільськогосподарська артіль була створена у 1930 році.

У 1931 році частина селян почали виходити з колгоспу. Але під тиском представників влади у 1932 році вони вимушені були повернутися до колгоспу.

У 1937-1938 роках були репресовані 13 жителів села. Серед них колгоспники М.ТГерасименко, Ю.І.Заревнюк, А.О.Мельник, С.Г.Руденко та ін.

²⁴³ Див. : ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2525. – Арк. 35.

²⁴⁴ Див. : Там само. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 25.

²⁴⁵ Див. : ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 441. – Арк. 4.

СЕЛА УМАНЬСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Село було окуповане німецько-фашистськими загарбниками у кінці липня 1941 року. За період окупації 200 осіб були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Село було визволене військами 2-го Українського фронту 11 березня 1944 року у результаті Умансько-Боташанської операції. 53 радянські воїни, що загинули під час визволення села, поховані у братській могилі. 225 жителів Краснопілки були активними учасниками Великої Вітчизняної війни, з них 87 – удостоєні орденів та медалей, 129 – віддали життя за Батьківщину.

У селі встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів –визволителів Краснопілки та обеліск Слави односельцям, які полягли у роки Великої Вітчизняної війни.

У повоєнні роки жителі села відбудовували порушене війною народне господарство.

У 1993 році на основі колгоспу "Пам'яті Леніна" організовано колективне пайове сільськогосподарське підприємство "Краснопілка" зерново-бурякового напрямку з розвиненим тваринництвом.

Ладижинка

Село Ладижинка розташоване на обох берегах р.Ятрань при впадінні р.Ропотухи, на автомагістралі Київ-Одеса, за 30 км на південь від районного центру.

На території села виявлено залишки шести поселень трипільської, білогрудівської та черняхівської культур. У письмових джерелах Ладижинка вперше зустрічається 1726 року, коли вона перейшла від Калиновських до володінь магната Потоцького. У 1768 році у селі налічувалось 82 кріпацькі господарства.²⁴⁶ У 1772 році у Ладижинці налічувалось 113 господарств. 43 господарства зовсім не мали робочої худоби, а на решту припадало всього 83 голови тягла. Ладижинські кріпаки платили чинш, подимне, відбували подорожчизну, різні роботи, що носили назву "даремщини". Замість виконання цих повинностей селяни могли сплатити грішми

²⁴⁶ Див. : ЦДДА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

1395 злотих. Магнат одержував від селян Ладижинки ще 4400 злотих, що надходили від корчемної оренди.²⁴⁷

Селяни протестували проти важкого соціального та національного гноблення – йшли у гайдамацькі загони, повставали. Жителі Ладижинки брали участь у великому антифеодальному повстанні 1768 року – Коліївщині.

У 1793 році, за другим поділом Польщі, Правобережна Україна була включена до складу Російської імперії. Село й надалі лишалося у володінні магната С.-Щ.Потоцького. 1795 року тут налічувалось 162 кріпацькі господарства з населенням 597 осіб, з них – 294 жінки. Можливість експорту сільськогосподарських продуктів через чорноморські порти за кордон зробила вигідним для магната ведення товарного господарства. З цієї метою того ж року в Ладижинці створено графський фільварок. 81 день на рік селяни відробляли панщину, крім днів сінокісних, шарваркових і "даремщини".²⁴⁸

На початку XIX ст. село не раз переходило з рук одних власників до інших. Так, 1808 року Я.Потоцький продав Ладижинку разом з іншими селами за 62 тис. злотих поміщику Шолайському.²⁴⁹ Разом з тим зростав і феодальний гніт: панщина була доведена до шести днів на тиждень. Частині кріпаків доводилось відробляти її на гуральні.

Унаслідок реформи 1861 року із загальної кількості 4342 дес. землі селянам виділялося лише 1272 дес., за які було нараховано викупних платежів на суму 63 тис. крб.

У пореформений період Ладижинка стала центром новоутвореної волості. За кілька років до реформи село перевели до розряду містечок. Два рази на тиждень тут відбувалися ярмарки, відкрилися крамниці.²⁵⁰ Поступово змінювався склад населення та характер його занять. Тут почали селитися ремісники – кравці, шевці, ковалі. У містечку було побудовано гуральню, паровий млин, дві чинбарні для переробки шкіряної сировини. В економії поміщика Терещенка, замість відсталої трипільної сівозміни, якою користувалися селяни, запровадили шестипільну. Поміщик вдало використо-

²⁴⁷ Див. : ЦДІА України. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 1854. – Арк. 1-24; ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 3, 27.

²⁴⁸ Див. : ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 27.

²⁴⁹ Див. : Там само. – Ф. 49. – Оп. 2. – Спр. 1758. – Арк. 116; Ф. 35. – Оп. 14. – Спр. 311. – Арк. 26, 27.

²⁵⁰ Див. : Київський облдержархів. – Ф. 35. – Оп. 14. – Спр. 311. – Арк. 26, 27.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

нував для збуту сільськогосподарської продукції сприятливі умови, що склалися після закінчення будівництва у 1890-1892 роках залізничних колій Умань-Козятин і Христинівка-Вапнярка.

Розвиток капіталістичних відносин обумовив поглиблення класової диференціації. У 1900 році у Ладижинці налічувалося 434 господарства. Із загальної кількості 4086 дес. землі селянам належало тільки 1979, а решта була власністю поміщика та церкви. Понад півтисячі безземельних і малоземельних ладижинців, які не могли знайти роботу на місці, вимушені були шукати заробітків на Херсонщині.

На початку ХХ ст. зростало малоземелля і безземелля селян. У 1912 році з 587 господарств 82 зовсім не мали землі. 353 господарства володіли 696 дес. (у середньому на кожне припадало 1,97 дес.). Майже 74 % ладижинських селян були безземельними та малоземельними і мали лише 127 коней. 25 господарствам заможних селян належали значні земельні володіння.

У 1900 році у Ладижинці діяли два млини, три крупорушки, вітряк і три заїжджі двори. Існував фельдшерський пункт, приймальна палата з двома фельдшерами та акушеркою, які обслуговували дві волості. 1905 року у Ладижинці відкрито лікарську дільницю і при ній лікарню на 10 ліжок. У 1913 році лікарня з одним лікарем і двома фельдшерами обслуговувала 16 сіл з населенням 36938 осіб.²⁵¹

У 60-х рр. ХІХ ст. була відкрита церковнопарафіяльна школа з одним учителем. Напередодні другої світової війни у містечку відкрили земську двокласну школу з п'ятирічним терміном навчання.

У середині лютого 1918 рок спроба встановити Радянську владу у Ладижинці закінчилася невдачею. На початку березня село окупували австро-німецькі війська. Окупанти грабували ладижинців, вивозили з села хліб і худобу. У грудні австро-німецькі окупанти залишили село і влада перейшла до повітового комісара уряду Директорії.

11 березня 1919 року у Ладижинці було встановлено владу Рад, почав діяти волосний ревком. У другій половині вересня 1912 року Ладижинку захопили денікінці. Радянська влада була відновлена у січні 1920 року.

²⁵¹ Див. : Отчет управы за 1913 г. Земская медицинская деятельность. – Умань, 1914. – С.6-7.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

У травні 1920 року розпочав свою діяльність комітет незаможних селян на чолі з Т.Т.Миронюком.

За новим адміністративно-територіальним поділом у квітні 1923 року Ладижинка стала районним центром.

У 1923 році у Ладижинці засновано першу сільськогосподарську артіль "Праця незаможника" (з 1931 р. – колгосп "імені Жовтневої революції"). 1928 року було створено ТСОЗ.

У 1930 році у Ладижинці організовано ще чотири колгоспи: "Нове життя", "Червоний колос", "імені К.Є.Ворошилова" і "Передовик". ТСОЗ припинив своє існування, його члени ввійшли до складу новостворених господарств.

Наприкінці 1930 року Ладижинка ввійшла до складу Уманського району. Того ж року тут створено першу у районі машинно-тракторну станцію, збудовано маслозавод, відкрито ветеринарну лікарню.

У селі діяла лікарня на 38 ліжок, працювало п'ять лікарів і 12 працівників із середньою медичною освітою.

1937 року відбувся перший випуск Ладижинської середньої школи, якою вона стала з 1934 року.

У 1922 році було розпочато ліквідацію неписьменності серед дорослого населення, з якою за 10 років було покінчено. Працювали три бібліотеки і клуб.

1933 року Ладижинка знову стає центром району у попередніх його межах і була ним до 1959 року.

Репресій 30-х років зазнали і жителі села Ладижинки. У 1937-1938 роках було репресовано (за неповними даними) 50 осіб, з них – 36 були засуджені до вищої міри покарання, інші – до 10 років виправно-трудових таборів. Серед них: колгоспники М.І.Горенко, Я.А.Довгань, О.М.Жабінський, М.А.Усько, У.С.Пасічник, М.Г.Скрипник; робітники П.М.Тумановський, Ю.М.Дяченко, М.І.Мендведюк, фельдшер І.С.Запорожець, голова райземвідділу Доценко І.А. та ін.²⁵²

Тяжкі випробування випали на долю ладижинців у період Великої Вітчизняної війни. Вже 29 липня 1941 року гітлерівські війська захопили Ладижинку. За період окупації фашисти завдали великої шкоди селу, грабували жителів, спалили декілька громад-

²⁵² Див. : Список осіб, реабілітованих по Уманському району. Уманський краєзнавчий музей, НДФ. 971.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

ських приміщень. 319 жителів села, переважно молоді, були насильно вивезені на примусові роботи до Німеччини.

Жителі села брали участь у боротьбі з окупантами. Так, випускниця Ладижинської середньої школи К.Д.Листопад, опинившись на окупованій території Харківської області, вступила до партизанського загону, що діяв у Зміївському районі. Виконуючи відповідальні бойові завдання поблизу села Сухой Гомільші, вона потрапила до рук гестапо і після жорстоких катувань була розстріляна. Житель села С.З.Власюк переховував у себе на квартирі та допоміг вилікуватись тяжко пораненому командирі ескадрильї І.М.Горбунову, який у серпні 1941 року непритомним опустився на парашуті з підбитого літака. Вилікувавшись, льотчик пішов до партизанського загону.

У ніч на 10 березня 1944 року з боку сусідніх сіл Текучої та Фурманки до Ладижинки проникли радянські розвідники, а наступного дня, вранці, частини 4-ої гвардійської армії 20-го Українського фронту визволили село. На підступах до нього, у повітряному бою вони збили чотири фашистських літаки-бомбардувальники.

У 1954 році в Ладижинці було встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів, що загинули під час визволення села.

486 ладижинців воювали на різних фронтах Великої Вітчизняної війни. Не повернулися до рідного села 276 бійців. З нагоди 20-річчя Перемоги над фашистською Німеччиною в Ладижинці 9 травня 1965 року встановлено гранітний обеліск з викарбуваними іменами односельців, що загинули на війні. Серед загиблих – 41 офіцер, у тому числі полковник Ф.О.Затомкін, лейтенант С.К.Бондар, що поліг під Москвою, технік-лейтенант Є.К.Ісько, який віддав своє життя під час героїчної оборони Києва. 149 уродженців села нагороджено бойовими орденами і медалями.

У тяжких умовах довелося піднімати з руїн село. Машини і сільськогосподарське знаряддя були знищені, більшість колгоспних будівель зруйнована, МТС не мала жодного трактора. Незважаючи на труднощі, навесні 1944 року, яровими культурами було засіяно всю заплановану площу. Працювали здебільшого старики, жінки та підлітки.

У січні 1956 року колгосп "ім.Жовтневої революції", "Нове життя" та імені К.Ворошилова об'єдналися до одного – "імені ХХ

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

з'їзду КПРС", а "Червоний колос" і "Передовик" – до колгоспу "імені А.О.Жданова". За три роки обидва господарства злилися у колгосп "імені О.Я.Пархоменка", за яким закріплено 4282 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 4128 га орної землі.

У 1958 році був споруджений цегельний завод, у 1959 – побудовані цехи харчокомбінату та олійня.

У 1992 році колективне господарство було перетворене на колективне сільськогосподарське пайове підприємство "Лан" зерново-бурякового напрямку з розвиненим тваринництвом.

З малих підсобних підприємств діють цегельний завод, олійня, сітроцех та млин.

У приміщенні колишньої МТС розміщуються ремонтно-транспортне підприємство, яке здійснює автопослуги колективним господарствам і жителям села.

У Ладижинці працюють середня школа, з 1970 року – музична школа, міжрайонні допоміжна школа-інтернат, бібліотека, Будинок культури, дільнична лікарня.

Максимівка

Село Максимівка розташоване на берегах р.Синиці за 27 км від районного центру.

Поблизу села виявлено залишки двох поселень черняхівської культури.

Село відоме з XVII ст.

До 1958 року воно називалось Любашівка.

У 1900 році у Максимівці проживало 1655 жителів. Основним заняттям селян було землеробство. Із загальної кількості землі 1530 дес. поміщику Ф.Ф.Єловицькому належало 727, церкві – 54, селянам – 749 дес. У селі діяли православна церква, церковно-приходська школа, водяний млин, що належав поміщику, три кузні.

Радянська влада утвердилася у селі на початку 1920 року.

У кінці 1920-х років у селі був організований колгосп.

У 1937 році були репресовані (за неповними даними) колгоспники А.М.Клименко та С.С.Мазур.

У кінці липня 1941 року село було окуповане німецько-фашистськими військами. 186 жителів села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 134 – нагороджено орденами та медалями, 56

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

– загинули на фронтах. У центрі села споруджено обеліск Слави на честь односельців, що загинули на війні. Село було визволене від німецько-фашистських окупантів 10 березня 1944 військами 2-го Українського фронту.

У повоєнні роки жителі села відбудовували зруйноване війною господарство.

З 1992 р. колгосп перетворено на колективне пайове підприємство "Максимівка", що спеціалізується на вирощуванні зернових, технічних, городніх культур з розвиненим м'ясо-молочним тваринництвом.

Оксанино

Село розташоване на обох берегах р.Небелівки (притоки Ятрані), за 30 км на схід від Умані. На території та поблизу села виявлено залишки двох великих поселень черняхівської культури. За архівними джерелами село відоме з XVIII ст. і виникло як слобода.²⁵³

Про походження назви села існує така легенда. Дві сестри, Оксана і Текля, втікали з турецько-татарського полону. Приховати сліди колишніх полонянок допомогла річка Синюха, через яку вони перебралися бурхливої грозової ночі. Вже зовсім знесиленими вони зупинилися на березі невеличкої річки Небелівки. Місцевість їм сподобалась, і після відпочинку, вони вирішили тут зупинитися. Пізніше Текля переселилася на 5 км східніше місця, де проживала Оксана і яке стало називатися Оксаниною слободою. Господарство Оксаниної слободи швидко збільшувалось, оскільки за якихось півтора кілометра проходив великий торговий шлях через Умань-Торговицю – на Запорозьку Січ.

Від села Станіславки, колишньої Текліївки (на честь другої сестри), теперішньої Кіровоградської області, навколо Оксаниної й далі на північ і північний захід аж до Умані тягнувся суцільний лісовий масив. Тут вироблялась поташ, що складало вагому частину прибутків польських магнатів, яким у той час належали землі Уманщини. Старожили села, яким на початку 1960-х років було по 80-90 років, ще пам'ятали бачені у 1870-1880 роках велетенські

²⁵³ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 445. – Арк. 4.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

пеньки від того знищеного лісу, а також – дерев'яні огорожі, що проіснували у селі до 1825 року. З цього ж лісу в 1853 році у селі було збудовано дерев'яну церкву.

Поступово Оксанина слобода розширювалася і зростала кількість її жителів. У 1768 році в ній було 61 кріпацьке господарство,²⁵⁴ а в 1795 році у селі проживало 1006 жителів у 118 дворах.²⁵⁵ З переходом Уманщини у власність Потоцьких Оксанина входила до складу Підвисіцького маєтку вельможі.

Після конфіскації земель О.Потоцького у Київську казенну палату, а згодом військове міністерство, Оксанина залишалась кріпацьким селом. Його вулиці були криві та вузькі; у центрі стояла дерев'яна церква, праворуч від неї – сільський цвинтар, а ще далі – церковно-приходська школа. Ліворуч від церкви, над річкою, стояла панська корчма та гураляня. Поза селом простягався степ, де випасали худобу.

Після касування кріпацтва у 1861 році мировим посередником другої дільниці Уманського повіту та оксанинськими селянами був оформлений викупний акт, згідно з яким 712 ревізьких душ чоловічої статі (тих, хто сплачував подушний податок) отримали 1743 дес. землі. За таке "звільнення від кріпацтва" хлібороби змушені були щорічно платити 3967 крб., а загальна сума викупу за землю становила 61618 крб. Ця сума була значно більшою за ринкову ціну землі. У такий спосіб жителів Оксаниної, як і все селянство Російської імперії, царський уряд примусив заплатити за "волю". До того ж, очікувана воля безрадісною була для значної більшості селянства ще й через те, що з 226 оксанинських дворів тяглових (тих, що мали тягло для обробітку земельного наділу) було всього дев'ять, що складало менше 4 % від загальної кількості.

У цей час Оксанино було власністю князя Святополка Четвертинського. Сам він у маєтку не проживав, а там господарювали орендарі, або як їх тоді називали – посесори Глибівські, Павловські, Новітські. За посесорства Новіцького, що утримував у селі кінний завод і поставляв до армії коней, приблизно у 1900-1901 роках в Оксанину переїжджає Данило Черняхівський, батько майбутнього знаменитого генерала.

²⁵⁴ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 445. – Арк. 4.

²⁵⁵ Див. : Там само.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У власності Четвертинського в Оксанино було 3700 дес. землі, а селянам належало 1832 дес. 262 селянські наділи, що були меншими від 7 дес., займали найменш родючі землі, про що говорять їх назви – Вовчі яри, Лукашівські яри, Кучугура і т.д. Кращі ж землі, звісно, залишалися власністю пана. У своїх дрібних господарствах селяни ледве зводили кінці з кінцями. Роки неврожаїв змінювались епідеміями. Село часто зазнавало великих людських втрат. У селі був холерний цвинтар, як його називали – "западисько", що став останнім притулком для багатьох душ.

У селі була школа, яку у 1790 році закінчило чотири учні. У 1910 році в Оксанині було вже 250 учнів, а в 1912 році у селі працювали вже дві церковно-приходські школи (окремо для хлопчиків і дівчаток). У 1914 р. розпочате будівництво ще однієї школи, але воно було перерване першою світовою війною.

Напередодні першої світової війни в Оксанині проживало 4158 осіб. Злидні та неврожаї гнали оксанинських хліборобів на заробітки в Таврію, Оренбуржжя, до Сибіру, змушували емігрувати до Канади та США.

Бурхливі події української революції 1917-1920 років не обминули і оксанинців. По їх землях потоптались і німецькі окупаційні війська, і доморошені банди, і революційні загони. Багатьма глибокими зарубками вкарбувались у народну пам'ять колективізація, голодомор 1932-1933 років та боротьба з фашистськими окупантами. 542 жителі села брали участь у Великій Вітчизняній війні, з них 224 – полягли в боях, 124 – нагороджені орденами і медалями.

На благодатній оксанинській землі народилось чимало прекрасних трудівників, відомих своїми вчинками людей. Серед них – генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу Іван Данилович Черняхівський та Герой Радянського Союзу Тимофій Тимофійович Лобода.

Острівець

Село розташоване на обох берегах річки Ятрані за 50 км на південний схід від Умані. Перші поселенці там з'явилися давно, про що свідчать археологічні дослідження краю. На території села виявлено залишки поселення трипільської культури, могильника доби бронзи, трьох поселень черняхівської культури.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Дата заснування Острівця невідома, але архіви містять дані про те, що у першій половині XVIII ст. село вже існувало і називалось Капітанське²⁵⁶ (володів ним поміщик Капітанов), а вже у кінці XVIII ст. воно стало називатись Острівець. Можливо, назва з'явилась від того, що село розташоване, немов на острові, який утворюють річки Ятрань та Небелівка. Згодом село купив поміщик Драгановський і за ним остаточно закріпилась нинішня назва. У 1795 році в Острівці налічувалось 124 кріпацькі господарства.²⁵⁷

У першій половині XIX ст. життя острівчан було важким. Поміщицький наглядач Хлопецький прагнув гнути селянські спини від зорі д зорі. Але ще важче стало тоді, коли село купив новий власник – А.Метелицький. Дійшло до того, що у травні 1831 року жителі Острівця та Коржової напали на садибу поміщика і побили його. Вони були покарані, але ця краплина народного гніву влилася до загальної ріки народного невдоволення кріпосницькими порядками. Революційна хвиля 1905-1907 років знайшла відгомін і в Острівці. Жителі села Данило Кам'янецький, Євтух Тицькун, Артем Дзвінник, Мина Сурда та інші піднімала острівчан на боротьбу. Селяни відмовились працювати на панській землі, на жорстокого управляючого здійснили замах і вчинили справжній бунт. Але він, звісно, був придушений.

Звістка про жовтневі революційні події 1917 року околихнула і острівчан. Борцями проти поміщицької сваволі були Тицькун Федір, Веренчук Михайло, Дзвінник Артем, Муляр Ганка. У 1928 році у селі був організований колгосп, першим головою якого обрали Гостяна. Молоді острівчани Іван Кам'янецький, Юхим Сурда, С.Ковбаса, Т.Ковбаса започаткували лікнеп, а згодом у селі з'явилась і семирічна школа.

Страхітливими роками для острівчан були роки голодомору, але найжахливішою трагедією для Острівця була боротьба з німецько-фашистськими окупантами. В окупованому селі під керівництвом Дмитра П'яничука острівчани створили партизанський загін, що діяв у сусідніх лісах і завдавав фашистам відчутних ударів. Адесь 9-10 січня 1944 року партизанам вдалося захопити ворожий обоз з 40 підвід, яким підвозилися до передової боєприпаси і харчі.

²⁵⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 446.

²⁵⁷ Див. : Там само.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Відступаючи під натиском радянської армії, озвірілі гітлерівці особливо щедро сіяли смерть і руїну на землю, яку не вдалося захопити. 16 січня 1944 року загін карателів ввірвався у село. З притаманною ним педантичністю німці обійшли всі будинки, зганяючи жителів до сільського майдану. Жителька села Марія П'яничук не встигла, та й не мала в що одягнути трьох своїх діток. І широко розкриті, сповнені жаху дитячі очі не зупинили руки ката, коли той натискував курок. А потім запалали хати, здіймаючись до неба печельними чорними стовпами. З 450 будинків острівчан уціліло тільки чотири. А фашистський офіцер, викрикуючи погрози, вимагав виказати партизан і того, хто навів їх на обоз. Острівчани мовчали. І тоді гітлерівці розділили натовп. Жінок і малолітніх дітей погнали до сусіднього с.Рогової, а чоловічу половину (стариків і підлітків) Острівця погнали до глинища. 142 жителі села були вбиті у той день.

На обеліску золотом горять слова: "Тут поховано 142 громадянина села Острівець, по варварському замучених фашистськими катами". Смуток і біль викликає цей список жертв фашизму, а ще більший щем з'являється у серці, коли читаєш прізвища Марії П'яничук з трьома її малолітніми дітьми, 97-річного Трохима Тицькуна, його ровесника Сидора Миронка та ін. Невже ж так мало скінчитися життя цих людей?

Усього ж, у Великій Вітчизняній війні брало участь 243 жителі села, з них 85 – нагороджено орденами і медалями, 144 – загинули в боротьбі за свободу й незалежність Батьківщини.

Паланка

Розташована у верхів'ї річки Паланки (притока Уманки), за 8 км на захід від Умані. Люди селились тут ще з давніх-давен, оскільки поблизу та на території села виявлено залишки 13 поселень, серед яких три – трипільської культури, два – доби бронзи, три – черняхівської культури, два – VI-IX ст.

Про заснування теперішнього села відомо, що на цьому місці у минулому було м.Кудрик (Кудрин). Турецько-татарські завойовники у ході чергового нападу зруйнували поселення і створили тут своє укріплення. Слово "паланка" – турецького походження і у дослівному

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

перекладі означає – укріплена фортеця. Згодом тут почали силитися місцеві люди, але турецька назва поселення так і залишилась.

З часом село зростало, відомо, що у 1768 році у ньому налічувалося 69 кріпацьких господарств, а вже у 1795 році в 147 дворах проживало 1135 жителів.²⁵⁸ У XIX ст. на сім'ю в середньому припадало від 2 до 4 дес. землі, але близько трьох десятків господарств мали всього по десятині орної землі. Безземелля, злидні, голод примушували паланських селян найматись на сезонні роботи до пана в с.Орадівку, або й далі їхати у пошуках кращої долі. Частина жителів села, а серед них Сидір Таран, Василь Коржик, Федір Драч переселились до Сибіру та на Кубань. Але й там життя простого селянина не було легким.

Події української революції 1917-1920 років запам'ятались для жителів села реквізиціями, насильними мобілізаціями чоловіків, появою різномасних "батьків" зі своїми грабіжниками тощо. У 1920 році у Паланці була встановлена радянська влада і першим головою сільської ради був Тодось Бондар. Тоді ж був організований комнезам, до складу якого ввійшли 18 осіб під головуванням Мельника Лаврентія, а згодом його керівниками були Тодось Осипенко та Дмитро Зелінський. Дещо пізніше селяни організували ТСОЗ, у розпорядженні було 30 га землі, об'єднував він сім селянських господарств.

У 1924 році ТСОЗ було ліквідовано, а у 1930 році був створений колгосп "Провідна зірка". У 1934 році у Паланці з'явився ще один колгосп – "ім.Постишева".

Не встигли жителі Паланки відійти від лихоліття голодомору, як нова біда оповила українську землю. Розпочалася Велика Вітчизняна війна і вже 22 серпня 1941 року фашистські нападники окупували село. Чимало жителів Паланки були насильно вивезені до Німеччини. Ось що згадував про це Андрій Максименко: "Я працював у Німеччині в кам'яному кар'єрі. Працювали з раннього ранку до пізнього вечора. Цілий день вручну били камінь. За цю каторжну працю отримували 200 г хліба з тирсою і 2-3 картоплини. Багато працюючих у кар'єрі загинули від непосильної праці і хвороб. За найменшу провину били, а іноді й розстрілювали. Жили

²⁵⁸ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 447. – Арк. 26.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

в таборі, з роботи і на роботу водили поліцаї." Важко жилося і тим, хто проживав в окупованому селі.

Радянські війська звільнили Паланку 10 березня 1944 року. На фронтах Великої Вітчизняної війни брали участь у боях з фашистами 334 жителі села, з них 181 – загинув, 153 – за виявлені мужність і відвагу нагороджені орденами і медалями. У 1941 році поблизу залізниці біля Паланки фашистські окупанти розстріляли велику групу військовополонених командирів і політпрацівників Червоної Армії. У 1966 році на місці їх страти встановлено обеліск Слави. 1967 року споруджено також пам'ятник воїнам – визволителям села, які загинули від гітлерівських загарбників.

Після звільнення у 1944 році Паланка починає швидко відбудовуватись. З двох довоєнних колгоспів був утворений один. У 1952 році йому було присвоєно ім'я М.І.Калініна. У 1957 році розпочато електрифікацію села. Роком раніше був збудований Будинок культури. У центрі села побудована школа, перший випуск з якої здійснений у 1954 році.

Піківець

Село засноване у XVIII ст. переселенцями з с.Пікове на Вінниччині. А за дві версти від Піківця було село Рубанки.²⁵⁹ Але людність на цій території проживала з прадавнин. Ще у 1918 році між Уманню і Піківцем проводились археологічні розкопки, у результаті яких виявлені залишки давньої культури. Пізніше археологічні розкопки (1925, 1949, 1951-1952) на території Уманщини додали матеріалу і уможливили виділення культури доби пізньої бронзи Лісостепової України. Вона була названа за місцем розкопок зольників у Білогрудівському лісі поблизу села Піківець – Білогрудівською. Датується Бологрудівська культура XII-IX ст. до н.е. і сформувалась на місцевій основі під впливом Карпато-Дунайських культур.²⁶⁰

Дослідницька робота під керівництвом українського археолога О.І.Тереножкіна уможливилася виділення ще однієї культури – Чорноліської. У 1949 році у Чорному лісі у верхів'ї р.Інгулець виявлені залишки культури перехідного періоду від пізньої бронзи

²⁵⁹ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 448. – Арк. 1.

²⁶⁰ Див. : Словник-довідник археології. – К., 1996. – С. 24.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

до раннього залізного віку. Ця культура склалася на місцевій білогрудівській і знайшла поширення між Дністром та Дніпром, а також у басейні р.Ворскли на Лівобережжі. Поселення чорнолісців знайдені й на Уманщині. Недалеко від Білогрудівського лісу, на полі у напрямку від щебеневого заводу до р.Уманки з південного боку Піківця виявлені залишки Чорноліського поселення. Тобто територія Піківця і околиць була заселена давно.

Пізніше історичні відомості про село Піківець надзвичайно уривчасті. Відомо, що у XIX ст. у селі проживав поміщик Олексій Полковніков, а селяни, маючи по 2-3 дес. землі проживали злиденно.

Початок XX ст. для жителів Піківця запам'ятався революційними подіями, встановленням радянської влади, проповідниками якої були Леонтій Тополя, С.П.Касьян, Г.Д.Макарчик, а також появою у селі різних банд. Старожили села розповідали про загін "Марусі", який з'явився у Піківці та боровся проти радянської влади. Сама Маруся була молодою жінкою, невисокою на зріст, русявою, без однієї ноги. Її штаб був в Умані, сама вона проживала в місті до 1929 року.

У перші роки радянської влади у селі був організований комнезам. Головою його став Платон Зюмер, бухгалтером був І.М.Макарчик, землевпорядником – Є.Ю.Цюник, завгоспом – П.І.Цюник. М.І.Гончаренко, О.А.Богомаз, О.І.Кравченко були його активними членами. Безземельним селянам дали землю і в 1919 році у селі організували ТСОЗ. У 1920 році був організований колгосп, першим головою якого став Ю.А.Килівник. Колгосп став називатися "ім.Петровського", а згодом – "ім.Ілліча". У складі останнього були села Піківець та Гереженівка.

Насильницька колективізація спричинила голод 1932-1933 років. У Піківці жертвами цієї народної трагедії стали 96 осіб. У 1933 році у селі встановлено пам'ятник жертвам голодомору.

Не встигло село оговтатись від таких великих людських втрат, як над ним повисла тінь німецько-фашистської окупації. З Піківця на примусові роботи до Німеччини було вивезено понад 100 осіб. У березні 1944 року село було звільнене від окупаційних військ і загиблі за його визволення радянські воїни знайшли вічний спочинок у братській могилі на території Піківця.

СЕЛА УМАНЬСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Політвідділ

Історичних відомостей про виникнення села Політвідділ ні в яких документах не зустрічається. Село зовсім молоде. І виникло воно на місці садиби лісника. Ці будівлі служили людям до 70 років.

Село Політвідділ розташоване на південно-західній межі Уманського району. Забудова села розпочалась у 1932 році, як відділення Рижавського цукрокомбінату. Має село 1000 га орної землі.

Робітничий колектив складався з приїжджих людей. Всі житлові та виробничі приміщення будувались з глини та дерева. Водою село забезпечувалось з трьох криниць. Ставка у селі не було.

Основним напрямом виробництва відділення Політвідділ було вирощування насіння цукрового буряка. Паралельно розвивалось тваринництво і зерновиробництво.

Не обминуло село лихоліття Великої Вітчизняної війни. Військовозобов'язані чоловіки були мобілізовані до лав Радянської Армії. На фронтах війни загинуло 11 жителів села. Під час каральної експедиції у 1943 році у селі Політвідділ було розстріляно чотирьох місцевих жителів – Матвійчук, Шевченко, Матвій Козка, Миронова-Криворучко.

На могилі Матвійчука і Шевченка встановлений обеліск Слави.

У важкі роки після війни було відновлено господарство. Уже у 1947 році було досягнуто високих успіхів у вирощуванні сільськогосподарських культур.

За сумлінну працю у сільськогосподарському виробництві жителі села Політвідділ були нагороджені високими урядовими нагородами; керуючий відділенням Політвідділ Федір Іванович Кондратюк – орденом Трудового Червоного Прапора, а орденами Леніна – Ганна Савівна Гресько, Дарка Зосимівна Бородаченко, Мотря Гаврилівна Варченко, Марія Левківна Мельник.

У 1952 році у селі Політвідділ розпочалось будівництво житлових будинків. У 1960 році побудовано клуб, 1980 – дитячий садок, 1989 – заселено 6 житлових будинків та введено у дію магазин.

У 1990 році було заасфальтовано всі вулиці села.

Серед жителів села Політвідділ є воїни-афганці, ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС.

На даний час господарство займається вирощуванням насіння цукрового буряка, пшениці та інших сільськогосподарських культур.

Населення села Політвідділ становить 230 осіб.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Полянецьке

Село розташоване за 3,5 км на південь від районного центру. На його території виявлено залишки 16 стародавніх поселень, серед них три – трипільської культури, сім – доби бронзи, чотири – черняхівської культури.

З архівних джерел село відоме з XVIII ст. Щодо появи його назви існує така розповідь. Місцевість теперішнього села і околиць у XVI – на початку XVII ст. була зайнята лісовим масивом, що сягав західної окраїни Умані. Невеличкий безіменний хутірець, мов у хвилях величезного зеленого океану, ховався в ньому. Ставши власником Уманщини, граф Потоцький часто зі своєю свитою полював у цьому лісі. Одного разу магнат наказав знайти велику поляну для відпочинку учасників своєї розваги. Слуги довго блукали навкруги, але окрім невеличкого поселення, іншого місця для відпочинку в лісі не було. Вислів польською мовою "поля нема" і дав назву місцевості – Полянецьке.

У 1768 році у селі Полянецькому було 40 кріпацьких господарств,²⁶¹ а вже у 1795 році у 92 господарствах проживало 585 осіб.²⁶²

З 1836 року мастки О.Потоцького потрапляють в управління військового міністерства. А коли у 1838-1857 роках Умань стає центром військових поселень Київської та Подільської губерній, йде активна забудова нових передмість – Солдатської слобідки та Міщанки. Для цього на околицю міста були переселені жителі Полянецького. Повернутись на свої одвічні землі сельчани змогли тільки після 1864 року.

На початку XX ст. населення Полянецького збільшується. Так, якщо упередмістя Умані було переселено 735 осіб, то у 1913 році у селі проживало 2010 осіб, з них дітей шкільного віку – 201 особа. Однак, навчатися у церковно-приходській школі могло значно менше. В єдиній класній кімнаті заняття проводились для небагатьох дітей, які одночасно займалися різними вправами.

Радянська влада була встановлена у Полянецькому у 1918 році. Першим головою сільської ради був Левко Кононович Мельник. До складу сільського активу входили Іван Колісник, Ілько Бондар, Спиридон Шмалюх, Хома Шмуденко. Протистояли радянській

²⁶¹ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 449. – Арк. 22.

²⁶² Див. : ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 35.

СЕЛА УМАНЬСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

владі більше десяти жителів Полянецького. Їх організував син колишнього сільського старости Сокирський Гапій. Для придушення опору з міста прибув загін червоноармійців і невдовзі невдоволення новою владою не стало.

Навесні 1930 року зусиллями В.М.Колісниченка, В.Л.Сокирського, Х.Л.Романюка у Полянецькому був організований колгосп, який став називатись "13-річчя Жовтневої революції". У колективному господарстві об'єдналися 40 господарств. У 1932 році колгоспники купили три трактори для обробітку земель господарства. Крім названого, на території села був створений ще один колгосп – "ім.Петровського". Після Великої Вітчизняної війни вони об'єдналися під загальною назвою "13-річчя Жовтня". У 1952 р. господарство стало називатись "ім.Котовського".

У серпні 1941 року над Полянецьким нависла ніч німецької окупації, а довгоочікуване визволення приніс березень 1944 року. У часи Великої Вітчизняної війни 325 жителів села брали участь у боротьбі проти гітлерівських загарбників, з них 176 – віддало життя за Батьківщину, 149 – удостоєно урядових нагород. У 1947 році у Полянецькому встановлено пам'ятник воїнам, які у березні 1944 року загинули у боях за визволення села від фашистських окупантів.

Післявоєнна історія Полянецького характеризується динамічним ростом виробничої бази і розвитком соціальної сфери. У 1952 році на 180 посадочних місць збудований клуб, з'явилась нова будівля школи тощо.

Посухівка

Село розташоване за 30 км на південний захід від районного центру і залізничної станції Умань. Через село протікає притока Південного Бугу р.Синиця.

Перші письмові згадки про Посухівку датуються 60-ми роками XVII ст. Назва його, за народними переказами, походить від назви першої вулиці села. Знаходилась вона на найвищій частині місцевості; де лежить поселення, і колодязі, навіть на дуже значній глибині, не давали води. Цей район називали "Посухою", а все село стали називати "Посухівкою".

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

На час першої письмової згадки про село в ньому проживало 1640 душ, з них православних – 1597 осіб, католиків – 15, іудеїв – 28. Основними заняттями селян були землеробство та тваринництво. Усі жителі та 3405 дес. землі належали польському пану Францу Бржозовському.

У 1849 році за кошт жителів села збудовано церкву, за якою закріплювалося 42 дес. землі. Її було освячено на св.Михайла і тому названо Михайлівською. Войовничі атеїсти зруйнували церкву у 1936 році. Протягом ХІХ ст. і аж до 1917 року Посухівка була волосним селом. До складу волості входили також Юрківка, Любашівка, Антонівка, Черповоди.

На території села знаходилась школа. До 1912 року вона розміщувалася у будинку, спорудженому з глини і мала дві класні кімнати, в яких навчались діти з Посухівки та Антонівки. У 1912 році будується нова чотирикласна цегляна школа.

Дієв у центрі і досить великий ринок. Було тут і два млини. Один з них перед революцією 1917 року було перевезено до Кузьминої Греблі, а інший працював аж до 1932 року і тільки влітку того ж року після особливо сильних дощів його розмила повінь.

У межах нинішніх садиб Мотрони Степанівни Василик та Михайла Ісаковича Мельника знаходилась гуральня. Спирт, який тут вироблявся, продався в трьох корчмах.

У 1914 році Посухівка була великим селом, яке складалося з 660 дворів, в яких проживало 1800 осіб. У 1917 році землю у Посухівці розділено між родинами відповідно до їх чисельності. Організували цю роботу Антін Іванович Синько та Петро Григорович Бурдейний. Першого з них обрано головою комнезаму. У цей же час було створено перший ТСОЗ, який дістав назву "Першотравневий". Він діяв до 1919 року. У 1922 році утворився новий ТСОЗ, його очолив Іван Андрійович Роєнко. Проіснував він до 1929 року.

У 1930 році у Посухівці відповідно до розпорядження партійних органів проведено суцільну колективізацію. Її результатом стала поява двох колгоспів. Та частина господарств, яка знаходилась на правому березі річки Синиці, увійшла до колгоспу "ім.Котовського", а ліва – до колгоспу "імені Жовтневої революції". Головою першого обрано Пилипа Лукашевича Чорпіту, другого – Михайла Омеляновича Белінського. Весною 1931 року кол-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

госпи були об'єднані до єдиного господарства під назвою "Колгосп імені Жовтневої революції".

Під час голодомору 1932-1933 років 299 жителів села – 213 дорослих та 86 дітей загинули голодною смертю. На честь світлої пам'яті жертв рукотворного лиха 9 травня 1993 р. на сільському цвинтарі було відкрито пам'ятник. Голод у Посухівці був повністю подоланий лише після того, як було зібрано урожай 1934 року. За його результатами колгоспники отримали на вироблений трудодень по 4 кг зерна.

У 1938 році у селі було відкрито семирічну школу.

З 30 липня 1941 року до 10 березня 1944 року Посухівка була окупована фашистськими військами. У 1941 році 142 жителі села пішли на фронт Великої Вітчизняної воювати проти ненависних загарбників, 74 з них назавжди залишились на полях тієї війни; повернутись до рідної домівки змогли лише 68 уродженців села. Всі вони відзначені високими урядовими нагородами. На каторжні роботи до Німеччини фашисти вивезли 200 молодих посухівчан.

Тут народився і жив Д.Т.Левченко. За мужність і героїзм, виявлені ним у 1938 року у боях біля озера Хасан, він удостоївся високої нагороди – звання Герою Радянського Союзу. Загинув героєм у 1941 році у боях під Бобруйськом.

Після закінчення війни жителі села розпочали відбудову поруйнованого господарства. У серпні 1954 року було здійснено об'єднання сіл Посухівки та Антонівки і утворено єдину Антонівську сільську Раду. У 1959 році були об'єднані й колгоспи.

Проведені заходи привели до того, що Посухівка почала поступово занепадати. Більша увага приділялась розвитку виробничого потенціалу та соціальної сфери Антонівки (центральна садиба господарства). Обурені цим жителі Посухівки у 1966 році під час звітних зборів зажадали від районного керівництва роз'єднати господарства і на знак протесту покинули збори. Однак досягти своєї мети вони змогли лише у листопаді 1987 року. Ставши господарями власного життя колгоспники вже за два роки після роз'єднання мали у цілому по господарству прибутків близько 2 млн крб. Силами колгоспу було збудовано 18 жилих будинків з підсобними спорудами, закінчено будівництво ФАПу, добудовано та розшире-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

но магазин, баню. Здійснено капітальний ремонт тваринницьких приміщень для громадського стада.

Пугачівка

Село Пугачівка знаходиться за 12 км на північний схід від районного центру та залізничної станції Умань. Воно є одним з найдавніших на території району. У 1590 році на території села збудовано православну церкву незвичайної краси. У народній пам'яті до сьогоднішнього дня збереглися імена будівничих. Це батько та син – Павло Федорович та Іван Павлович Казіміри, а також Федір Іванович Богольський та Петро Семенович Крижанівський. На жаль, роки і буремні події, що проносились над землею Уманщини, не зберегли для нас цього незвичайного пам'ятника культури українського народу. Проте у Пугачівці збереглась інша церква, збудована у середині XVII ст. Вона теж є своєрідним шедевром. Споруджена тільки з дерева, вона не має у конструкції жодної металевої деталі, жодного цвяха.

Історична назва села – Ксьондзівка пояснюється тим, що частина земель нинішнього колективного сільгоспідприємства "Пугачівка" знаходиться на території колишнього маєтку ксьондза. Народні перекази запевняють, що у XVI-XVII ст. на північний захід від нинішньої Пугачівки знаходилось польське поселення чи володіння пана Пеньковського, а нині та місцевість називається "Пеньківка". Там був і свій костюл, у якому правив ксьондз. Він мав частину землі на сучасній території села, яке і називали Ксьондзівкою. У північно-західній частині села, через яку протікає притока Ятрані Ревуха, на підвищенні, за розповідями старожилів, знаходився панський маєток.

Неподалік від панського будинку з південного заходу на північний схід простягся великий і глибокий яр. Одна з легенд розповідає, що у тому яру польські пани карали непокірних селян. Тут знаходилось багато шибениць, знарядь для катувань тих, хто на смілювався піднімати голос протесту проти нестерпного соціального, національного, релігійного гніту польської шляхти. Назва цього місця – Казін яр – мабуть, походить від російського слова "казнь", тобто місце, де відбувались страти.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Поблизу села проходив чумацький шлях. Поряд з ним росте великий лісок, що називається Дзиганським. Названий він так тому, що там часто зупинялися цигани.

На північній окраїні села знаходиться досить великий став (5 га), а в кінці його дзеркала стояв водяний млин. До революції він належав братам Медолизам.

Історія села не ознаменувалася участю його жителів у віколомних подіях. Землероби, темні від віковичних злиднів і поневірянь, з покоління у покоління терпіли жорстоке гноблення з боку іноземних панів, у пору, коли землі Уманщини належали польським панам. Не приніс бажаної волі селянам і 1861 рік. Звільненні від кріпосного ярма на папері, вони насправді змушені були викуплятися на волю за гроші. А щоб здобути їх, потрібно було землю продавати, або найматись до пана Чепраковського, який платив за роботу з рання до смеркання 50 коп. за день.

Надзвичайно низькою залишалась і освіта сільських трудівників. Так, слід відзначити, що до 1905 року у селі не було приміщення школи. Діти навчались у звичайній сільській хаті; маленькій, темній, із земляною долівкою. З усього села мали змогу навчатись не більше 15-20 дітей. Навчання їх тривало один-два роки, при цьому дівчатка у школі, практично, не навчались. Навчання у школі здійснював один учитель.

Жовтневі події 1917 року у Петрограді знайшли відлуння і в тодішній Ксьондзівці. Панська земля була розділена між селянами, проголошена радянська влада і створений ТСОЗ. У 1929 році у селі був утворений колгосп "Зірка", організатором і керівником якого став Кулінський. Проте, це об'єднання не охопило всіх селянських господарств і у 1930 році з'являється ще один колгосп – "ім.Ворошилова". Очолив його Іван Андрійович Демченко. У 1931 році обидва господарства були об'єднані до одого під назвою "Більшовик". У 1952 році колгосп був перейменований на "ім.Горького", а з 1987 року він змінив назву на "ім.Гагаріна".

У наступні роки жителі села пережили трагедію голодомору, сталінських репресій, лихоліття німецько-фашистської окупації. За участь у боях Великої Вітчизняної війни більше 100 жителів села були нагороджені орденами і медалями, а 89 – віддали своє життя на вівтар великої Перемоги.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Знищене війною господарство доводилось піднімати, як кажуть, з нуля. З розповідей відомо, що просто на базарі було куплено вісім овець, шість свиней і 50 корів. З сільськогосподарського реманенту відремонтували все, що вціліло. Але основною запорукою відбудови й розвитку села була самовіддана праця його жителів. Продуктивність праці була такою, що результати були вражаючими. Так, якщо у 1946-1950 роках валовий урожай зернових склав 6003 ц, то у 1951-1955 роках він зріс до 15008 ц.

У 1946 році село Ксьондзівка було перейменоване на Пугачівку.

Рогова

Село Рогова знаходиться за 55 км на південний схід від Умані та лежить на мальовничих берегах колись повноводної та швидкоплинної Ятрані. Ця місцевість була заселена людністю здавна, бо на околицях села виявлені залишки кам'яного віку та трипільської культури. Назва села походить від прізвища Рогов, який був чи то першим поселенцем на цих землях, чи першим їх власником.²⁶³

Рогова, як і більшість сіл Уманщини у XVIII ст. стає власністю Потоцьких. Згодом 1406 дес. землі володіла поміщиця Пізанська, а 40 дес. належали сільському священику.

Початок XX ст. ознаменувався у селі революційними виступами рогівчан. У травні 1905 року, коли прийшов час формувати густоту насаджень цукрових буряків, селяни застрайкували, вимагаючи підвищення заробітної платні. Сільський староста викликав з волості урядника і сільський священик біля сільської управи умовляв народ розійтись з миром. Однак, з натовпу вийшла Хаврона Афонівна Гаваза, ухватила урядника за барки, вдарила його і нагримала на попа. Її підтримали Левко Парфенюк, Сергій Гуцалюк, Вакула Шевчук та Всеволод Мединський. Саме тоді у селі було підпалено кілька солом'яних скирт та панську конюшню. Так рогівчани продемонстрували своє невдоволення існуючими порядками.

Жовтневі події 1917 року теж не обминули рогівчан. Першими поборниками за нове життя у селі були Платон Парфенюк, Олексій Гуцалюк, Іван Урбанський, Всеволод Мединський та ін.

²⁶³ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Спр. 451. – Оп. 1. – Арк. 1.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У роки громадянської війни воюючі сторони почергово змінювали одна одну: червоні, білі, зелені, махновці, денікінці, гайдамаки. Як говорили у селі: "і то наші, і то наші". Але все ж більша частина рогівчан підтримувала радянську владу. Чоловіче населення допомагало котовцям охороняти Перегонівський цукрозавод від денікінців та угрупувань Зеленого.

З переходом до мирного життя село спробувало жити по-новому. Було організоване "Товариство сприяння допомоги бідним" під головуванням Артема Тарахтія. Потім його керівниками були Никифор Шпильовий та Марко Добровольський.

З 1928 року у селі розпочато колгоспне будівництво, активістами якого були Устим Добровольський, Мирін Балинський, Олексій Олексієв, Іван Письменський, Василь Журбенко, Ксень Кривий, Василь Бойко, Марія Парфенюк, Вустя Казнадій та ін. Створений колгосп називався "Плугатар". У 1933 році рогівчани пережили трагедію голодомору, але життя продовжувалось.

У 1934-1935 роках активно велась ліквідація неписьменності й особливо багато над цим працювала вчителька місцевої школи Анастасія Платонівна Костецька.

Подальший мирний розвиток села був перерваний Великою Вітчизняною війною, з фронтів якої не повернулись до рідних домівок 97 рогівчан. Одні з них зустріли ворога ще на кордоні (Іван Казнадій та Федір Гуля), інші – відстоювали Сталінград (Юхим Парфенюк), а ще інші – проливали кров під Яссами (Тимофій. Гаваза). Житель села Яків Кевкало був учасником військового параду у Москві 7 листопада 1941 року, а Федір Гуля брав участь у Параді Перемоги 1945 року.

У повоєнні роки рогівський колгосп почав носити ім'я Леніна, а очолював його Губенко. У 1958 році село Рогова було об'єднане з селом Острівець до одого колгоспу під назвою "Дружба". І першим його керівником став Роман Безруков. Згодом колгоспом керували І. Крученко та Г.Осадчий Саме за керівництва останнього прокладено дорогу з твердим покриттям, побудовані приміщення ферми, тракторної бригади тощо.

З 1967 року майже 20 років беззмінним головою колгоспу був Василь Миронович Тихонюк, людина енергійна, знаюча, вимоглива. Під його керівництвом у селі зводилась двоповерхові будинки,

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

з'явилися нові магазини, гостинно відкрила двері школа на 250 місць, головну дорогу покрито асфальтним покриттям і т.д. Головами сільської ради у ці роки були А.У.Добровольський, Л.С.Гусак, В.Ю.Коваль, Л.В.Проценко, П.С.Парфенюк, Н.П.Дигалюк. Наступним головою колгоспу був М.Д.Григоренко, а потім ним став Б.Г.Пахолок.

У 1989 році колгосп "Дружба" був роз'єднаний і у Роговій колгосп назвали "Колос". Під головуванням А.У.Добровольського він був реорганізований у колективне пайове сільськогосподарське товариство.

Родниківка

Село розташоване у верхній течії річки Кам'янки (притока Уманки), за 10 км на північ від Умані. Люди проживали тут здавна, адже на території та поблизу Родниківки виявлено залишки двох поселень трипільської культури, двох – доби бронзи, одного – зарубинецької та чотирьох – черняхівської культур.

До 1946 року село називалось Війтівка (можливо було власністю уманського війта). Час виникнення села невстановлено, але відомо, що у першій половині XVIII ст. воно вже існувало. У 1768 році у ньому налічувалось 55 дворів, а в 1795 році у 104 дворах мешкало 660 жителів.²⁶⁴

У 1914 році 537 родниківських дворів володіли 2234 дес. землі. Розподілена вона була нерівномірно. 100 господарств мали менше 2 дес. землі. Тих, що мали від 2 до 3 дес. було 92, від 3 до 4 – 129, від 4 до 5 дес. – 87 господарств. 60 дворів володіли 5-6 дес., а тих, що мали більше 6 дес., було 69. Великих поміщицьких господарств не було, оскільки Родниківка, як і навколишні села, належала у цей час казні. Однак, у господарствах Чепраковського і Миронюка використовувалась наймана праця малоземельних селян.

Життя малоземельних і безземельних селян було вкрай важким і в пошуках кращої долі чимало жителів села переселялись до Оренбурзької, Саратовської та Херсонської губерній. Серед них – Василь Покрич, Данило Макогоненко, Самійло Слупіцький, Дмитро Бевз, Ілько Пазурець та ін.

²⁶⁴ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Спр. 452. – Оп. 1. – Арк. 2.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Жовтневі події 1917 року принесли зміни у Війтівку. Земля була перерозподілена на всі сім'ї відповідно до їх чисельності. Заможні господарі Никон Бевз, Кость Запорожець, Никифір Крочак протестували проти таких нововведень, але сільські активісти (Карпо Хуторян, Митрофан Ковтуненко, Дмитро Савченко, Григорій Братченко, Іван Ковтуненко, Сава Баранюк та ін.) допомагали зламати їх опір.

У роки громадянської війни чимало жителів Війтівки були у лавах Червоної армії. У боях під Перекопом був поранений Гаврило Слободяник. Учасниками війни були Федір Товстюк, Дмитро Таранюк, Михайло Білоус, Сава Баранюк, Михайло Бренгауз та ін.

Поступово у селі утвердилася радянська влада. До створеного сільревкому ввійшли сільські активісти Митрофан Ковтуненко, Михайло Бородачук, Григорій Братченко. Пізніше сільревком був перетворений на сількомітет, а згодом у селі було створено сільську раду.

У 1927-1928 роках у селі було організовано два колгоспи. Один з них – "ім.Шевченка" – об'єднав заможних жителів Війтівки, а в іншому – "Незаможник" – об'єднались сільські бідняки. Головою першого колгоспу був М.Х.Бабкін, а незаможників очолив Сава Баранюк. Вони проіснували недовго, і в 1929 році були об'єднані до єдиного колективного господарства "Червоний борець" під головуванням Сави Баранюка. У цей час проводились суцільна колективізація з її реквізіціями, насильством, підпалами, самовільним знищенням скотини, вбивствами. Саме тоді були вбиті жителі села Павло Гонта та Степан Опалко. Насильницьким методам колективізації протистояли церковний староста Петро Чорний та місцевий священник Сильвестр. Але колгоспне будівництво продовжувалось, оскільки к той час це був генеральний курс правлячої партії.

Новим випробуванням на стійкість і мужність для війтівців, як і для всього українського народу, була Велика Вітчизняна війни. У ній взяли участь 365 жителів села, з них 173 – полягли смертю хоробрих за Батьківщину, 116 – нагороджені орденами і медалями. 1953 року на братській могилі встановлено пам'ятник визволителям села від фашистських загарбників.

У повоєнні роки заліковували нанесені війною рани і в 1957 році у сільських оселях загорілись електричні лампочки, були освітлені вулиці та центральна частина села. 1958 рік змінив обличчя села: у Родниківці з'явилося чимало добротних будинків сільчан,

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

розпочалось будівництво дитячої дошкільної установи та тракторного парку, розроблений і почав реалізовуватись загальний план реконструкції села. За високі сільськогосподарські показники, колгосп був учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

У травні 1960 року у сільському клубі з'явилась кіноустановка з двома кіноапаратами, урочисто відкрито дитячу дошкільну установу. У вересні того ж року громадськість села урочисто відзначила 100-річчя з дня заснування школи у Родниківці.

У 1961 році колгосп "ім.Т.Г.Шевченка" було реорганізовано в учгосп "Родниківка" Уманського сільськогосподарського інституту.

У селі народилось чимало відомих людей. Серед них – А.С.Хуторян (літературний псевдонім – Антон Лісовий) – український письменник; відомі майстрині декоративного розпису Я.О.Гоменюк та С.О.Гоменюк. Саме сестри Ярина та Софія Гоменюк прославили рідне село, надихаючи своїм чудовим мистецтвом не одне покоління земляків.

Ропотуха

Село знаходиться за 24 км на південь від райцентру та залізничної станції Умань по обох берегах середньої течії р.Ревуха (притока Ятрані). У письмових документах село згадується з першої половини XVIII ст. Однак, місцевість ця ще здавна була зайнята численними поселеннями. Підтвердженням цього є те, що на території та поблизу села, за результатами археологічних розкопок, виявлено залишки 19 поселень, з них три – трипільської культури, чотири – доби бронзи і сім – черняхівський культури.

Про заснування села його жителів розповідають таку легенду. У другій половині XVIII ст. запорізький козак Іван вподобав місцину на узліссі поряд з невеликою річкою. Тут він збудував собі житло, обробляв лан землі, обзавівся деяким господарством. Дружиною в козака була роботяща та вродлива Мотря. Здавалося, що щасливішого чоловіка годі й шукати. Все він мав: повагу січових побратимів, ладне господарство, красуню-дружину, роботящі руки якої не знали втоми. Та все-таки одна прикрість не давала козакові спокою. І пояснювалась вона надзвичайною сварливістю Мотрі. А оскільки Івану доводилось досить часто відлучатись, залишаючи господарство на руки дружини, то й підстав для того, щоб вилаяти

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

чоловіка, у неї було більше, ніж достатньо. Злі язика запевняли, що турецькі й татарські загони тільки тому десятою дорогою обходили хутір, що побоювались Мотриноного язика. За сварливий характер та гучний голос її й прозвали Мотря-репетуха. З часом хутір, на якому почали селитись інші люди, стали називати спочатку Репетухою. А на початку XVIII ст., коли проходив реєстр населених пунктів України, російський чиновник записав назву села у власному перекладі. З тих пір село стало називатися Ропотухою.

Його уродженці були свідками багатьох історичних подій, що розгорталися у той час на терені Уманщини. На ропотуських землях залишилися сліди коней запорожців та гайдамаків, які починаючи з 1736 року чинили наскоки на уманських панів. Пам'ятають вони і про те як у жовтні 1737-1749 роках гайдамаки ходили приступом на уманські вали. Вихідці з села були у загонах Гонти та Залізняка у роки грізної "Коліївщини".

У 1768 році у Ропотусі налічувалось 80 кріпацьких господарств. А вже у 1795 році їх було 118, і в них проживало 816 осіб.²⁶⁵ Село, як більшість сіл Уманщини, належало польському графу Потоцькому. 28 серпня 1763 року у ньому було відкрито дерев'яну Успенську церкву. За 21 рік після цього, у 1784 році при церкві було відкрито школу, трьох учнів якої дяк Гаврило навчав грамоти.

У 1809 році Ропотуху та ще два села Потоцький продає іншому польському пану – Людвігу Шолайському. Згодом, як придане дочки Шолайського, село потрапляє у власність графа Тишкевича. З 1900 року Ропотуха входить до складу Київської губернії, Уманського повіту, Ладижинської волості. На той час за селом числилося 1739,5 дес. землі, з яких поміщикаві належало – 117, церкві – 33,5, селянам – 1429, іншим "сослов'ям" – 160 дес. Панська землі оброблялась за шестипільною системою, селянська – за трипільною. На території Ропотухи функціонували православна церква, церковно-приходська школа, казенна лавка, цегельний завод, що належав пану Айзеру (на ньому працювало вісім робітників), п'ять вітряних млинів і дві кузні. Значна частина сільських трудівників не мали власної землі, а тому змушені були найматись до пана, або йти на заробітки до Херсонської губернії.

²⁶⁵ Див. : ДАЧО. – Ф. 4178. – Оп. 1. – Спр. 453. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Початок ХХ ст. для жителів Ропотухи, як і всієї України, приніс з собою цілу низку подій, які на багато років вперед визначили їх долю. Революція 1905-1907 років, перша світова війна, лютнева та жовтнева 1917 року революції втягнули сільських трудівників у стрімкий вир подій, зробили їх учасниками прийняття доленосних рішень.

У середині лютого 1918 року, коли в Уманському повіті встановлювалась радянська влада, у Ропотусі приступили до розподілу панської землі. Але завершити цю справу не встигли, бо у село ввійшли німецькі окупаційні війська. І тільки у березні 1919 року жителі села завершили розподіл землі, обрали сільську раду і створили комітет бідноти.

Упродовж 1929-1930 років на території села було створено чотири колективні господарства – "Нове життя", "Перемога", "Червоний лан" та "ім.Шевченка". У кінці 1930 року відбулось їх укрупнення. "Нове життя" і "Перемога" об'єднались у колгосп "Ударник", а "Червоний лан" та "ім.Шевченка" – колгосп "Більшовик".

Трагедія голодомору 1932-1933 років не обминула і Ропотуху. Як і в більшості сіл Уманщини, тут ніхто не знає точної кількості її жертв. Але старожили села пам'ятають величезні могили, куди звозили трупи померлих. Багато родин вимерло повністю і тому назвати імена померлих вкрай важко. У 1993 році на сільському цвинтарі були проведені траурні урочистості з нагоди 60-річчя великої народної трагедії.

Не встигли селяни відійти від однієї біди, як село чорним крилом накрила інша – війна. У Великій Вітчизняній війні брали участь 268 жителів села, з них 140 – загинуло, 96 – нагороджено орденами і медалями.

1951 року на могилі воїнів-визволителів встановлено пам'ятник, а 1967 – обеліск Слави односельцям, які полягли у боротьбі з гітлерівськими окупантами.

У повоєнні роки ропотуські трудівники самовідданою працею відбудовували зруйноване господарство. Щедра земля давала високі врожаї. У 1951 році обидва колгоспи були об'єднані, а в 1958 році до нього приєднано і село Шарин. З 1960 року об'єднаний колгосп називався "ім.Горького". З 1975 року до нього входило і село Фурманка.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У 1984 році у селі Фурманка було утворене власне господарство, а у 1987 році від'єдналось село Шарин і під головуванням А.М.Кузнеця утворило окреме господарство.

У 1994 році жителі Уманщини обрали голову ропотуського колгоспу В.Г.Ронка народним депутатом Верховної Ради України, який упродовж вже другого депутатського терміну займається державотворенням України.

Рижавка

Розташоване село на обох берегах річки Ятрані, за 25 км на південний захід від Умані. Ця місцевість була заселена людинністю давно, бо на території села виявлено залишки кількох поселень доби бронзи та черняхівської культури. На одному з двох могильників черняхівської культури розкопано понад 50 поховань.

Село існувало до XVIII ст.,²⁶⁶ але точних відомостей про його заснування нема. Навкруги сучасного села простягалися величезні лісові зарослі, які були схованкою для багатьох розбійників. Тому з часом це місцевість почала називатись Різавкою. Згодом ця назва зникла, а місцеве поселення стали називати Рижавкою. Першими відомими жителями села були селяни з прізвищами Ревухи, Заболотні, Попсуйки, Похилоки, Пташники та ін.

У XVIII ст. село Рижавка належало графу С.Потоцькому, який згодом передав його своєму адвокату Адамові Мощенському. З часом Рижавка перейшла у спадок його синові – Йосипу Мощенському, який у 1846 році разом з с.Колодистим продає його поміщикові С.Ф.Косовському. Є письмові згадки про село того часу: "Рыжавка, село при реке Ятрани, окружена значительными лесами, из коих простирающийся к западу от села называется Жупанным, а к востоку – Гайдамацким. Жителей обоего пола 1813, земли – 4196 дес...." Назви лісів засвідчують, що вони були пристановищем гайдамаків, які боролися за ліквідацію польсько-шляхетського гніту.

У XIX ст. село збільшилось і в 1873 році в ньому було 292 двори, в яких проживало 1653 жителі. У 1827 році у Рижавці була побудована перша на Київщині цукроварня, яку за десять років жи-

²⁶⁶ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 450. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

телі села спалили. Ще у першій половині століття у селі були дерев'яна церква, цегельний завод (200 тис. цеглин у рік) і церковно-приходська школа. У 1851-1854 роках у селі була побудована цегляна церква, яка існує і до сьогодні.

На початку ХХ ст. у селі було 593 двори, в яких проживало 3183 жителі. За селом числилось 3797 дес. землі, з яких 105 – належали церкві, 2140 – селянській общині, а 1552 дес. були власністю поміщиків Івана і Августина Іванських. Управляючим їх маєтку був С.А.Векер. Тоді в селі було, окрім церкви, школи і цегельного заводу, чотири кузні, хлібний магазин і постійний двір.

У період російської революції 1905-1907 років рижавські селяни теж страйкували, вимагаючи підвищення заробітної платні до 1 крб. за день. А ще селяни самовільно возили хліб з поміщицького поля, рубали дрова к поміщицькому лісі, підпалювали панський склад, де зберігався реманент. Власті вдалися до крайніх заходів і жителі села Василь Кочмар, Назар Кочмар, Олекса Нестерук, Прохор Мельник, Карпо Немировський і Харитон Мищенко були засуджені до трьох років в арештантські роти. 91 жителя Рижавки, що висловлювали свій протест проти поміщицької сваволі, було покарано різками.

Коловорот подій 1917 року не обминув і Рижавку. То проголошувалась радянська влада, то з німецькими окупантами повертались поміщики; частина жителів села воювала в радянській армії, а інша частина – в українській армії Симона Петлюри; побували тут і заго-ни Нестора Махна, і частини Григорія Котовського, і денікінські заго-ни. Тільки у 1920 році у селі встановлюється радянська влада.

У серпні 1920 року у селі був організований комітет незможних селян і створена сільська рада, першим головою якої був Куп-ріян Кирилович Кабак. У жовтні того ж року його змінив Тита Трифонович Платмір.

Улітку 1922 року у Рижавці була створена артіль ім.К.Маркса, яка обробляла 120 дес. землі. У селі почала працювати чотириклас-на школа, завідувачем якої був Семен Михайлович Левицький.

У 1930 році у селі було створено ще чотири колективні госпо-дарства – "ім.Шевченка", "Червоний заможник", "Нове життя" і "Комінтерн". На кінець 1930 року у колгоспи було об'єднано 80 % селянських господарств, а у 1931 році всі двори увійшли до ство-рених колективних господарств. Наслідком сталінської політики

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

суцільної колективізації став голодомор 1933 року, унаслідок якого 60 % населення Рижавки вимерло. Пам'ятник, відкритий у 1990 році, нагадує сучасним і майбутнім поколінням села про це страшне народне лихо.

Знесилене голодом село все-таки піднялося на ноги, але не довгим було мирне життя. 28 липня 1941 року фашистські загарбники ступили на рижавську землю. Біля 200 осіб було насильно вивезено з села на каторжні роботи до Німеччини. У приміщенні школи та в учительських квартирах окупанти розмістили комендатуру Рижавського куща, де проводили жорстокі розправи над мирними жителями навколишніх сіл. У роки німецької окупації гестапівцями були замордовані: П.В.Мельник, А.Бобур, П.Руденко, С.М.Крутченко, С.Михальчук, М.Г.Білозір, С.І.Мельник.

272 жителі села брали участь у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами, з них 254 – нагороджені орденами і медалями, 104 – загинули у боях за Батьківщину. За визволення села віддали своє життя 16 воїнів і два офіцери, які захоронені біля будинку колишньої школи. 1967 року був поставлений обеліск Слави односельцям, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.

У відбудовні післявоєнні роки заліковували рани, заподіяні військовою. У листопаді 1950 року довоєнні колективні господарства були об'єднані до колгоспу "ім.К.Маркса", за яким закріплювалось 3504,7 га землі. Він проіснував до грудня 1992 року і був реорганізований в колективне сільськогосподарське пайове підприємство "Рижавка".

Свинарка

Село розташоване за 28 км на схід від районного центру та залізничної станції Умань, по обох берегах річки Ревуха (притока Ятрані).

Час виникнення села невідомий. Хоча люди почали селитись на його території ще з давніх-давен, але такі поселення неодноразово до тла винищувались ворожими нападами. Це підтверджують і археологічні розкопки, які виявили на території Свинарки та навколо неї більше десяти поселень трипільської та черняхівської культур та доби пізньої бронзи.

У 1726 році село, як і багато інших, перейшло від польського магната Калиновського до іншого польського багатія – графа По-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

тоцького. Новий власник примушував селян сплачувати феодальну ренту грішми. Їх натуральне сільське господарство давало саму мізерну кількість. Щоб розрахуватись з шляхтичем, хліборобам доводилося за безцінь збувати продукти свого господарства, а самим досить часто жити впроголодь. Але ще більш нестерпним їх становище виявлялося тоді, коли магнат здавав село в оренду. Діставши його, звичайно на три роки, посесор намагався у прямому розумінні вибити з трударів максимальні прибутки.

Жорстоке гноблення змушувало селян підніматися на боротьбу. Приблизно у 1757 році вони разом з жителями сусідньої Бабанки напали на посесора (орендаря) Гоголя і забрали награбоване ним добро на суму більше 8 тис. злотих. У 1768 р. селяни із Свинарки взяли участь у повстанні "Коліївщина".

За участь О.Потоцького у польському визвольному повстанні (1930-1831) у 1832 році Свинарка, разом з іншими маєтками, була конфіскована царським урядом і перейшла у відання військового міністерства. Для укрупнення населених пунктів адміністрація військового поселення у 1842 році переселила жителів Свинарки до Бабанки.

Жилося військовим поселенцям дуже важко. Вони мали дотримуватись суворого режиму, який до дрібниць регламентував кожен їх крок. Військові поселення не виправдали покладених на них сподівань, вони не стали політичною опорою царизму. Жорстока експлуатація, дикі знущання кріпосників-офіцерів викликали серед поселенців численні повстання. Унаслідок цього, починаючи з 1858 року, поселення ліквідовувалися, а селяни переводилися на становище державних. За чотири роки після цього, тобто вже після скасування кріпосного права, а саме, у 1862 р. жителі Свинарки були переселені на свої старі садиби і утворили окреме, нове село.

За даними Всеросійського перепису 1858 року у Бабанці (разом з жителями Свинарки) налічувалося 927 чоловіків і 920 жінок.

У пореформеній Свинарці земля знаходилася в общинному користуванні і періодично перерозподілялася за кількістю душ. Проте розвиток капіталістичних відносин на селі зумовив наростання класової диференціації серед селян. Поступово виділялася заможна верхівка, яка багатіла за рахунок зубожіння значної частини селянських господарств.

Тяжкий економічний стан бідняцьких господарств змушував їх відстоювати свої інтереси, а особливо гострого характеру набула

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

боротьба у роки столипінської аграрної реформи. У 1909 році з ініціативи Уманської повітової землеустрійної комісії до Свинарки прибув землемір. Зупинився він у хаті Филимона Юрченка. Проте, бідняки були проти. "Не хотіли ми цих відрубів і хуторів, – йдеться у спогадах жителя села Михайла Капелюшного, – і нас за це карали". Незаможні послали на ім'я царя телеграму, в якій скаржились, що 80 господарств насильно виводять на відрубви погрожуючи, застосувати арешти і побиття до непокірних. Проте ні відповіді, ні царської милості жителі села так і не дочекалися.

Перша світова війна і революційні події 1917 року круговертю пройшлися і по Свинарці. "На фронті, – згадував житель села Трохим Шпильовий, – від більшовицьких агітаторів я почув правду про царя і його політику". Пройшовши таку чи подібну "школу політичної грамоти", селяни прагнули з позиції власного бачення справедливості змінити своє життя.

У 1919 році у селі виник компартійний осередок, секретарем якого до 1924 року був Андрій Овер'янович Кулик. З 1921 по 1923 рік у селі проводилось землевпорядкування. У 1924 році у село приїхав робітник-комуніст з київського заводу "Арсенал" Петро Степанович Яшин для проведення колективізації. Тоді ж 14 бідняцьких господарств були об'єднані в артіль "Октябрівка".

У 1929 році у Свинарці був створений перший колгосп. Його засновниками були Олександр Іваницький, Тарас Ли́ла, Прокі́п Андієць, Тихі́н Биднюк та Фросина Пересу́нью. У 1932-1933 роках жителі Свинарки терпіли голод і за досить умовними підрахунками третина з них загинула голодною смертю. Про ці жертви нагадує меморіальний знак, встановлений у 1993 році на сільському цвинтарі.

У 1941 році все доросле населення Свинарки пішло захищати Батьківщину. Більше 120 односельців не повернулися з фронтів Великої Вітчизняної війни. На обеліску Слави навічно закарбовані імена героїв боротьби з фашизмом, а полегли за визволення села знайшли вічний спокій у братській могилі.

У повоєнні роки відбудовувалось зруйноване і відшкодовувались збитки, заподіяні війною. У 1950 році економічний розвиток господарства досягнув довоєнного рівня. У 1958 році колгосп ім. Кірова був об'єднаний з колгоспом "Шлях до комунізму" села Бабанки, а в

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

1970 році колгосп був реорганізований у радгосп. У 1991 році жителі Свинарки створили власне господарство – колгосп "Зоря".

Собківка

Село розташоване за 15 км на південний захід від міста Умані. Виникло воно у процесі розвитку торгівлі (чумакування), бо розміщене у тій ділянці шляху з півночі на південь, де потрібно було повертати кіньми чи волами вліво – "соб", щоб потрапити найкоротшим шляхом на зручну переправу через р.Ятрань. Потрібно було їхати схилом пологої балки від місцевості Кельманка (де сьогодні ресторан "Чумацький шлях") до Степківської переправи. Попереду чекала ще одна бродова переправа – Синюхін Брід – і далі шлях до Криму і Чорного моря не мав водяних перешкод.

Уперше Собківка згадується у XVIII ст. як власність графа Потоцького.

На початку XX ст. у 203 собківських дворах проживало 1027 жителів. Саме тоді у селі була заснована церковно-приходська школа. У селі до останнього часу збереглася дерев'яна церква, побудована на кошти жителів села У 1870 році. Ще У 1900 році У селі була кузня та дві приватні крамниці, в яких продавались сіль, сірники, тютюн і гас.

У 1912 році у собківській школі навчалось 73 учні.

Буремні події 1917 року не обминули і Собківку. Радянська влада встановилась не відразу і тільки у 1928 році група бідняків об'єдналась у два ТСОЗи, на базі яких у 1931 році був створений колгосп "Відповідь інтервентам".

З 1 серпня 1941 року до 9 березня 1944 року тривала фашистська окупація села. На каторжній роботі до Німеччини було насильно вивезено 70 молодих дівчат та юнаків. На фронтах Великої Вітчизняної війни воювало близько 250 собківчан, 96 з яких віддали своє життя за Батьківщину. Імена загиблих навіки вкарбовано у камінь обеліску Славу, що спорудили у 1984 році вдячні земляки у центрі села. Серед загиблих імена трьох братів Прудисів, трьох братів Устенків та інші собківчани. А в братській могилі на території Собківського лісництва покояться останки ще 26 воїнів, що загинули у роки Великої Вітчизняної війни.

СЕЛА УМАНЬСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

У повоєнні роки село розбудовувалось і розвивалось. У селі побудовано 5 км доріг з асфальтним покриттям. У 1974 році побудоване двоповерхове приміщення школи на 200 учнівських місць. У 1985 році відкрив двері сільський Будинок культури на 300 місць.

З 1964 по 1985 рік Собківка підпорядковувалась Полянецькій сільській раді. У 1985 році внаслідок розукрупнення колгоспів утворено Собківську сільську раду, якій підпорядковується село та Собківське лісництво.

Старі Бабани

Село розташоване на берегах середньої течії р.Ревухи, за 18 км на північний схід від Умані. Біля стиснутої гранітними берегами річки люди селились здавна. На території сучасного села виявлено залишки 15 поселень, зокрема, три – трипільської культури, чотири – доби бронзи і п'ять – черняхівської культури.

Існують відомості, що у XIII ст. тут було місто Бабани, що мало торговельні стосунки із Середньою Азією. Пізніше місто було зруйноване монголо-татарами. Писемних джерел про давнє місто не знайдено, але на території села залишились вали, могили, сліди городища, залишки стін, старі монети й величезні попелища. У садибах Григорія Удода та Меланки Гуменюк збереглися десятиметрової висоти вали, під якими є підземний хід. Він бере початок біля сільського цвинтаря і закінчується біля селища "Гранітне". Довжина цих ходів невідома, але їх наявність засвідчує існування в минулому фортеці з оборонними рубежами. Та й сама назва села – Старі Бабани – і сусіднього Староміського лісу схиляють до думки про їх давнє походження.

У 1629 році у селі було 224 дими (двори), у 1645 році воно було відоме як місто, а в 1649 році воно називається сотенним, в якому налічувалось 198 козаків під орудою сотника Степана Килимеї.²⁶⁷

На початку XVIII ст. у селі була зведена дерев'яна церква, яку прикрашали три бані та дзвіниця. Церква згоріла у 1932 році. У 1768 році у Старих Бабанах було 72 кріпацьких господарства, а вже у 1795 році у 111 господарствах проживало 642 осіб.

²⁶⁷ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 3.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Відомо, що на початку XIX ст. село мало два вітряки, сім ставків і п'ять млинів, три з яких невдовзі були змиті зливою. У другій половині століття була відкрита школа грамоти, що займала звичайну селянську хату, у 1900 році коштами сільської громади була побудована нова школа на 50 місць. Її вартість сягала 2000 крб. У 1914 році були побудовані два приміщення нової школи, з 1936 року школа перейшла на десятирічне навчання. У 1993 році введена в експлуатацію триповерхова будівля сучасної школи.

Початок XX ст. запам'ятався старобабанівцям мобілізацією на фронті першої світової війни, важким становищем селян, буреломними подіями революційних змін 1917-1920 років. Першим головою сіль ревкому був селянин Т.О.Лісовий. У 1920 році була встановлена радянська влада і на території села створено два колгоспи – "Перемога" та "Петровський". Головою колгоспу "Перемога" був Іван Васильович Тацюк, бухгалтером – Роман Якович Артикула. До колективного господарства об'єдналися 150 дворів і його коптора розмістилася у хаті С.П.Штогріна.

У 1930 році було організовано ще два колгоспи – "Незаможник" під головуванням Д.К.Мельничука та колгосп "імені Ворошилова" під головуванням І.І.Перепилиці. Пізніше всі вони були об'єднані до колгоспу "ім.Кутузова".

Важким випробуванням для жителів Старих Бабанів була боротьба з німецько-фашистськими окупантами. 418 жителів села брало участь у Великій Вітчизняній війні, з них – 180 полягло в боях з ворогом, 240 – нагороджено орденами і медалями. 1962 року встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів-визволителів від фашистських окупантів. 1967 року спорудженоobelіск Слави односельцям, які полягли в боях з гітлерівцями.

З 1890 року розпочата промислова розробка місцевого граніту. Сірий граніт Старобабанівського гранкар'єру, з синюватим відтінком і хорошою структурою славиться своїми бездоганними технологічними якостями і широко використовується і за межами України. Так, ним оздоблені станції Московського метрополітену, набережна і мости Москва-ріки, міст імені лейтенанта Шмідта в Санкт-Петербурзі. Старобабанський граніт використовувався на будівництві Московського державного університету імені М.В.Ломоносова, Будинку Рад у Куйбишеві, Ленінградського фарфорового заводу тощо.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Степківка

Село розташоване за 12 км на південний схід від м.Умані, на мальовничих берегах річки Ятрані. Залишки трипільського поселення за два кілометри східніше по течії Ятрані вказують на те, що люди облюбили ці місця здавна. Досить повноводні у той час р.Ятрань та Уманка, дрімучі ліси, що простяглися на північ і просторі степи на південь до самого Чорного моря, – все це створювало умови для того, щоб займатись землеробством і скотарством та мати надійний захисток у разі нападу ворогів. Брід з твердим кам'янисто-жорств'яним дном і пологими кам'янисто-піщаними берегами створював зручну переправу на шляху з півночі на південь. Мальовнича місцевість крутих скелястих берегів Ятрані, зручна переправа, поряд ліс та степ, струмкові притоки річки з балок, що прилягають до її долини – все це не могло не привернути увагу людей і саме тут виникло поселення Степківка. За ним південніше простягався степ, що, ймовірно, і спричинило назву села.

Не один раз Степківка топталася турецько-татарськими нападниками, але люди знову поверталися сюди, обживались на землі, що прилягала до Ятрані та лісового масиву, який часто ховав у своїх хащах степківчан. Деякий час у Степківці стояв кінний сторожовий загін, який мав повідомляти Умань про наближення непроханих гостей з півдня. У селі й досі живе легенда-бувальщина про хороброго жителя села Юрка. Коли татари у черговий раз зненацька напали на Степківку, то обложили її щільним кільцем і не палили, аби димом не подати знака на Умань. Та козак Юрко випросився у ворогів до яру, щоб, нібито, забрати воли з пасовиська. А потім 12 верст мерщій біг до міста, щоб сповістити Умань про наближення кримчаків. Той яр і сьогодні жителі Степківки називають Юрочковим. Народна пам'ять зафіксувала, що за час свого існування село тричі спалювалось до тла, і кожен раз, як у казці, воно піднімалося з попелищ і розквітало.

Село не було нічисю власністю, воно відносилось до казенних і мало общинний поділ землі та самоврядування. Більшість його населення займалось землеробством і скотарством, але значна частина поселян чумакувала, тобто за наймом перевозила вантажі з Умані на південь і в зворотному напрямку. Охорона бродової, а з

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

часу побудови німецькими колоністами на Ятрані млина, мостової переправи, була постійною. У селі проживали чи квартирували вартові переправи, яким часто доводилося при великому напливі підвід поденно регулювати їх рух в одному чи іншому напрямку. А тому у селі утримувались двори для відпочинку чумаків та тяглової худоби, а у трьох корчмах продавалось чимало горілки. Працювали три кузні-майстерні, ремонтували вози та упряж, проживало кілька ветеринарів-самоучок. І на всю округу славився степківський млин.

З тих давніх лісів залишився могутній дуб, який на північно-західній околиці села росте більше 300 років. Залишилася і невеличка частина дівочого степу, що являє собою невеличку ділянку землі на правому березі Ятрані між Степківкою і Ятранівкою. На ній збереглося 14 видів рідкісних рослин, які росли в умовах степу. Тепер це Степківський ландшафтно-ботанічний захисник, що оберігається законом.

Притягують погляд копицеподібні скелі на правому березі Ятрані. Вони овіяні цікавими історіями і могли б розповісти про те, як їх іноді, видаючи за копиці сіна, продавали необізнаним чумакам. Торги, як правило, відбувалися у корчмі і, забравши гроші у покупця та видудливши чимало горілки за його рахунок, на ранок зникали і продавці, і їх "сіно", а на місці удаваних копиць бовваніли кам'яні скелі.

XX ст. принесло чимало бід для степківчан. Роки революцій та війн, епідемій та голодоморів, розкуркулення та репресій підірвали споконвічний сільський селянський лад. Одвічні природні задатки господарності, працьовитості, заповзятливості, що давали можливість багатьом родинам мати певний достаток і жити заможню, викорінювались і були причиною соціальної напруги у період колективізації. Хоч землі у 1917-1920 рр. не ділили, однак сільська біднота прагнула до розподілу майна статечних господарів. На перших порах у селі було створено три колгоспи: із заможних селян, із середняків та бідняків. Згодом вони, присланими в село активістами, були об'єднані до одого колгосп. А заможних і середніх селян, що не погоджувались з таким об'єднанням, бо втрачали нажите своєю працею, висилали за межі села. Близько ста селянських дворів було "розкуркулено" і близько тисячі жителів Степківки опинилися у Сибіру, тюрмах, подалі від рідної землі.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Створене колективне господарство носило ім'я Якіра, потім Блюхера, а потім Фрідріха Енгельса. Коли перших два вожді були визнані ворогами народу, то вибір третього мотивувався тим, що, мовляв, помер давно і у вороги його зарахувати не зможуть.

Не велике за розмірами господарство у Степківці розвинуло всі галузі сільського господарського виробництва, але на заваді мирного розвитку стала війна. На фронті Великої Вітчизняної війни було мобілізовано 250 жителів села, 120 з яких загинуло у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. 126 молодих степківчан було насильно відправлено на каторжні роботи до Німеччини. Шість представників сільської влади були замучені гестапівцями, два хлопці-комсомольці загинули з доносу місцевого поліцейя і вісім дітей загинуло від залишених на полях мін та інших вибухівок. Таку ціну заплатило село за волю і незалежність від фашистської чуми.

До 1950 року у Степківці, в основному, завершили відбудову всього зруйнованого. Господарство стало багатогалузевим і досить розвинутим, і завдяки тому була побудована власна електростанція, розпочалось будівництво нових корівників та свиноферми, птахоферми, кошари тощо.

З 1963 по 1988 рік село було віднесене до "неперспективних" і колгосп "ім.Енгельса" об'єднали з колгоспом "Зоря комунізму" села Сушківки. Така партійно-державна політика спричинила відтік молоді з села, було згорнуто соціально-культурне будівництво, закрито восьмирічну школу, дитячу дошкільну установу. Село швидко старіло. У 70-х роках приріст населення взагалі припинився.

Повернення самостійності Степківці у 1988 році припало на не кращі часи. Кризові явища у політиці та економіці залишили невиконаною славнозвісну "Програму-50", що передбачала відродження зубожілих, колись визнаних як неперспективних сіл Черкащини. Колективне сільськогосподарське пайове підприємство "Степківка" майже сам на сам залишилось зі своїми труднощами.

Останніми роками помітними стали зрушення у благоустрої села, у житловому будівництві тощо. З 1989 року у селі діє сільська рада, якої не було з 1958 року, відкрито школу-сад, побудований новий адмінбудинок, реконструйовано електро-, радіомережу і т.д.

Серед багатьох шановних жителів села – Герой Радянського Союзу, гвардії лейтенант Охрім Климович Перевертнюк.

Сушківка

Розташоване село за 12 км на південний схід від Умані, на берегах р. Уманки.

На території та поблизу села виявлено залишки 16 поселень, серед них три – трипільської, дев'ять – черняхівської культур та три – VII-IX ст.

У XV ст. існувало селище поляка Сушківського, а у 1657 році татари відступили від Сушківки, бо вона була добре укріплена.²⁶⁸ У 1664 році містечко Сушківка належало магнатові Калиновському, у ньому налічувалось 143 двори.²⁶⁹ Згодом воно, як і вся Уманщина, стає власністю графа Потоцького.

У другій половині XIX ст. у селі було 1309 жителів. У 1860 році у Сушківці було відкрито церковно-приходську школу. Спочатку постійного приміщення вона не мала і навчатися в ній могли тільки діти заможних батьків. У 1910 році школа розташовувалась у хаті якогось Павла, що стояла на місті теперішнього обеліска Слави. У 1912 році з ініціативи місцевого священика Кротевича неподалік церкви розпочалось будівництво нової школи. Діти навчалися у трьох класах, старшим учителем був Василь Оратівський, що харчувався у селянина Пустомитенка. Будівництво школи завершилось у 1914 році. Зі спогадів старожилів Л.М.Мельника та Т.С.Слабінського відомо, що у тому ж році у третій клас склали іспити діти з 12 навколишніх сіл і присутніми на екзамені були 12 священиків.

На початку XX ст. у Сушківці було 210 дворів. У 1900 році населення складало 2019 осіб, з них, 1012 – чоловіків і 1007 – жінки. У селі була церква, водяний млин, крупорушка і олійня, що належали Мельнику Феодосію.

Хвиля революційних подій У 1905-1907 роках докотилась і до Сушківки. У 1906 році з робітничого центру за революційну діяльність до села був висланий лікар – Василь Сильвестрович Пушкін. Він і лікував місцеве населення і знайомив їх з революційними ідеями.

Жовтневі 1917 року події у Петрограді спричинили зміни і в Сушківці. Розпочалася боротьба за встановлення радянської влади,

²⁶⁸ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 457. – Арк. 1

²⁶⁹ Див. : Там само. – Арк. 2.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

організаторами окої були А.І.Волосянко, М.М.Кривенчук, К.В.Петренко Першим головою комнезаму був обраний Кузьма Вакулович Петренко, головою сільської ради – Маніло Миронович Кривенчук, а її секретарем – Степан Хлібак.

У роки колгоспного будівництва у селі було створено три сільгоспартілі – "Нове життя", "Друга п'ятирічка" і "Червона зірка". Їх організаторами були: М.П.Шевченко, Т.Чернявщук, П.С.Слабінський, А.Гнилозубенко та ін.

Мирне життя було перерване війною. У Великій Вітчизняній війні брало участь 311 жителів села, з них 176 – загинуло, 183 – за мужність і відвагу, виявлені у боротьбі проти фашистських загарбників, нагороджено орденами і медалями. За роки фашистської окупації на каторжні роботи до Німеччини з села було вивезено 280 юнаків та дівчат. В Уманській тюрмі загинули від рук ворогів: А.Калашник, О.Кравець, А.Гнилозубенко. У Сушківці встановлено пам'ятник на братській могилі воїнів-визволителів села.

У повоєнні роки заліковувались рани, заподіяні війною. У 1950 році три Сушківські артїлі були об'єднані у колгосп "Зоря комунізму", до якого включили і село Заячківку, а У 1963 році – і Степківку. За колгоспом рахувалось 5480 га землі, 28 тракторів, 18 автомашин, 8 комбайнів. Трудовою славою овіяні імена багатьох сушківчан, серед яких багаторічний голова колгоспу Платін Семенович Слабінський, механізатори – Тимофій Семенович Чулінда і Микола Йосипович Яременко, ланкова – Софія Петрівна Мельниченко та коваль з тридцятирічним стажем – Василь Юхимович Орлов.

У 1959 році директор Сушківської школи Андрій Петрович Семенюк виявив бажання очолити колгосп "Зоря комунізму" і колгоспники обрали його головою колгоспу. З того часу у селі сталося багато змін. Центральну вулицю села прикрасила будівля двоповерхової школи, виріс красивий Будинок культури на 450 місць, споруджені магазин, громадська їдальня, кафе, нове приміщення сільської ради тощо. У 1987 році побудоване приміщення дитячої дошкільної установи на 160 місць.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Танське

Над берегами трьох річок – Ревухи, Герасимихи, Куцої – розкинулось с.Танське. Мальовничі береги річок, виходи на поверхню граніту, ставки та родючі ґрунти здавна притягували до себе людей. Поблизу села виявлено залишки трипільської культури та поселення ранніх слов'ян. Пізніша історія цієї території губиться в історичних джерелах.

За участь у польському визвольному повстанні 1830-1831 років власника Уманщини О.Потоцького, його маєтки були конфісковані і передані у володіння царської казни. На частині цих конфіскованих земель і бере початок с.Танське. Воно, ймовірно, було продовженням села Бабаночки. Коли у 1838 році Умань стала центром військових поселень Київської та Подільської губерній, то кожне село стало називатись "волостю" якогось офіцера. Селяни кожного села як солдати підпорядковувались офіцеру волості. Від прізвища офіцера Танського, який командував населенням тієї місцевості, і бере початок назва сучасного села. Раніше, за розповідями старожилів, це був присілок якогось нам не відомого села, що було повністю знищене чумою. Після ліквідації військових поселень за селом так і залишилась назва "Танське".

На кінець XIX ст. у Танському діяли два водяну млини та п'ять вітряків. Самим заможним жителем села був Павло Музика, який упродовж 20 років (1870-1890) був старшиною Бабанської волості. Жив він у селі і кожного дня верхи на коні їздив на роботу у Бабанку. Мав багато землі, худоби, пасіку у дуплянках, тримав наймитів, був двічі одружений і мав багато дітей. На місці його садиби нині проживає правнучка Галина Василівна Музика і, кажуть, що всі Музики у Танському походять з цього роду.

У 1904 році у селі було відкрито церковно-приходську школу, де діти здобували трикласну освіту.

Перша світова війна принесла горе та сльози і в Танське. Так, в Івана Очеретнього на її фронтах загинуло четверо синів, та й з інших сімей не всі повернулись до рідного порога.

Тривалим і запеклим було встановлення радянської влади у Танському. Старожили села пам'ятають як влада по кілька разів змінювалась. Вона була то у більшовиків, то у Центральної Ради, то у німецько-австрійських окупантів. Через село проходили вій-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

ська С.Петлюри, загони генерала Денікіна, радянські військові частини С.Будьонного та К.Ворошилова. Ховаючись хуторами, через Танське проїжджав Н.Махно.

Упродовж 1917-1920 років у селі було безвладдя: селяни податків державі хоч і не платили, але побори продовольством збиралися кожною новою владою. Молоді села, хлопцям і дівчатам, доводилось часто ховатися від набігів різних банд. У селі творилися безчинства і часто зводилися рахунки без суду і слідства. Так, Макар Музика з нагана вбив рідного дядька Йосипа за межу на горі; Бишук Федот з обріза вбив рідного брата лише за те, що двом братам стало тісно жити в одному дворі й т.п.

У 1920 році у селі був створений комнезам, головою якого обрали Рябокonia Порфира, а членами були Юрко Богдан, Онохрей Рудюк, Митрофан Підлипняк та Іван Коваль. Невдовзі П.Рябокonia на посаді голови комнезаму змінив Яків Рябокonia, якого у селі називали "рицарем революції". У 1930 році його вбив односельчанин.

Пам'ятними для жителів села були роки непу. Навесні 1922 року був здійснений розподіл землі. Кожному члену сім'ї виділялося 0,5 га землі, й селяни отримали право розпоряджатися вирощеними врожайми. За сім років нової економічної політики село ожило, стало багатим, збільшився ринок сільськогосподарської продукції та з'явилась матеріальна зацікавленість у праці. У 1921 році відбулися перші вибори депутатів сільської ради і головою її виконкому став Богдан Михтод.

У квітні 1923 року бюро окружному комсомолу утворило у Танському комсомольській осередок. Першими комсомольцями села були Петро Кротенко, Максим Кротенко, Федір Підлипняк, Панас Пугач. Першим секретарем молодіжного осередку був Максим Петренко. У 1926 році, після ремонту і перебудови приміщення церковно-приходської школи, комсомольці відкрили у ній сільський будинок культури з бібліотекою, гуртками художньої самодіяльності та політосвіти.

У 1922 році з ініціативи братів Юрка та Макара Богданів було створено сільськогосподарську комуну, до якої об'єдналися вісім сімей незаможників. Макар Якович Богдан був обраний головою комуну, Андрій Наумович Шевчук став секретарем партійної ячейки, Ларій Савкович Янчук – комірником комуну. Була зведена

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

спільна хата, в якій сім'я від сім'ї відділялася перестінками, а із зростанням комуни хата добудовувалась і тому довшала. Навпроти житла комунари збудували конюшню і хліви для худоби; звели і комору, і олійню, викопали та загатили ставок. А поза хатою, на схилі гори, посадили великий фруктовий сад. Комуни назвали "Червоним рухом" і все господарство вели спільно. Невдовзі комунари придбали молотарку, купили трактор "Фордзон" і з року в рік господарство збільшувалось.

З 1927 року державне керівництво взяло курс на створення на базі дрібних та одноосібних колективних господарств. На лівому березі р.Ревухи бідні одноосібні господарства були об'єднані у ТСОЗ "Перемога", який очолив Яків Тимофійович Пугач. А на правобережній частині села створюється колективне господарство "Спільна праця", яке очолює Мирін Музика.

У 1930 році ведеться політика суцільної колективізації, порушуючи принципи поступовості, добровільності, матеріальної зацікавленості і т.д. Танські колективні господарства "Перемога", "Спільна праця" і "Червоний рух" були об'єднані до колгоспу – "Червоний рух". Селянство чинить опір насильству і розпочинаються реквізиції, розкуркулення, депортації. Поширюється розпродаж коней, забій худоби, псування сільськогосподарського реманенту, бо насильство не могло створити стимулів до спільної праці. Розгул сваволі сільського колгоспівського активу не мав меж. Під "розкуркулення" попадали не тільки заможні господарі, а й середняки і, навіть, бідняки. Хто відмовлявся вступати до колгоспу, піддавався знущанню і бандитському розбою. Так, з "розкуркуленої" Гапки Музики, яку вигнали з хати і забрали все, активісти колгоспного руху серед зими здерли кожууха, роззули і покинули босу та роздягнену на явну смерть. А маючи кілька місяців від роду, Олексій Дмитрович Шевчук був викинутий у сніг на замерзанні. Його врятувала Явдоха Случ. З Михайла Власика серед зими здерли кожууха і кинули під колесо водяного млина. Люди витягли і врятували старого чоловіка. Але, звісно, що відразу до такої влади переповнювала душі багатьох жителів села.

Форсовані темпи і репресивні методи проведення колективізації привели до зменшення сільськогосподарського виробництва, послаблення виробничої дисципліни, зростання байдужості до всього поза власним присадибним господарством. Знижувалась продук-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

тивність праці, зменшувались посівні площі, а плани хлібоздачі державі постійно зростали. У 1931 році перед керівниками села і району була поставлена вимога виконати план здачі хліба будь-якою ціною. І тому з колгоспу було вивезене все, навіть насіннєве зерно, і запроваджена продрозверстка, тобто насильне вилучення з приватних селянських господарств сільськогосподарських продуктів. Знекровлене і обідране село важко перенесло зиму 1931-1932 років. На порозі селянських сімей вже стояв голод, а керівництво продовжувало вичавлювати останні продовольчі соки.

1933 рік був найтрагічнішим в історії Танського. Голод охопив все село. Частина селян полишала домівки і подалась до міст та до Криму. А з тих що лишились вмирили цілі сім'ї. Звозили і скидали до однієї ями бездиханні тіла, а голодні, опухлі і ще живі не встигали оплакувати мертвих. Голод забрав з села майже 500 його жителів.

Весняна зелень вживалася в їжу. Бруньки дерев, цвіт садів, лобода і кукіль стали кормом для живих. Видирали пташині гнізда, їли пташок і їх яйця, їли все живе зі ставків. Біля Чирчікового лісу колгосп посіяв сою, то із засіяного поля повизбирували все до зернини і поїли. А вже влітку і колгоспі організовувались спільні обіди, і школі для голодних учнів-сиріт і напівсиріт варили сніданки. Урожай 1933 року видався щедрим і вже восени хліба було вдосталь.

У 1934 році колгосп "Червоний рух" був поділений на два колгоспи і промислову артіль. На лівому березі Ревухи організувався колгосп "Комуніст" під головуванням Якова Тимофійовича Пугача, а на правому – колгосп ім.Кірова очолила Фросина Богдан, дружина Юрка Богдана, що був першим головою комуни. Промислову артіль назвали іменем Куйбишева і за нею, окрім гранкар'єрів, було закріплено 90 га землі. Головою артіль став Іван Готман, він же був беззмінним секретарем парторганізації до самого початку війни 1941 року.

Наближався 1937 рік, рік масових репресій і безмежної сваволі сталінських партпаратчиків. За два роки з Танського забрали 27 осіб і лише п'ять з них повернулись у село. У 1938 році без згоди людей у селі зруйнували церкву.

22 червня 1941 року страшна звістка блискавкою пронизала село – почалася Велика Вітчизняна війна. Наступили тривожні дні й ночі для жителів села: розпочалася масова мобілізація і евакуація, за Дніпро погнали колгоспну скотину і трактори. Село осиротіло і важка чо-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

ловіча праця лягла на жіночі руки. 30 липня 1941 року німці вступили й Танське. Через кілька днів й клубі відбулася сходка села. Старостою обрали Федя Дороша, а його заступником став Сергій Мусійович Коваленко. Начальником сільської поліції пізніше став Льонька Музика.

У червні 1942 року розпочався насильницький вивіз юнаків та дівчат до Німеччини. Усього за період окупації Танського з нього вивезено 60 юнаків та дівчат. З них до села повернулись тільки троє. 154 жителі села не повернулись з фронтів Великої Вітчизняної, з них 57 – пропало безвісті. Усього у цій війні загинуло 178 жителів села.

Важкими були роки післявоєнної відбудови. Злидні не обминали жодної хати, а тут ще й недорід і голод 1947 року, підневільна дармова праця у колгоспі, непомірно високі податки і сталінська політика недовіри до населення тимчасово окупованих територій. У 1949 році на спільні кошти двох танських колгоспів у селі була побудована гідроелектростанція і в оселях засвітились електролампочки. У 1951 році без згоди колгоспників були об'єднані обидва колгоспи в один – ім. Будьонного. У 1958 році йому змінили назву на "Комуніст" і головою колективного господарства став Архип Порфірович Олійник.

У 1960 році насильно були об'єднані два великі села – Танське і Доброводи. Був створений єдиний колгосп ім.ХХІ з'їзду КПРС, головою якого став Павло Єрофійович Покин'борода. Село Танське стало дільницею №2, оскільки контора колгоспу знаходилась у Доброводах. Завідувачем дільниці був Яків Тимофійович Пугач, потім – Сергій Іванович Найчук, а ще по часі – Петро Микитович Безкоравайний. У 1959 році колгосп перейшов на грошову оплату праці, а в 1965 році були встановлені колгоспні пенсії у розмірі 12 крб.

Після роз'єднання з Доброводами танський колгосп став називатись ім. Свердлова, а у недавньому минулому він реорганізований у колективне сільськогосподарське підприємство "Танське". У його користуванні – 1992 га орної землі, на 1532 га запроваджено десятипільну сівозміну. На території села знаходиться п'ять ставків. Круті схили горбів, яри і балки заліснені лісами, яких у господарстві 65,9 га (без лісосмуг).

Село Танське багате і покладами монолітних гранітів. На кар'єрах танських земель видобувають граніти Київське об'єднання та акціонерне товариство "Рось". До складу останнього входять дві італійські фірми та місцеве господарство. На великій площі залягають і поклади білої каолінової глини.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Текуча

Село розташоване на берегах р.Ятрані та її притоки Текучої, за 25 км на південний схід від Умані. На території та поблизу села виявлені дев'ять поселень, з них три – трипільської культури, два – доби бронзи і чотири – черняхівської культури.

Достовірних письмових підтверджень часу виникнення села ще не виявлено, але є згадки про село 1732 року. Тоді воно належало до Уманського ключа володінь графа Ф.С.Потоцького. До того ж, на території нинішнього села ріс непрохідний ліс. Згодом через нього почали прокладати дорогу, що пізніше назвали Одеською. Лісничим був Левков Іван, який був першим жителем села, що почало будуватись на очищених від лісу схилах та берегах річки Текучки, а згодом і вздовж річки Ятрані. Ймовірно, що назва річки дала назву селу. А інший архівний документ вказує, що у середині XVIII ст. поселенці Текучі (прізвище) заснували село.²⁷⁰

У 1763 році у селі було побудовано церкву (уніатська) Іоанна Богослова. В 1775 році в Текучій був 91 двір.²⁷¹

У 1900 році у селі було 515 дворів. 3 4219 дес. землі, 1898 належало поміщикам Шувалову, а 58 дес. – церкві. Були у селі й заможні господарі, які мали чималі великі володіння. Так, Петровський К. мав 574 дес., Тютюнник С. – 100, Попенко Ілько – 100 дес. землі.

У 1912 році на кошти земства у Текучій було будовано церковно-приходську школу і ремісниче училище, згодом реорганізоване у школу.

Революційні події 1917 року втягнули у вир і жителів Текучої. З допомогою Чорноморської бригади Червоної армії вся земля була конфіскована і роздана селянам. Але у 1918 році за підтримки німецьких окупаційних військ до села повернувся поміщик Петровський і знову відібрав землю у селян. У тому ж році у Текучій були створені комнезам і комбід. Головою комнезаму був обраний демобілізований боєць С.Комар Першим головою сільської ради був В.І.Ковальський, а згодом її очолювали Теофан Воеводченко, Піон Довгань, Трохим Михайловин.

²⁷⁰ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 9.

²⁷¹ Див. : Там само.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

У 1929 році у селі були створені перші колгоспи – "В єдності сила" (голова – К.Доморослий), "Червоний незаможник" (голова – В.Сторожук), "Червоний боєць" (голова – В.Гребенюк), "Шлях до комунізму" (голова – Михайловин), "імені Шевченка" (голова – В.Гетьман). У 1932 році з п'яти текучанських колгоспів утворились два, у 1952 році вони були об'єднані до колгоспу "ім. Хрущова", згодом – "Україна". Упродовж 1959-1990 років до колгоспу "Україна" був приєднаний колгосп ім.Котовського с.Коржова Слобода. У березні 1990 року село Коржова Слобода від'єдналося від Текучої, а в 1993 році текучанський колгосп був реорганізований у КСПП, а згодом – у СП "Текуча".

У Великій Вітчизняній війні брало участь 298 жителів Текучої, з них 186 – полягло ув боях з фашистськими загарбниками. 214 – нагороджено орденами і медалями. Житель села М.Пастушенко, що загинув від рук фашистських окупантів, брав участь у партизанському русі.

У повоєнні роки село відбудовувалось і розбудовувалось. У 1956 році був збудований Будинок культури на 400 місць, у 1992 році розпочато будівництво нової школи. У селі 609 будинків, 70 % яких капітальні, головна вулиця села під твердим покриттям.

У 1993 році на базі колективного сільськогосподарського підприємства "Україна" створено українсько-німецьке підприємство з іноземними інвестиціями у формі товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) "Агрофірма Текуча".

Томашівка

Село розташоване на обох берегах верхів'я р.Ятрані, за 20 км на південний захід від Умані. На території села виявлено залишки поселення трипільської та двох поселень черняхівської культур.

У 1926 та 1928 роках у Томашівці та на околицях під керівництвом П.Курінного проводились археологічні розкопки. У південно-західній частині села виявлено давнє поселення, на місці якого знайдені кам'яні жорна, посуд, списи, молотки, сокири, залишки збіжжя. Виявлені залишки стін будинків, долівки яких були викладені з плит випаленої цегли.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Час виникнення сучасного села невідомий, але вже у першій половині XVIII ст. воно існувало.²⁷² Старожили розповідають, що першим поселенцем був якийсь Тиміш, що займався гончарним промислом. У 1768 році у селі налічувалось 40 кріпацьких господарств, а у 1795 році у 68 кріпацьких господарствах проживало 434 особи.²⁷³

На початку XX ст. у селі була сільська управа, церква і двокласна школа. У 1903 році приміщення школи розвалилося і з ініціативи баронеси Н.М.Мейєндорф була побудована нова.

У 1929 році у селі був утворений колгосп "Комінтерн", першим головою якого був Олексій Вікторович Волошин. Напередодні Великої Вітчизняної війни колгосп мав чотири трактори, три автомашини, два зернові комбайни, тваринницькі приміщення і сад на 10 га. У 1945 році "Комінтерн" був перейменований на колгосп "ім. Ватутіна", а з 1978 року він називався "Ятрань".

У Великій Вітчизняній війні брало участь 170 жителів села, 89 з яких загинули на її фронтах захищаючи Батьківщину, 94 – нагороджено орденами і медалями. 30 молодих юнаків та дівчат вивезли з Томашівки окупанти до Німеччини. 1967 року у селі встановлено обеліск Слави односельцям, які полягли в боях з ворогом.

У повоєнні роки відбудовувалось зруйноване господарство. За успіхи у вирощуванні високих врожаїв сільськогосподарських культур колгосп був учасником виставки досягнень народного господарства. У 1955-1958 роках колгосп був нагороджений дипломами I та II ступенів і премійований п'ятьма автомашинами.

Фурманка

Село розташоване за 20 км на південь від Умані.

Походження назви села невідоме, але на цій території люди жили здавна. З давньої історії Фурманки певних відомостей немає. Однак, відомо, що село було власністю Потоцьких, а згодом перейшло у власність Шолайського і Моценських. У 1842 році Михайло Моценсь-

²⁷² Див. : ДАЧО. – Фр. 4178. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 3.

²⁷³ Див. : Там само. – Арк. 7.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

кий передав Фурманку своєму зятеві Флоріану Опочинському, по смерті якого новим власником села став його син Михайло.

У першій половині XIX ст. у селі була побудована дерев'яна церква, оскільки попередня згоріла в 1844 році. Освячена вона була у 1854 році. Дзвіниця залишилась від старої церкви, іконостас куплений з старої церкви в містечку Івангороді. Церква володіла 39 дес. землі й відносилась до шостого розряду.

На початку XX ст. у Фурманці було 235 дворів, в яких проживало 1314 селян (681 чоловік і 633 жінки). Землі числилось 1542 дес., з яких: 209 належало поміщику, 51 – церкві, 1282 дес. селянам. У селі була церква, церковно-приходська школа, один водяний і чотири вітряних млини.

Основна маса поселенців займалась землеробством, але нестатки, злидні, поміщицька неволя гнали селян на заробітки до Херсонської губернії.

Революційні події початку XX ст., звісно, не обминули і Фурманки. Її жителі пережили і "суцільну колективізацію", і голод 1933 року, і період сталінських репресій. У "Списку осіб, реабілітованих по Уманському району", що зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, значиться 11 осіб безвинно репресованих у 1937-1938 роках. Це колгоспники К.Д.Ковальчук, М.Д.Ковальчук, Т.П.Панченко, А.Г.Садлов, К.М.Садлов, О.Г.Соболевський, К.В.Фещенко, Г.Є.Чубко, Ф.С.Юричук, швець артілі – Г.П.Панченко та секретар сільської ради А.С.Руденко.

Подальша детальна історія села ще чекає на свого дослідника і є надія, що своє слово ще мають сказати старожили, пам'ять яких ще зберігає багато цінного з минувшини жителів Фурманки.

Черповоди

Село розташоване на обох берегах річки Ятрані та її притоки Черповодки за 22 км на південний захід від Умані. Археологічні розкопки свідчать, що люди поселялись тут давно, оскільки на території та поблизу села виявлено залишки трьох поселень черняхівської культури. Сучасне село відоме з XVII ст., тоді воно називалось Бджілів, а у XVIII ст. – Мазурівка. Назва "Черповоди" упе-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

рше згадується у 1762 році. У 1768 році у селі було 92 кріпацьких господарства.²⁷⁴

Черповоди, як і більшість сіл Уманщини, було власністю Потоцького. У 1810 році село було продане Антоніні Мещерській з роду Сабанських, яка за 42 роки продала його магнатові Крижанівському. У 1863 році селяни вбили Крижанівського і землі та масток перейшли у володіння шляхтича Іванського.

Щодо походження сучасної назви села, то народна пам'ять зберегла такі розповіді. За однією з легенд, Юрківський шлях колись був чумацьким і чумаки звертали з шляху ночувати, годувати і напувати з Ятрані коней і волів, черпати воду (тому і Черповоди) саме у тому місці. А відтак, і село згодом отримало таку назву.

Інші розповідають, що у роки гайдамацьких повстань загін народних месників, відступаючи з Умані до лісу, що і нині зветься "Гайдамацьким", вступив у бій з польським військом. Тривалим і жарким був бій в яру між Черповодами і Рижавкою (цей яр старожили називають "кривавим"). Важка перемога дісталась гайдамакам і після бою вони відійшли до Ятрані напиться води, напоїти коней і помити мечі. Довго черпали вони воду з Ятрані, а згодом і те місце, і село стали звати Черповодами.

XX ст. буремним вихором ввірвалось у життя жителів села. Восени 1917 року почалися революційні зміни і невдовзі перемогла радянська влада. Першим головою ревкому був Ілля Тимофійович Ільницький, актив села тоді складали Денис Гнатович Олійник, Самійло Ромасевич та Іван Рахнянський.

У 1930 році у Черповодах було утворено дві артіль: "Нове життя" і "Перемога". Активістами колгоспного руху були Василь Заверуха, Андрій Заморайло, Наум Баранчук, Микола Пилипчик, Яків Деренюк, Павло Рахнянський, Мефодій Соколинський, Тимофій Олійник, Денис Олійник, Дмитро Перенчук, Марко Бойко, Дмитро Вржещ, Катерина Вржещ, Федір Самі ляк, Мефодій Деренюк, Семен Вовнянко. Була створена партійна група і комсомольська організація з вісімнадцяти осіб.

²⁷⁴ Див. : ДАЧО. – Ф. р. 4178. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 1.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Мирне життя перервала страшна подія – Велика Вітчизняна війна. До армії було мобілізовано 329 чоловік, 103 з яких не повернулися з полів битв з німецько-фашистськими окупантами. За роки фашистської окупації на примусові роботи до Німеччини з села вивезли 248 хлопців та дівчат. У центрі села височить обеліск Слави, який нагадує живим про ратний подвиг загиблих захисників Батьківщини.

9 березня 1944 року село було визволене від німецько-фашистських окупантів. Почався період відбудови і ліквідації збитків, заподіяних війною. У колгоспі тоді було три пари коней, один трактор і дещо із сільськогосподарського інвентарю. За три тяжкі післявоєнні роки, коли на відбудові зруйнованого господарства трудились, в основному, жінки, колгоспні поля давали врожаї пшениці по 30 ц, ячменю – 18, цукрових буряків – 210 ц з гектара.

Трудові успіхи були високо оцінені урядом. У 1948 році голові колгоспу Д.Г.Олійнику та бригадиру тракторної бригади Д.Нікуліну були присвоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Орденом Леніна нагороджені М.Олійник, Д.Перевенчук, Т.Метельський, В.Яворський, С.Байдюк, М.Коваль. 47 колгоспників були нагороджені медалями за успіхи у праці.

У 1970-1980 роках у Черповодах побудовано Будинок культури, контора колгоспу, три магазини, благоустроєно колгоспний двір, прокладено асфальтну дорогу, продовжувалось житлове будівництво.

Шарин

Село знаходиться за 18 км на південь від Умані. Воно розкинулось на дні неглибокої балки, що тягнеться з північного заходу на південний схід. Зі сходу на захід його оперезав ліс, з якого виривається біла стрічка асфальтного шляху, що простеляється через усе село. З усних переказів відомо, що понад двісті років тому на місці сучасного села було всього три хати. Жителів цього бідного хутирця чомусь називали "шарлатанами", то, можливо, і назва села з'явилась як похідна від цього слова.

Усі землі навколо села (приблизно 1479 дес.) належали Потоцьким, згодом власником Шарина став Глимбоцький. Розпорядником життя у селі був орендар Глайзнер, який примушував селян по 12-15 годин на добу працювати у поміщицькому господарстві, отри-

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

муючи за це по 15-20 копів. за день. Були у селі й строкові селяни. Вони отримували по 6-10 копів. за місяць. Як згадували колишні строкові Кузьма Чернюк та Олександр Гребенюк, таким селянам жилося особливо важко. Не маючи власної землі, вони наймитували майже задарма. А майже половина шаринців була безземельна, 10-25 дворів мали по 0,5 дес. землі, а решта – володіли ще дрібнішими земельними наділами.

У другій половині ХІХ ст. чоловічого і жіночого населення у Шарині проживало 773 особи. У селі була дерев'яна церква сьомого класу, що володіла 38 дес. землі, церковно-приходська школа, один водяний млин, вітряк, кузня, поміщицька гуральня, цегельний завод орендаря Глейзнера та корчма.

До початку ХХ ст. село збільшилось і в 1905 році у ньому налічувалось 213 дворів, в яких проживало 1035 селян (521 чоловік і 514 жінок). У 1913 році в Шарині побудована нова школа на три класи.

Буремні події 1917 року не обминули і Шарина. Поміщицька земля була конфіскована і передана у володіння селян. Почалось колгоспне будівництво і в 1930 році у селі був утворений колгосп "Більшовик". Першим його головою став Іван Якович Лисак, головою комітету незаможних селян був Леонід Матюша, а головою сільської ради – Микола Миколайович Козак.

Зловісною чорною тінню нависла над селом фашистська окупація. 90 молодих жителів села було насильно вивезено до Німеччини. 10 березня 1944 року довгоочікуване визволення принесла Радянська Армія і до Шарина.

Почалася післявоєнна відбудова, заліковувались рани війни, відроджувалось запустіле село. До 1954 року старанням і самовідданою працею жителів Шарина під керівництвом голови колгоспу Івана Никифоровича Мусата була збудована колгоспна електростанція, відновлено млин, майстерню, кузню, гараж на п'ять автомобілів, олійню, два амбри для збереження зерна, три тваринницьких приміщення.

На початку 1959 року колгосп "Більшовик" був об'єднаний з колгоспом ім. Горького села Ропотухи під головуванням Василя Івановича Ковалю. Упродовж 28 років село, визнане як неперспективне, поступово занепадало і старіло. Увага приділялась тільки центральній садибі колгоспу (с.Ропотуха) і за цей період у Шарині

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

був побудований лише сільський клуб, відкрита дитяча дошкільна установа, медичний пункт та два корівника. Приміщення старої школи розвалились, а церкву розібрали. Учні змушені були навчатися у школах с.Ятранівки, Текучої, Ропотухи, Ладижинки впродовж 18 років.

8 липня 1987 року село Шарин було від'єднане від села Ропотухи в окреме господарство під назвою "Більшовик". Очолив і почав створювати господарство Анатолій Михайлович Кузнець. Село стало оживати і розбудовуватись. Розпочалося будівництво нової школи, хімскладу та інших господарських споруд. У січні 1990 року була утворена Шаринська сільська рада, яку очолив Микола Васильович Ліповський, а за рік – Загоруйко Дмитро Олексійович.

У листопаді 1990 року головою колгоспу "Більшовик" був обраний Микола Сергійович Кравчук. Завершилось будівництво школи на 105 учнів, дитячої дошкільної установи на 55 дітей, повністю асфальтовані сільські вулиці тощо. У 1993 році колгосп "Більшовик" реорганізовано у колективне сільськогосподарське пайове підприємство "Шарин".

Юрківка

Лежить на обох берегах річки Синиці (басейн Південного Бугу), за 25 км на південний захід від Умані. На території та поблизу села виявлено залишки двох поселень трипільської культури, поселення доби бронзи і п'ять – черняхівської культури, знайдено скарб римських монет, що свідчить про давнє заселення цієї території. Час же виникнення сучасного села невідомий, як і походження його назви. Уперше у писемних джерелах Юрківка згадується в 1654 році. А в 1795 році у селі було 83 кріпацькі господарства, в яких проживаю 426 осіб.²⁷⁵

Як і більшість сіл Уманщини, Юрківка належала Потоцьким. А на початку ХХ ст. дві третини усієї землі належали пану Яловецькому, 55 дес. володіла церква, при якій в 1912 році була відкрита церковно-приходська школа.

²⁷⁵ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 2.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

Роки революційних потрясінь, голодоморів, сталінського геноциду залишилися у пам'яті юрківчан, але їх спогади про ці події ще не записані.

Чорним крилом накрила село ніч німецько-фашистської окупації. У Великій Вітчизняній війні брало участь 226 жителів Юрківки, з них 92 – нагороджено орденами і медалями, 148 – віддали життя за Батьківщину. Їх імена викарбувані на обеліску Слави, що знаходиться у центрі села. Воїнам, що загинули за визволення Юрківки, теж встановлено пам'ятник.

У селі розміщена центральна садиба колгоспу, який спочатку носив ім'я Г.М.Димитрова, а потім перейменований у колгосп "Перемога". Колективне сільськогосподарське пайове підприємство "Перемога" має 2237 га землі. У господарстві вирощують зернові, технічні й городні культури.

Самовіддана праця юрківчан й минулі роки оцінювалась високими урядовими нагородами. За трудові успіхи 116 передовиків праці відзначено орденами і медалями. Серед них: бригадир М.П.Василик, голова колгоспу Ф.І.Кондратюк, свинарка М.Ф.Панченко та доярка Ю.І.Швець нагороджені орденом Леніна; завідувач молочно-тваринницькою фермою удостоєний ордена Жовтневої революції, а бригадиру тракторної бригади Т.Ф.Кізлику, нагородженому в 1958 році орденом Леніна, у 1971 році присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Яроватка

Село розкинулось у північній частині Уманщини за 25 км від районного центру. Походження назви села, як і час його заснування, лишаються не з'ясованими. Але оселі в Яроватці розміщені над трьома ярами, то ймовірно і назва села є похідною від місця його розташування. Старожили розповідають, що у XIX ст. територія села була у декілька разів більша від сучасної. Ці свідчення підтверджує і те, що поза сучасними межами села знаходять чимало попелищ, обвалених льохів та інших залишок раніших поселень.

На початку XIX ст. Яроватка з околицьніми землями належала панам родини Сіраковських. У центрі села височів панський маєток, що був оточений глибоким ровом. Окрім земельних угідь, Сі-

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

раковські володіли гуральнею, рештки якої зберігаються на східній околиці села. Після придушення польського повстання 1830 року Сіраковський втік до Варшави, а до Яроватки ввійшов кавалерійський ескадрон російської армії. Панський маєток був зруйнований, а село спалене. Жителів розселили у навколишніх селах, а місце села зрівняли з землею.

У 1865 році жителям колишньої Яроватки було дозволено повертатися на старі землі. Але розуміючи, що цей крок уряд зробив з тим, щоб освоювались нові землі та поступали платежі до казни, селяни не поспішали повертатися. За 10 років тільки 15 сімей завели господарства на землях Яроватки. Уже у 1917 році у селі було 104 селянські двори з населення 412 осіб. Вони мали 42 дес. присадибних земельних угідь і 211 дес. польової сівозміни.

Ще більшому відродженню Яроватки сприяло будівництво залізниці Цвіткове-Вапнярка, яка прокладалася через село і почала діяти у 1898 році. Чимало жителів Яроватки було зайнято на будівництві, а згодом – обслуговуванні залізничної колії, та й зручності зв'язку приваблювали до села все нових і нових жителів. Першим начальником залізничної станції "Яроватка" був Г.Гончарук.

До 1912 року у селі не було ні церкви, ні школи, ні лікарні. І тільки в 1913-1914 роках на кошти земства у селі була побудована школа, будинок якої зберігся і по сьогодні.

1917 рік змінив життя яроватців. У селі з'явився комбід із семи осіб, до якого ввійшли Устим Задорожний, М.Шевчук, Василь Задорожний, Мефодій Крикун, Сак Чубар, Григорій Пастушенко, Федір Каліновський. У 1920 році сільські активісти утворили комнезам, до який об'єдналися 42 господарства під головуванням Григорія Пастушенка. Навесні 1921 року був організований ТСОЗ. А 23 березня 1923 року постановою Київського губерньського земельного відділу №107 була затверджена сільськогосподарська артіль "Колос", головою правління якої став Іван Чубар.

Перший трактор "Фордзон" артіль отримала у 1926 році, а першим у селі трактористом був Устим Задорожний. У тому ж році артіль придбала молотарку, снопов'язалку, жатку-самоскидку та інші сільськогосподарський інвентар. У роки суцільної колективізації колгосп збільшився і почав розвивати підсобні промисли. Був збудований млин, крупорушка, олійня. У 1936 році розпочалося будівництво власної електростанції й за два роки всі виробничі

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

приміщення господарства та оселі селян були електрифіковані. Колгоспники працювали дружно, завзято і у найтяжчі роки допомагали один одному. Навіть у жахливі 1932-1933 роки жоден житель села не помер від голодної смерті.

Мирну працю перервав напад фашистської Німеччини. 23 липня 1941 року над Яроваткою опустилась ніч німецької окупації. Майже всі господарські будівлі колгоспу були знищені, окупанти забрали худобу, птицю, колгоспну пасіку. 35 молодих жителів села були насильно вивезені з села на невільницькі роботи до Німеччини. Усього за роки Великої Вітчизняної війни загинуло 33 жителі Яроватки.

У повоєнні роки село відбудовувалось, відновлювалось зруйноване господарство, заліковувались рани війни. Пізніше був побудований сільський клуб на 100 місць, з'явилась кіноустановка, бібліотека, ФАП, магазин, швейна майстерня, дитяча дошкільна установа на 50 дітей, до 1980 року працювала початкова школа. А потім дітей автобусом щоденно відвозили за 5 км до Іванівської середньої школи.

У селі п'ять вулиць, всі вони з твердим покриттям. Площа населеного пункту – 87,7 га.

Ятранівка

Село розкинулось на обох берегах р.Ятрані та її притоки Журбинки, за 16 км на південний схід від Умані. Родючі ґрунти та наявність річок манили сюди людей, і навіть у давні часи ця місцевість була досить заселеною. На території та поблизу сучасного села виявлено залишки декількох поселень, серед них два – трипільської, одне – білогрудівської, два – черняхівської культури.

У минулому (до 1946 р.) село називалось Псярівка. У графа Калиновського, що володів Уманщиною, було чимало конюшень, де утримувались коні, та псарень для мисливських собак. Одна з псарень, за переказом, знаходилась у західній частині села по р.Журбинці. Людей, що доглядали мисливських псів, називали псярами, а звідси, ймовірно, і назва їх поселення – Псярівка.

У писемних джерелах село згадується за 1654 рік як місто Уманського козацького полку.²⁷⁶ У 1674 році Псярівка була зни-

²⁷⁶ Див. : АЮЗР. – Т.Х (дополнение к т.III) – СПб., 1878. – С.295.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

щена турками, потім відродилася, а в 1713 році село знову обезлюдніло. Але довго пустувати родючі землі та насиджені місця не могли, і вже у 1768 році на території села було 100 кріпацьких господарств.²⁷⁷ У 1795 році у 160 господарствах проживало 389 чоловіків і 431 жінка.²⁷⁸

Найвні матеріали уможливають відтворення динаміки чисельності жителів Псярівки. Так, у 1800 році у селі, що належало графу Потоцькому, проживало 389 ревізьких душ (людей чоловічої статі). У 1836 році їх кількість збільшилась до 598 ревізьких душ, а в 1864 році у селі проживало вже 1349 жителів. На початку ХХ ст. у селі було 555 дворів, в яких проживало 2945 жителів. А за даними 1912 року у селі було 3725 чоловіків. Революційні події та громадянська війна зменшили темпи приросту населення. І в 1927 році у 966 дворах проживало 3907 жителів.

Історичні джерела засвідчують, що з 1834 року Псярівка від Потоцького переходить у державну власність російської корони. Саме у цей час посилюється кріпацтво і єдиною формою селянського протесту були втечі та поширення чумацтва. Цьому сприяло те, що за 2-3 км від села проходив чумацький шлях з Умані – через Степківку – до Криму і Чорного моря.

Земельна реформа 1861 року звільнила селян з кріпацької неволі та відкрила шлях до розвитку капіталістичних відносин. У селі розвивалися ремесла, торгівля, сільські промисли. Населення втягувалося у ринкові відносини і нагальною постає потреба у грамотних людях. У 1902 році на кошти сільської общини було відкрито школу на дві класні кімнати.

Столипінська аграрна реформа ліквідувала сільську общину і селяни стали повністю вільними. Заможніші селяни, отримавши кредит в Уманському селянському банку, скуповували земельні угіддя і заводили хутірські господарства з власними садами, млинами і ставками. У селі їх називали "тузами". У цей час у Псярівці У церковно-приходській школі навчалося 169 учнів.

Революційні події 1917-1921 років запам'яталися жителям села боротьбою військами УНР, з "білою гвардією" та більшовицькими військами, реквізиціями "різнокольорових" банд і частими мобілізаціями

²⁷⁷ Див. : ДАЧО. – Ф. р 4178. – Оп. 1. – Спр. 463. – Арк. 43.

²⁷⁸ Див. : ЦДІА України. – Ф. 484. – Оп. 6. – Спр. 146. – Арк. 35.

СЕЛА УМАНСЬКОГО РАЙОНУ У ДАЛЕКОМУ ТА БЛИЗЬКОМУ МИНУЛОМУ

чоловічого населення. Упродовж 1923-1928 років життя селян нормалізувалось і старожили згадують цей період як тихий і спокійний.

У 1929 році почався рух "суцільної колективізації". У Псярівці було створено п'ять колгоспів, які в 1934 році укрупнилися до трьох. У 1932 році у селі була побудована нова школа. Але трагедія голодомору 1933 року пригальмувала і соціально-економічний розвиток села, і чорною бідою ятрила людські душі, підриваючи віру і довіру радянській владі. Більше ста жителів села загинули голодною смертю під час страшного геноциду, що був організований сталінською партійно-державною верхівкою.

Не встигли оговтатись від однієї трагедії, як насунулась нова біда – почалася Велика Вітчизняна війна. 342 жителі Псярівки брали у ній участь, з них 228 – віддали своє життя за Батьківщину, 207 – за мужність і відвагу відзначені урядовими нагородами. 17 осіб сільської молоді не повернулося з примусових робіт з Німеччині.

У повоєнні роки відбудовувалось зруйноване війною господарство. З трьох колгоспів був утворений один – "ім.Щорса". У 1946 році Указом Президії Верховної Ради УРСР село Псярівку переіменовано в Ятранівку. Нову назву дала мальовнича річка Ятрань, що протікає через село. Поступово вулиці Ятранівки почали прикрашатися новими будинками, У 1969 році був відкритий дитячий садок, У 1967 році побудовано Будинок культури, упродовж 1971-1972 років завершено електрифікацію і радіофікацію всього села. У 1980 роках у селі споруджено обеліск Слави, електричний млин, механізований тік, добудований торговий центр, побудована двохповерхова дитяча дошкільна установа, споруджувались нові будівлі господарського призначення та дороги з твердим покриттям.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Додаток 1

Землевласники Уманського повіту,
земельні володіння у 1913 р. перевищували 100 десятин

№ п/п	Прізвище, ім'я та по батькові	Кількість дес. землі	В якому населеному пункті має землеволодіння
1	Абаза Олексій Михайлович	281	с.Давидівка
2	Бабарецька Ірина Володимирівна	652	с.Коржевий Кут
3	Баскаков Венедикт Іванович	959	с.Багва
4	Біляковський Флоріан Фомич	100	с.Ягубець, с.Заячківка
5	Брезе Марія-Міхаліна-Анелія Антонівна	645	с.Коржева Слобідка
6	Бржовський Юлій Юлієвич	417	с.Посухівка
7	Бржовський Антон Францевич	1073	с.Антонівка
8	Веровенко Фома Феонович	284	с.Фурманка
9	Вольська-фон Домініка	233	с.Росоховатень
10	Високівська Марія-Єлізавета Львівна	140	с.Орадівка
11	Глембоцький Володимир Карпович		с.Іваньки
12	Глембоцька Марія-Олександра Людвиківна		с.Вишнопіль
13	Гуляницькі: Дарій Валентьєвич	224	с.Ботвинівка
14	Іван Валентьєвич	350	с.Чайківка
15	Кайтан Валентьєвич	237	с.Ботвинівка
16	Деренок Олексій Степанович	100	с.Черповоди
17	Дзевановський Адольф Михайлович	1715	с.Антонівка
18	Дірдовський Олександр Афанасійович	148	с.Красно ставка
19	Добровольська Юлія Вікторівна	828	с.Лашовка, с.Лебединка
20	княгиня Долгорукова Ольга Петрівна	19012	с.Глібочко, с.Лащова, м.Тальне
21	Доманицький Микола Михайлович	127	с.Криві Коліна
22	Дирулін Михайлович Ісидорович	1240	м.Дубова
23	Диткевич Глікерія Єфимііна	459	с.Христинівка
24	Словицький Ігнатій Флоріанович	1878	с.Любашівка, с.Юрківка, с.Максимівка
25	Єрмолова Софія Павлівна	297	с.Нова Гребля
26	Живкович марія Олександрівна	827	с.Косенівка
27	Жуленко Олександр Прокопович	141	с.Нова Гребля
28	Журовський Ігнатій Євгенович	5474	с.зеленяків. с.Майданецьке
29	Запольський Іван Францович	381	с.Орадівка

ДОДАТКИ

Продовження додатку 1			
30	Іваненко Марія Миколаївна	259	с. Давидівка
31	Іванські: Август Августович	2631	с. Рижавка, с. Черповоди
32	Іван-Сергій Августович	1034	с. Колодисте
33	Їжицька Діонісія-Марія Деонісіївна	414	с. Кути
34	Іконникові Віра та Євгенія Олександрівни	184	с. Доброводи
35	Іокіші Марія-Антонія Миколаївна	103	с. Полонисте
36	Каземір-Юзеф Яків-Станіславич	620	с. Полонисте
37	Карл-Теодорій Богумилович	550	с. Полонисте
38	Фран-Миколай Юлієвич	458	с. Покоотилово
39	Качур Трохим Артемович	423	С. Кислин
40	Кириенко Олександр та Миколай Івановичі	196	с. Павлівка
41	Кноль Божена Львівна	150	с. Орадівка
42	Ковальський Вітольд Олександрович	149	с. Кривець
43	Ковальський Мечислав Олександрович	149	с. Кривець
44	Козаковські: Валеріан-Вікентій, Карл та Мар'ян Вікентьєвичі	668	с. Крачківка
45	Козаковський Вікентій Климентійович	130	с. Крачківка
46	Барон Корф Миколай Іосифович	1603	с. Синиця, с. Осітна, с. Кузьмина Гребля
47	Костенко Леонтій Вакулович	251	с. Зелений Ріг
48	Костик Гаврило Романович	439	с. Тальянки
49	Котович Януш Іванович	1063	с. Харківка
50	Граф Красицький Іосиф Германович	963	с. Христинівка
51	Краузе Андрій та Сергій Андрійовичі	424	с. Свердлікова
52	Крижанівський Карл Станіславович	444	с. Черповоди
53	Кулі ніч Юлій Володимирович	147	с. Голяківка
54	Лехно-Васютинські Іосиф та Мар'ян Домініковичі	1131	с. Росоховатець
55	Линковські Серафим та Юрій Венедиктовичі	2434	с. Погоріла
56	Линковський Венедикт Венедиктович	1993	с. Городниця
57	Лозинський Франк Генріхович	307	с. Лащова
58	Лисяна Зінаїда Василівна	533	с. Побійна
59	Мадейська Яна Іванівна	600	с. Рубаний Міст
60	Машковська Леоніда-Філікса Карлівна	350	с. Кривець
61	Машковский Собеслав-Олександр Станіславич	855	с. Попівка
62	барон Мейендорф Федір Єгорович	1035	с. Ягубець
63	баронеса Масндорф Марія Василівна	445	с. Вільшана Слобідка
64	барон Маєндорф Юрій Федорович	550	с. Томашівка

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Продовження додатку 1			
65	Мірасхеджі Георгій Спиридонович	678	с.Вербовата
66	Миронюк Іван Ісидорович	108	с.Войгівка, с.Полянське
67	Нарвойш Антон Володимирович	505	с.Вільшанка
68	Спадкоємці Науменка Андрія Федоровича	172	с.Кислін. с.Березівка
69	Невлінські Вікентій та Казимір Карловичі	172	с.Ризіна
70	Недзведський Мар'ян Антонович	206	с.Красний Кут
71	Носаченко Василь Андрійович	100	с.Циберманівка
72	Орел Яків Федорович	138	с.Фурманка, с.Черповоди
73	Павлишин Василь Андрійович	100	с.Заячківка
74	Папірові Климентій та Пилип Микитовичі	159	с.Нова Гребля
75	Пашевська Марія Антонівна	155	с.Герезенівка
76	Піотровський Лев Іосифович	361	с.Кути
77	Подгорська Софія-Матільда Вацлавівна	13116	с.Небелівка. с.Підвисоке
78	Подгорські: Владислав Володимирович	1035	с.Коржова
79	Леон Едмундович	649	с.Кривець
80	Попандоуло Іван Еммануїлович	180	с.Хижна
81	Притика Кіндрат Степанович	175	с.Заячківка, с.Ягубець
82	Пясецький Іосиф Данилович	748	с.Красний Кут
83	Чаковський Іван Фортунатович	258	с.Рубаний Міст
84	Графиня Ржевська Ернестина Адамівна	1294	с.Рогова. с.Острівець. с.Підвисоке
85	Рогозинські Антоній-Євгеній Антонович	648	с.Константинівка, с.Красний Кут, с.Охаматів
86	Ернест Антонович	1224	с.Вороне
87	Розе Юзефа-Марія Львівна	239	с.Рубаний Міст
88	Рокицький Адам Апполінарівич	803	с.Русалівка
89	Русецький Домінік Якович	3425	с.Пеніюжкова, с.Роги
90	Росціпівська Юлія Володимирівна	729	с.Вишнопіль
91	Князі Святополк-Четвертинські Ольгерд-Річард та Едуард Едмундовичі	5499	с.Копенковата, с.Перегонівка,
92	Сук Іван та Іосиф Іосифовичі	630	с.Талалаївка
93	Творковська Кароліна Вікентіївна	814	С.Лашовка, С.Лебединка,

ДОДАТКИ

Закінчення додатку 1			
94	Терещенко Єлизавета Миколаївна та Пелагея Іванівна	6677	с.Лади жінка, с.Сичівка, Христинівка та Шукай-вода
95	Терницький Миколай Онуфрійович	570	с.Антонівка, с.Посухівка
96	граф Тишкевич Венедикт Станіславович	238	с.Лопотуха, с.Шарино
97	князь Урусов Павло Григорович	527	с.Табанова
98	Флорінський Олексій Сергійович	590	с.Янківка
99	Хойновська Люція Антонівна	152	с.Табанова
100	Цвінтарний Аввакум Пантелєймонович	100	с.Нова Гребля, с. Кислин
101	Тарновський Адам Іосифович	1492	с.Шельпахівка
102	Чепурковський Іван Павлович	299	с.Ксьондзівка
103	Чернецький Василь Васильович	186	с.Чорна Кам'янка
104	Чернов Василь Євгенович	991	с.Верхнячка
105	Шишковський Іван Якович	130	м.Іваньки
106	Штейнберг Олена Всеволодівна	618	с.Бабанка
107	граф Шувалов Андрій Петрович	1722	с.Текуча
108	Якімова Леоніда Михайлівна	322	с.Тамашівка
109	Яневський Георгій Данилович	289	с.Хижна
110	Ящик Григорій Єфимович	1105	с.Хижна
111	Ящик Миколай Єфимович	1108	с.Добра

Джерело: Весь Юго-западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям; сост. Юго-Западным отделением Российской экспортной палаты под общим наблюдением профессора М.В.Довнар-Запольского и под редакцией А.И.Ярошевича. – Киев, 1914. – С.627-628 (далі – Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга... – Киев, 1914)

Населені пункти Уманського повіту у 1913 році

№ п/п	Назва населеного пункту	Кількість населення	Навчальні заклади та релігійні організації	Продаж та виробництво товарів, послуг	Лікувальні заклади та аптеки
1	м.Антонівка	1734	Церковно-приходська школа	Бакалія. Млини –2	-
2	с.Антонівка	1570	Однокласне земське училище	Винна лавка №518. лісопильний завод Мартина	-
3	с.Бабанка	3266	Двокласне училище; церковно-приходська школа	Бакалія. Винна лавка №489. мануфактура-2. Млин-1. Трактор-1. Хлібно-зерновий магазин-1. Ярмарки по неділях – раз в 2 тижня.	Аптека – 1
4	с.Багва	1644	Церковно-приходська школа	Бакалія-2. Винна лавка №700	-
5	с.Березівка	1118	Церковно-приходська школа	Млини-2	-
6	м.Буки	3747	Синагоги-3. Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія-13. залізно-скоб'яні вироби-2. лісні склади-2. Шкіряні товари-2. Мануфактура-14. Швейні машини-1. Борошно-2. Ярмарки щотижня по вівторках.	Земська лікарня – 1. Аптека – 1. Аптечні товари – 2.

Продовження додатку 2

7	с.Верхнячка	2726	Двокласне училище	Бакалія-1. винна лавка №426. Цукрово-пісочний завод – (виробництво 864 тис.пудів на рік)	Лікарів – 2
8	с.Веселий Кут	1109	Двокласне училище	Винна лавка №711. Млин-1	-
9	с.Війтівка	2173	Двокласне училище, церковно-приходська школа	Сільський банк	-
10	с.Вороне	2071	Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Винна лавка № 329. Мануфактура – 1. Млин – 1. Борошно – 1. Трактор – 1. Ярмарки щотижня по вівторках	Фельдшерський пункт
11	с.Глібочко	1702	Церковно-приходська школа	Винна лавка № 716. Млин – 1	-
12	с.Городниця	1968	Церковно-приходська школа	Вина – 1	-
13	с.Громи	2174	Церковно-приходська школа	Сільський банк – 1	-
14	с.Давидівка	583	Церковно-приходська школа	Млин-1	-
15	с.Дзенгелівка	2268	Чотирикласне міське училище, двокласне училище, земська однокласна школа	Винна лавка № 490. Бакалія – 3	-

16	м.Дубова	2726	Синагоги – 2, двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 13. Винні лавки № 511-512. Винний погріб – 1. Галантерея – 3. Залізно-скоб'яні товари. Мануфактура – 9. Млин – 1. Борошно – 8. Перукарні – 2. Кравці та швачки – 4. Готовий одяг – 2. Заїжджий двір-1. Фотографія – 1. Базари щочетверга, почта	Лікарня – 1. Акушерка – 1. Аптека – 1. Аптечні товари – 2.
17	с.Заячківка	569	Школа грамоти	Поштова станція	Земська лікарня
18	м.Іваньки	2556	Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 11. Баня – 51. Винна Лавка № 483. Винокуєний – 1. Спиртоочисний Завод – 1. Залізно-Скоб'яні Вироби – 3. Лісні Склади – 12. Борошно – 1. Цукрово-пісочний завод (виробництво 664 тис. пудів на рік). Хліб-зерно – 4. Ярмарки щотижня по четвергах. Поптве відділення	Акушерки-3. Аптеки-1. Аптечні товари-1
19	с.Каменече	4285	-	Бакалія – 2. Винна лавка №497. Млин – 1. Трактир – 1. Ярмарка щопонеділка	Земська лікарня
20	с.Кислін	1284	Церковно-приходська школа	Бакалія-2. Цукрово-пісочний завод-1(виробництво 472 тис.пудів на рік)	-
21	с.Коржова	1112	Церковно-приходська школа	Млин – 2	-
22	с.Коржів Кут	709	Церковно-приходська школа	Банк – 1. млин – 1	-
23	с.Корсунка	1087	Церковно-приходська школа	Млин – 1	-
24	с.Косенівка	2434	-	Бакалія – 4. винна лавка №492	-
25	с.Краснопілка	1837	Двокласне училище, церковно-приходська школа	-	-

26	с.Кузьміна Гребля	2341	Двокласна міністерська школа, церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Мануфактура – 2. Склад с/господарських знарядь – 1. трактир – 1. базари щодня. Поштова станція	
27	с.Ладижинка	3832	Двокласне училище	Бакалія – 4. Винна лавка №515. Мануфактура – 4. Кредит – 1. Трактир – 1. Поштова станція. Ярмарки по понеділках раз в два тижня	Земська лікарня аптека. Аптека – 1
28	с.Лащова	1512	Церковно-приходська школа	Млин – 1	
29	с.Лебединка	770	Церковно-приходська школа	Мануфактура – 1. млин – 1	-
30	с.Легезина	2403	Церковно-приходська школа	Винна лавка №493. Млин-1.поштова станція	-
31	с.Лецинівка	941	Церковно-приходська школа	Кредит-1	-
32	с.Майданецьке	2492	Церковно-приходська школа	Винна лавка №495. Винокурений завод – 1. Цукропісочний завод-1 (виробництво 493 тис. пудів на рік)	-
33	с.Максимівна	1655	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Сільський банк – 1.винна лавка №524	-
34	с.Маньківка	4156	Чотирикласне міське училище, двокласне училище	Бакалія – 1. Винні лавки № 481 і 482. Залізно-скоб'яні товари – 1. Мануфактура – 3. Перукарня – 1. Кравці – 3. Лісопромисловці – 2. Склад с/господарських знарядь. Ярмарки щовівторка.	Земська лікарня. Аптека-1.
35	с.Мошурів	3812	Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 3. Винна лавка №486	-
36	с.Нерубайка	2949	Церковно-приходська школа	Бакалія і мануфактура – 3. Винна лавка №502. Кредитне товариство	-

37	с.Оксанина	3616	-	Сільський банк. Винна лавка №499. Мануфактура – 1, тваринництво – 1	-
38	с.Онуфрїївка	1582	Церковно-приходська школа	Винна лавка №708. Кредитно-ощадне товариство	-
39	с.Осітне	1533	Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Мануфактура – 1	-
40	с.Паланка	2508	Однокласна школа	Сільський банк. Винна лавка №458	-
41	с.Паланочка	1074	Церковно-приходська школа	Кредитне товариство	-
42	с.Перегонівка	2817	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Винна лавка №508. Мануфактура – 1. Млин – 1.Цукрово-пісочний завод – 1. Базари щопонедїлка	-
43	с.Погорїла	2044	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Винокурений завод –1. Винна лавка №526. Цукрово-пісочний завод – 1.	-
44	с.Підвисоке	3875	Двокласне училище	Бакалія – 1. Винна лавка №503. Кредитне товариство – 1. Млин – 1.Лїсова промисловїсть – 1	-
45	м.Покотилова	3153	Синагоги-3. Двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Булочна – 1. Винна лавка №506. Шкіряні товари – 2. Лїсні склади – 2. Мануфактура – 7. Млин-1. Борошно – 2. Заїжджий двір – 2. Трактор – 1. Риба – 1. Кредитно-ощадне товариство – 1. Ярмарки щовівторка	Аптека-1, аптекарські товари-3. Лікар-1
46	с.Полонисте	1012	Церковно-приходська школа	Млин – 1	-
47	с.Помийник	1915	Церковно-приходська школа	Винна лавка №489. Мануфактура – 1. Млин – 1	-
48	с.Посухівка	1230	Церковно-приходська школа	Бакалія – 2	-

49	с.Поташ	1113	Церковно-приходська школа	Товариство садоводів. Бакалія – 1. Мануфактура – 1. Буфет – 1. Лїсні склади – 2. Керосин – 1.	
50	с.Псярівка	2945	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Мануфактура – 1. Винна лавка № 516. Кредитне товариство – 1. Млин – 1. Трактор – 1	
51	с.Ропотуха	1548	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Винна лавка №520. Споживче товариство.	
52	с.Росоховатець	1496	Церковно-приходська школа	Млин – 1	
53	с.Русалівка	2492	Школа грамоти, церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Млин – 1. Лїсний склад – 1. Склад с/господарських знарядь – 1	-
54	с.Ризїна	1979	Церковно-приходська школа	Бакалія – 1. Мануфактура – 2. Винна лавка №701. Сільський банк – 1.	-
55	с.Соколівка	2484	Церковно-приходська школа	Бакалія-1. Мануфактура – 2. Винна лавка №476.	-
56	с.Сушківка	2019	Церковно-приходська школа	Бакалія – 2. Винна лавка №507. Млин – 1	-
57	с.Сичівка	2138	-	Бакалія – 3. Винна лавка №463	-
58	м.Тальне	9312	Костьол-1. синагога-1. молитвенний єврейський дїм-4, чотирикласне міське училище, двокласне училище, Талмуд-Тора	Бакалія – 35. Мануфактура – 35. Булочна – 3. буфет – 1. Винні лавки №714, 715. Винний погріб – 1. Гостиниці – 2. Керосинові склади – 3. Книги – 1. Шкіряні товари – 8. Ковбасні – 2. Цукерки – 1. Лїсні склади – 6. Бакалія і мануфактура – 2. Меблї – 1. Млин – 1. Борошно – 12. мило – 1. Мішки – 1. Перикарні – 2. Папір – 2. Заїжджі двори – 4. Селянський одяг. Споживче товариство. Пральні – 2. Риба – 6. Ресторан – 1. Цукрово-пісочний завод – 1 (виробництво 543	-

				тис. пудів на рік). Сільськогосподарські знаряддя та насіння – 3. Сіль та смола – 2. Фотографії – 2. Хліб-зерно – 2. шапки та фуражки – 7. Швейні машини – 1. Ярмарки щонеділі. Поштова станція, поштово-телеграфна контора	
59	с.Тальянки	2698	Св'ято-Микільський скит	Бакалія – 1. Мануфактура – 3. Споживче товариство	
60	с.Текуча	2958	Двокласне училище з ремісничим відділенням, церковно-приходська школа	Винна лавка №514. Трактор – 1	-
61	с.Томашівка	1263	Церковно-приходська школа	Бакалія та мануфактура – 2. Ткацька майстерня – 1	-
62	м.Торговиця	3970	Синагоги – 3. двокласне училище, церковно-приходська школа	Бакалія-12. Булочна-1. Винні лавка №500 і 501. Залізко-скоб'яні товари-3. Вапно і сіль-1. Шкіряні товари-4. Лісні склади-2. Мануфактура-14. млини-2. Борошно-6. Заїжджі двори-2. Ресторан-1. Риба-2. Склад с/господарських знарядь-2. Кредитно-ощадне товариство. Хліб-зерно-1. Ярмарки раз у два тижні по неділях.	Аптека – 1. Аптечні товари – 3
63	с.Хижна	2499	Двокласна приходська школа	Бакалія і мануфактура – 1. Винна лавка №328	-
64	с.Христинівка	3375	Двокласне училище, двокласне залізнодорожне училище.	Бакалія – 12. Булочна – 1. Буфет – 1. Винна лавка №464. Керос.склад – 1. Ковбасні – 2. Кондитерські товари – 1. Лісні склади – 2. Мануфактура – 2. Борошно – 1. Кравець – 1. Споживче товариство – 1. ремонтна майсте-	Акушерка – 1. Аптека – 1. Аптечні товари – 1. Лікар – 1. Ветеринар-

Закінчення додатку 2

				рня при залізничній станції. Ресторани – 2. Хліб – зерно-1. Швейні машини-2. Поштово-телеграфна контора. Ярмарки по понеділках ч/з два тижні	ний лікар – 1
65	с.Черповоди	2078	Церковно-приходська школа	Бакалія і мануфактура-3. винна лавка №521. Кредитне товариство. Споживче товариство.	-
66	с.Шаулиха	1728	Двокласне училище	Сільський банк. Винна лавка №709. Сільськогосподарські знаряддя-1. Сільськогосподарське товариство. Ярмарки по понеділках щотижня	-
67	с.Шельпахівка	934	Церковно-приходська школа	Винна лавка №527. Винокурений завод-1. Млин-1. Лісний склад-1.	-
68	с.Шукайвода	2712	Двокласне училище	Бакалія-1. Винна лавка №465	-

Джерело: Весь Юго-Западный Край. Справочная и адресная книга... Киев, 1914. – С.618-627.

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Додаток 3

Населення Умані та Уманського повіту (за даними 1913 року)

№ п/п	Назва місцево- сті	Всього жителів	З них:							
			православ- них		євреїв		розколь- ників		католиків	
			Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.
1	Місто Умань	46572	9004	10084	12912	13417	1433	1575	169	142
2	Уманський повіт (без жителів)	335797	154005	155639	11262	12161	536	682	720	707
3	Разом	382369	163009	166723	24174	25578	1969	2257	889	849

Джерело: Весь Юго-Западный Край. Справочная и адресная книга... – Киев, 1914. – С.605.

ДОДАТКИ

Додаток 4

Освітні й лікувальні заклади та громадські організації в м.Умані (дані на 1913 р)

№ п/п	Назви	Кількість	Інша інформація
<i>I Навчальні заклади: 23</i>			
1	Чоловіча гімназія	1	Директор – статський радник Оппоков М.В.
2	Жіноча гімназія	1	
3	Приватна жіноча гімназія п.Левицької	1	
4	Двохрічна учительські курси	1	Завідувачий- титулярний радник Паляничка М.І.
5	Комерційне училище першого товариства викладачів	1	
6	Жіноче комерційне училище	1	
7	Уманське середнє училище садівництва та землеробства	1	Директор – колезький секретар Гончарук-Біда Т.І.
8	Духовне училище	1	Наглядач-статський радник Рябінін М.І.
9	Міське чотирикласне училище	1	Директор – Паляничка М.І.
10	Міське двокласне училище	1	
11	Міське приходське двокласне училище ім.Гоголя	1	
12	Приходське міське училище	4	
13	Приходське училище при приюті Уманського благодійного товариства	1	
14	Приватне училище	1	III-го розряду
15	Приватне жіноче єврейське училище	1	III-го розряду
16	Громадська Талмуд-Тора	1	
17	Школа кравців	3	
18	Школа танців	1	
<i>II Лікувальні заклади: 6</i>			
1	Повітова земська лікарня	1	
2	Повітова єврейська лікарня	1	
3	Єврейська "Бику-Хойлім"	1	
4	Лікарня Червоного Хреста	1	
5	Лікарня при в'язниці	1	

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Продовження додатку 4

6	Електро-водо лікарня доктора Вітковського	1	
<i>III Товариства і союзи (громадські організації): 24</i>			
1	Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство	1	
2	Товариство заохочення коневодства і скотарства	1	
3	Товариство Уманського водопроводу	1	
4	Товариство домовласників	1	
5	Кустарне товариство	1	
6	Товариство лікарів	1	
7	Імператорське російське музикальне товариство	1	
8	Товариство поширення освіти серед жіночого єврейського населення	1	
9	Повітовий комітет народного здоров'я	1	
10	Уманський відділ Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом	1	
11	Товариство Червоного Хреста	1	
12	Товариство нічних чергувань лікарів	1	
13	Уманський відділ Російського товариства захисту тварин	1	
14	Товариство любителів мови "Есперанто"	1	
15	Товариство допомоги учням чоловічої гімназії	1	
16	Товариство допомоги ученицям жіночої гімназії	1	
17	Товариство допомоги учням, що навчаються в училищах Київської губернії	1	
18	Товариство допомоги європейським учням	1	
19	Товариство допомоги постраждалим у війні та їх сім'ям	1	
20	Благодійне "Езрас Хойлім"	1	
21	Товариство допомоги бідним євреям "Бику Хойлім"	1	

ДОДАТКИ

Закінчення додатку 4

22	Благодійне товариство сиротам-євреям	1	
23	"Гмилус-Хасед"	1	
24	Товариство службовців торговельно-промислових підприємств	1	
<i>IV Клуби і зібрання: 7</i>			
1	Громадське зібрання	1	
2	Комерційне зібрання	1	
3	Зібрання "Огнишко"	1	
4	Офіцерське зібрання	1	
5	Польський жіночий гурток	1	
6	Літературно-художній гурток	1	
7	Клуб ремісників	1	

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Додаток 5

Дані
про розвиток промисловості, торгівлі
та сфери послуг в м. Умані на 1913 рік

№ п/п	Назва підприємств, установ чи видів побутового обслуговування	Їх кількість	Примітка
<i>а) промисловість</i>			
1	Артіль столярна	1	Власник-Доброжинський С.К.
2	Бетонний завод	1	
3	Фабрика фати	1	
4	Винокурений та спиртоочисний завод	1	
5	Гільзова фабрика	1	
6	Каменоломні	1	
7	Картонажна фабрика	2	
8	Кахельний завод	1	
9	Цегельні заводи	6	
10	Кісткоспалювальний завод	1	
11	Лісопильний завод	1	
12	Коломазі завод	1	
13	Маслобійні заводи	3	
14	Млини	3	
15	Механічні та чавуноливарні заводи	3	
16	Молочні заводи	6	
17	Пивоварні заводи	3	
18	Цукрозаводи	3	
19	Завод сільськогосподарських машин	1	
20	Столярні фабрики	3	
21	Тютюнова фабрика	1	
22	Фабрика зошитів	1	
23	Оцтовий завод	1	
24	Фабрика щіток	1	
25	Екіпажі та їх обслуговування	2	
26	Булочні та кондитерські	4	
27	Цукеркова фабрика	1	
28	Майстерня дамських нарядів	1	
29	Майстерня драпіровки	1	

ДОДАТКИ

Продовження додатку 5

30	Майстерня взуття	3	
31	Майстерня оптики	2	
32	Майстерня зброї	1	
33	Палітурна майстерня	1	
<i>б) торгівля</i>			
1	Агенти-комісіонери та агенти страхових товариств	25	
2	Бакалія	16	
3	Паперовий склад	1	
4	Вино-гастрономічні товари	13	
5	Винні лавки	16	
6	Продаж мінеральних вод	11	
7	галантерея	23	
8	Продаж дрів	1	
9	Продаж грамофонів	1	
10	Залізо-скоб'яні товари	12	
11	Золоті та срібні вироби	5	
12	іграшки	1	
13	вапно	3	
14	Кахельний склад	2	
15	Склади керосину	6	
16	Книгарні та паперові магазини	14	
17	Шкіряні товари	5	
18	Ковбасні вироби	2	
19	кондитерська	1	
20	Кав'ярня	1	
21	Фарби, лаки, шпалери	4	
22	Корсетна майстерня	1	
23	Кредитні установи та банки	13	
24	Лісні склади	9	
25	Мануфактура	46	
26	меблі	6	
27	Металеві вироби	2	Виготовлення та продаж
28	Музичні вироби	6	
29	борошно	2	
30	Мішки та покриття	4	
31	М'ясні лавки	6	

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

Продовження додатку 5

32	Виготовлення та продаж пам'ятників та огорож	1	
33	Продаж періодичних видань	3	
34	Продаж хусток	2	
35	Продаж готового одягу	9	
36	Плодовий питомник	1	
37	Посудні лавки	5	
38	ресторани	10	
39	Рибний магазин	1	
40	Продаж цукру	3	
41	Продаж сільськогосподарських машин та знарядь	9	
42	Продаж скла	1	
43	Тютюнова лавка	4	
44	Продаж фотоприладів	2	
45	Фруктові лавки	3	
46	Продаж хліб-зерна	10	
47	Виробництво і продаж церковних прикрас	2	
48	Продаж годинників	5	
49	Виготовлення і продаж чоловічих і жіночих уборів	4	
50	Продаж і ремонт швейних машин	2	
51	Ливарні вироби	2	
52	Продаж капелюхів	3	
53	Продаж яєць	2	
54	Продаж вугілля	5	
55	Ярмарки	1	Кожного вівторка
в) сфера послуг			
1	Акушерки	16	
2	Аптеки та аптечні товари	19	
3	Бібліотеки	3	Громадська. Польська, б-ка при в'язниці
4	Водопровід	1	
5	Лікарні	36	
6	Лікарні ветеринарні	2	
7	Лікарні стоматологічні	9	
8	Гравер	1	
9	Землеміри	3	
10	Інженери	4	

ДОДАТКИ

Закінчення додатку 5

11	Хімічна чистка	2	
12	Лісопромисловими	39	
13	Перукарні	7	
14	Періодичне видання	2	Газети: "Провідний голос" та "Вісті"
15	Кравці	11	
16	Заїжджі двори	7	
17	Похоронне бюро	2	
18	Пральні	5	
19	Скотопромисловець	1	
20	Телефонна станція	1	
21	Друкарні	7	
22	Фотографії	8	
23	Художники	1	
24	Електрична станція	1	
25	Кінотеатри: "Аза", "Ілюзіон", "Малий театр", "Модерн", "Штремер", "Експрес",	6	
26	Готелі: "Англія", "Бель-В'ю", "Брістоль", "Гранд Отель", "Континенталь", "Лондон", "Марсель". "Новоєвропейська", "Петербурзька", "Регіна", "Росія", "Савой", "Старо-Європейська", "Франція", "Ермітаж"	15	

Наукове видання

МОНКЕ Станіслав Юрійович

(канд. екон. наук, голова Уманської районної державної адміністрації,
керівник авторського колективу)

ПЕТРЕНКО Анатолій Іванович

(перший заступник голови Уманської районної державної адміністрації,
заступник керівника авторського колективу)

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна

(канд. іст. наук, докторант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, заступник керівника авторського колективу)

КАРАСЕВИЧ Анатолій Олександрович

(канд. філос. наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Уманського державного
педагогічного університету імені Навла Тичини)

КРИВОШЕЯ Володимир Володимирович

(канд. іст. наук, ст. наук. співр. Інституту політичних
та етніонаціональних досліджень НАН України)

КРИВОШЕЯ Ігор Іванович

(канд. іст. наук, доц. кафедри суспільних наук
державного педагогічного університету імені Павла Тичини)

НАРИС ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

(з найдавніших часів до 60-х років XX століття)

Монографія

Оригінал-макет виготовлено у Видавничо-поліграфічному центрі "Київський університет"

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, бульв. Т. Шевченка, 14, кімн. 43, тел. (38044) 221 3222; (38044) 224 99-72;
(38044) 224 0105; факс (38044) 234 2290.

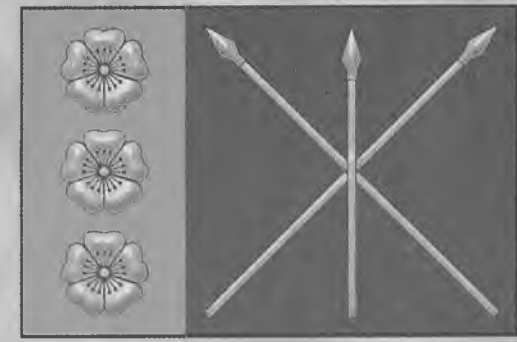
Підписано до друку 6.05.01. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 20.
Друк офсетний. Наклад 3000. Умовн. друк. арк. 17.0.
Зам. № 21-2927

Схема Уманського району

Герб Уманського району

Прапор Уманського району